ऐतिहासिक गोष्टी

व

उपयुक्त माहिती.

(भाग पहिला.)

हें पुस्तक

लोकहितवादी

यांनीं रचिलें.

त्याची ही दुसरी आवृत्ति

मुंबईत

जावजी दादाजी यांच्या

'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी

यांनीं छापून प्रसिद्ध केली.

इ० स० १८९२.

किंमत १२ आणे.

This book belongs to M. M. Vaidya

क 9

सूचना.

लोकहितवादीकृत ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहितीचे पूर्वी तीन भाग होते. त्या गोष्टींस क्रम ह्मणून मुळींच नव्हता. कर्त्यांस वसवशा त्या आठवल्या तसतशा लिहिल्या व छापल्या गेल्या. त्या सर्व गोष्टी ग्रंथकर्त्यांच्या परवानगीनें आह्मीं एकत्र करून त्यांस इतिहासक्रमानें शिस्त लावून पहिला भाग ऐतिहासिक गोष्टींचा व दुसरा भाग उपयुक्त माहितीचा असे दोन निरनिराळे भाग केले. त्यांत मुळांत क्वचित् ठिकाणीं थोडा फेरफार केला आहे, ठळक चुका दुरुस्त केल्या आहेत, व कांहीं गोष्टी लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रहांतून संगति जुळविण्याकरितां घेतल्या आहेत. या गोष्टी वाचून सर्वांस ज्ञान व मनोरंजन यांची प्राप्ति होईल अशी आमची खात्री आहे.

तुकाराम जावजी,
'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक.

पहिल्या भागाची प्रस्तावना.

मोंगलाई व मराठे कारकीर्दीतील गोष्टी लोकांत प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे टिपण करून ठेविलें होतें; त्यावरून हा ग्रंथ छापला आहे. यावरून कांहीं अंशी माहितगारी समजण्यांत येईल. प्राचीनकालच्या गोष्टींपासून या कालचे स्थितीचें स्मरण रहातें, व हल्लींचें व या कालचें अनुमान करितां येतें; सत्पुरुषांचे उदाहरणांवरून सदाचाराविषयीं धैर्य येतें, व दुष्ट पुरुषांचे उदाहरणांवरून दुराचाराचा तिरस्कार होतो; हा एक प्राचीनकालचे इतिहासापासून फायदा आहे. याकरितां या गोष्टी प्रसिद्ध केल्या आहेत.

लोकहितवादी.

दुसऱ्या भागाची प्रस्तावना.

प्राचीनकालच्या गोष्टी माहीत असल्यानें चातुर्य वाढतें, आणि सैमाजांत साहित्याचा भरणा होऊन तें ज्ञान बोधक व मनोरंजक होतें; व अशा गोष्टींचा संग्रह केल्यानें त्याही नष्ट न होतां पूर्वीचा इतिहास माहीत होतो. सारांशानें गोष्ट समजली तरी जे बुद्धिवान् व जिज्ञासु असतात ते ती विस्तारपूर्वक समजून घेण्याची इच्छा व यत्न करितात; परंतु अनेक उद्योगांमुळें मोठाले ग्रंथ वाचण्यास त्यांस अवकाश सांपडत नाहीं. अशा लोकांस अशा सारांशरूपानें गोष्टी समजल्यानें त्यांची जिज्ञासा तृप्त होऊन लहान विद्याभ्यासी मुलांसही त्या मनोरंजक होतील. असे अनेक उपयोग आहेत. यास्तव हा दुसरा भाग प्रसिद्ध केला आहे.

लोकहितवादी.

तिसऱ्या भागाची प्रस्तावना.

ऐतिहासिक गोष्टींचा हा तिसरा भाग प्रसिद्ध करितांना येथें इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, यांत ज्या प्रकरणाविषयीं थोडी माहिती दिली

आहे या प्रकरणाची विस्तारपूर्वक हकीकत मिळविण्याची वाचकांस जिज्ञासा उत्पन्न होऊन या या गोष्टीविषयीं ते अधिकाधिक शोध करतील. प्रत्येक पदार्थास व मनुष्यास इतिहास व आयुष्य हीं आहेतच. ज्यांत जे पदार्थ व जीं मनुष्यें चांगलीं त्यांचा इतिहास वाचण्यापासून आपलें ज्ञान व आपले सद्गुण वृद्धिंगत होतात. परंतु आपल्या या देशांत बहुत काळापासून सर्व उत्तम व उपयुक्त गोष्टींविषयीं अत्यंत औदासिन्य असलेलें दिसतें व त्यापासून अल्पज्ञता, आलस्य व अविचार या दुर्गुणांचें मनस्वी प्राबल्य झालें आहे. तें अंशतः हटवून देशबांधवांस कांहीं तरी उपयोग व्हावा या हेतूनें या अल्प माहितीच्या गोष्टी लिहिण्याचा आमचा यत्न आहे. त्याचें साफल्य होण्यास ईश्वरकृपा समर्थ आहे.

ज्ञान हें सर्व सन्मानाचें, पराक्रमाचें, बलाचें व ऐश्वर्याचें मूळ आहे त्याचा जेथें अभाव तेथें सर्वथैव ग्लानि दृष्टीस पडते. हत्तीस त्याचा यःकश्चित् महावत अंकुशानें टोचितो, गुरांचे मोठमोठे कळप आठ वर्षांचें पोर वळवून आणितें, व मारवाडी कुळंब्यांस छळीतच असतो; हे सर्व प्रकार अज्ञानजन्य होत. ही या देशाची ग्लानि दूर होऊन ज्ञानाची वृद्धि हों अवश्य आहे. त्याशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. आजपर्यंत अन्नसत्रें, खैरातें, दक्षिणा व ब्राह्मणभोजनें बहुत खर्चानें चालत आलीं. परंतु त्यापासून देशांत विशेष सुखोत्पत्ति झाल्याचें दिसत नसून उलट सर्व गोष्टीविषयीं प्रारंभीं लिहिल्याप्रमाणें औदासिन्य व आलस्य हीं वाढून हा सर्व देश अज्ञानग्रस्त झाला व परदेशांतील ज्ञान कोट्यावधी रुपये खर्च करून उसनें घेण्याची गरज पडली आहे. ही गरज ज्ञानवृद्धीवांचून सरणार नाहीं. व या हेतूस्तव हा अल्प प्रयत्न जिज्ञासु लोकांस नजर केला आहे

लोकहितवादी.

अनुक्रमणिका.

मराठेशाहींतील गोष्टी.

	पृष्ठें.
१. सातारचें छत्रपतीचा वंश.	१
२. भोंसलेशाही.	६
३. भोंसले यांचीं गांवें.	७
४. शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक.	७
५. शिवाजीस राज्याभिषेक.	८
६. राज्याभिषेक शक.	८
७. शिवाजीचे अष्ट प्रधान.	८
८. छत्रपति हें नांव.	८
९. शिवाजीचा पराक्रम.	८
१०. मराठ्यांचा भगवा झेंडा.	९
११. मराठ्यांचें राजपत्र.	१०
१२. मखलाशी.	१०
१३. शिवाजी महाराज यांचा मृत्यु कोठें झाला.	१०
१४. शिवाजीच्या कारकीर्दीतील टिप्पण.	१०
१५. ताराऊ साहेब.	१२
१६. शाहू महाराज छत्रपति यांचें राज्य.	१२
१७. शाहू महाराज छत्रपति.	१३
१८. छत्रपति यांचे सेनापति.	१३
१९. मराठींतील प्रसिद्ध सरदार.	१३
२०. धनाजी बाधव.	१४
२१. सातारचे महाराजांची शंका.	१४
२२. मालकम साहेबांचा उपदेश.	१४

पेशवाईतील गोष्टी.

२३. पेशवे पदाचा इतिहास.	१५

२४. पेशवे कुलाची माहिती. १७
२५. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे. १८
२६. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेले. १९
२७. बाळाजी विश्वनाथ यांनीं आणिलेल्या सनदा. ... २०
२८. पेशव्यांची वहीण. २०
२९. थोरले बाजीराव. २०
३०. थोरले बाजीरावांची तसवीर. २०
३१. बाजीराव बल्लाळ यांनीं बुंदेलखंड घेतलें. २१
३२. अल्ली बहादर. २२
३३. कोंकणप्रांत पेशव्यांनीं घेतला. २२
३४. पेशव्यांनीं वसई घेतली. २३
३५. पुणें शहरचा कोट. २३
३६. उदगीरची लढाई. २४
३७. राक्षसभुवनच्या लढाईचें कारण. २५
३८. राक्षसभुवनाची लढाई. २५
३९. राक्षसभुवन. २६
४०. बाळाजी बाजीराव. २६
४१. सुरनमळ कोट. २६
४२. राघोबादादा व तळेगांवकर ढमढेरे. २७
४३. थोरले माधवराव यांची जरब. २७
४४. गोविंदराव खासगीवाले यांची अकल. २
४५. माधवराव पेशवे यांचा निःपक्षपातीपणा. २९
४६. माधवराव व कोरेगांवकर वकील. २
४७. थोरले माधवराव व नाना फडणवीस. ३
४८. बापेकर शिलेदार. ३
४९. थोरले माधवराव यांची निजाम सरकाराशीं तकरार पडली. ३१
५०. बुधकर घाटगे. ३२
५१. रामशास्त्री यांचा निःपक्षपातीपणा. ३३

५२. रामशास्त्री मंत्री, परशुराम भाऊ पटवर्धन यांचे कन्येविषयीं पूर्वग्रहदूषित अभिप्राय. ३३
५३. रामशास्त्री यांचा पुनर्विचाराचा स्वाभिप्राय. ... ३३
५४. रामशास्त्री यांनीं खानसंध्येविषयीं पेशव्यांस सांगितलेला अभिप्राय. ३४
५५. रामशास्त्री धर्म व रामशास्त्री. ३५
५६. रामचंद्र नाईक परांजपे. ३६
५७. शिवराम मामा पेठे. ३७
५८. शिवराम मामा पेठे यांचें मरण. ३७
५९. हरिपंत फडके यांची अकल. ३८
६०. शिवराम मामा पेठे व खांचा वंश. ३८
६१. [illegible]चे पारपुरे. ३९
६२. [illegible]राव पेशवे यांचा मृत्यु. ३९
६३. सवाई माधवराव यांस राज्यावर बसविलें. ३९
६४. सखाराम बापूस कैद केलें. ४०
६५. सखाराम बापू. ४०
६६. इंग्लिशसरकारचा वकील पुण्यास ठेवण्याविषयीं सखाराम बापूचा अभिप्राय. ४०
६७. तळेगांवची लढाई. ४१
६८. राघोबादादा यांस कैदेंत टाकिलें. ४२
६९. मोरोबा फडणीस वगैरे त्रिवर्गास कैद केलें. ४२
७०. पेशव्यांस मालकीचा बहुमान प्राप्त झाला. ४२
७१. गोविंदराव काळे. ४३
७२. काळे यांचें समयोचित उत्तर. ४३
७३. हैदराबादचा वकील. ४४
७४. लढायांची लढाई. ४४
७५. सवाई माधवरावांची व निजामाची भेट. ४७
७६. मशीरउलमुल्क. ४७
७७. घाशीराम कोतवाल. ४७

७८. बाजीरावांस गादीवर न बसविण्याकरितां दरबार. ... ४८
७९. चिमणाजी आपा यांचें दत्तविधान. ५०
८०. दुर्गाबाई बारामतीकर. ५०
८१. शेवटचे बाजीराव यांची दिनचर्या. ५१
८२. बाजीरायी. ५३
८३. बाजीराव व एक पठाण सरदार. ५३
८४. हिंगणे. ५३
८५. नाना फडणवीस यांची दिनचर्या. ५४
८६. सदाशिव माणकेश्वर.
८७. सदाशिव माणकेश्वरांचें शंकानिवारण.
८८. त्रिंबकजी डेंगळे.
८९. चिंतो वामन देशमुख.
९०. बाळोजी कुंजर.
९१. विठोजी होळकर यांस पुण्यास मारिलें.
९२. गणपतराव पानसे....
९३. धोंडोपंत गोखले.
९४. बापू गोखले व निपाणकर
९५. यमुनाबाई गोखली.
९६. बापू गोखले यांचा गुरु.
९७. ठाकुरदास बुवा.
९८. परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस कैद केलें.
९९. रमा तेलीण.
१००. परशुरामपंत प्रतिनिधि यांचीं कांहीं फुलें. ...
१०१. मन्याना गुरव.
१०२. परशुराम भाऊ व बापू गोखले यांचें शूरत्व. ...
१०३. बाळाजीपंत नातू.
१०४. बाळाजीपंत नातू यांची शंका....
१०५. बाळाजीपंत नातू यांचा तर्क.
१०६. इंग्रजलोकांचा देशाभिमान.

[illegible] ६५
[illegible] ६५
[illegible] ६६
[illegible] ६६
[illegible] ६७
[illegible] ६७
[illegible] ६८
[illegible] ६८
[illegible] ६८
[illegible] ६९
[illegible] ६९
[illegible] ७०
[illegible] ७१
[illegible] ७१
[illegible] ७१
[illegible] ७२
[illegible] ७२
[illegible] ७३
[illegible] ७३
[illegible] ७४
[illegible] ७४
[illegible] ७५
[illegible] ७५
[illegible] ७५
[illegible] ७६
[illegible] ७६
[illegible] ७६
[illegible] ७७
[illegible] ७७

१३६. फिरंगी लोक.
१३७. गोवें व साष्टी.
१३८. हरीपंत फडके
१३९. औषधांचे कारखाने.
१४०. शिवाजी, शाहीराव व पेशवाईतील सरदार. ...
१४१. अुने मराठे लोकांतील लग्नाचा काळ.
१४२. चहाड लोक.
१४३. दक्षिणी लोकांची संवय.
१४४. पहिल्या लोकांची संपत्ति.
१४५. पूर्वीच्या लोकांचा प्रामाणिकपणा.
१४६. मराठे व इंग्रज सरदार.
१४७. शिकलेले लोकांचा स्वभाव.
१४८. राज्यांतरांतील लोकांचे हाल.
१४९. इंग्रजी अब्बलीस रयतेची स्थिति.
१५०. मराठी कारकीर्दीतील मिजा.

इंग्रजींतील गोष्टी.

१५१. मुंबईचे गव्हर्नर.
१५२. ईस्ट इंडिया कंपनी.
१५३. अहमदाबादचे काजी.
१५४. घोरांचा स्वभाव.
१५५. मुंबईस आणाऱ्यास प्रायश्चित्त....
१५६. म्यारियट् व अन्डरसन् साहेब.
१५७. दिवाणी अदालतीचा देखावा.
१५८. रॉबर्टसन् साहेबांचा आव.....
१५९. बापूशास्त्री यांचा आव.
१६०. इंग्रजींतील शहाणे.
१६१. पुण्यास विद्याखातें.
१६२. विद्यालयांचा उपक्रम.
१६३. इंग्रजसरकारचा विद्यावृद्धीविषयीं प्रयत्न.

[illegible] टेनमौथ). ९६
[illegible]. ९६
[illegible] सदर. ९७
[illegible] साहेब. ९७
[illegible] साहेब व जगन्नाथ शंकरशेट यांचें संभाषण. ... ९८
[illegible] कारभार.... ९८
[illegible]. ९९
[illegible] होणें.... ९९
[illegible] सदर. ९९

शिंदेशाहींतील गोष्टी.

[illegible] बंद. १००
[illegible]. १०५
[illegible] बंदी अहल्या. १०५
[illegible] बंदी नानावरोबर मसलत. ... १०६
[illegible] नाईक बनगडे. १०६
[illegible]. १०७
[illegible] जेसवडे. १०७
[illegible] माने व एक शिलेदार. १०७

होळकरशाहींतील गोष्टी.

[illegible] बंद. १०८
[illegible]. ११२
[illegible] होळकर. ११३
[illegible]. ११३
[illegible] होळकरीण. ११३
[illegible] अहल्यारण. ११५
[illegible] होळकर. ११५
[illegible] बारगीर. ११६
[illegible] होळकर. ११६

१९०. यशवंतराव होळकराचा शिक्का.... ११
१९१. होळकराची तसबीर.

गायकवाडीतील गोष्टी.

१९२. गायकवाडसरकारचा वंश.
१९३. गायकवाड.
१९४. गायकवाड.
१९५. गायकवाड सरकारचें निशाण चांदें कां ?... ...
१९६. गायकवाडांच्या सनदेंतील शिक्का.
१९७. खंडेराव गायकवाडांचा विठोबाविषयीं अभिप्राय. ...
१९८. मल्हारराव गायकवाडांचे खेही.
१९९. बडोद्याविषयीं व्यवस्था.
२००. गायकवाडांचे दिवाण.
२०१. रामराव आपाजी परभू यांचा शहाणपणा. ...
२०२. बडोद्याचे प्रसिद्ध तीन सावकार.
२०३. खा० व० खरशेटजी सरन्यायाधीश, बडोदें. ...

दक्षिणेतील सरदारांच्या गोष्टी.

२०४. सातारचे छत्रपति यांचे प्रतिनिधि.
२०५. प्रतिनिधि.
२०६. मोरक्या सचिवांची मुद्रा.
२०७. सुमंत.
२०८. सेनापतींची मुद्रा....
२०९. पटवर्धनांचा वंश.
२१०. रास्ते यांचा वंश.
२११. चंद्रचूडांचें घराणें....
२१२. कोंकणप्रांताचे मुख्य सरदार.
२१३. आंग्रे यांस सरखेल किताब दिला.
२१४. आंग्रे व यांचा शिक्का.
२१५. अष्टीवाग्ले विठलकर.
२१६. नरगुंदकरांविषयीं माहिती.

[illegible] १४०
[illegible] १४१
[illegible] १४१
[illegible] १४१
[illegible] १४१

इतर मराठे सरदारांच्या गोष्टी.

[illegible] १४२
[illegible] १४२
[illegible] १४२
[illegible] १४३
[illegible] १४३
[illegible] १४४
[illegible] १४४
[illegible] १४५

बराडी राज्यांतील किरकोळ माहिती.

[illegible] १४६
[illegible] १४९
[illegible] १४९
[illegible] १४९
[illegible] १५०
[illegible] १५०
[illegible] १५०
[illegible] १५१
[illegible] १५१
[illegible] १५१
[illegible] १५२
[illegible] १५२
[illegible] १५३
[illegible] १५३

IV (5) (i)

२४४. राज्याचें मूळ. १५
२४५. बंडखोर लोक. १५
२४६. प्रांताचे भाग. १५
२४७. येंढारी. १५
२४८. जुलूम. १५
२४९. पुणें. १५
२५०. रायगड व रायगड. १५
२५१. काडी फौज. १५
२५२. लोकांचा अभिमान आणि शौर्य. १५
२५३. सोदेगिरी. १५
२५४. गड. १५
२५५. तोतये. १५
२५६. फांकडे नांवाची उत्पत्ति. १५
२५७. पूर्वीची माहिती. १५

मोगल बादशाहांच्या गोष्टी.

२५८. दिल्लीचे बादशाह. १६
२५९. शाहआलम बादशाह. १६
२६०. दिल्लीचें महत्व. १६
२६१. मोंगलाई अमलांत झालेल्या मुलखाच्या पहाण्या. ... १६
२६२. जलूस शक. १६
२६३. सुगुणचंद. १६

इतर मुसलमान बादशाहांच्या गोष्टी.

२६४. बिजापुरचे बादशाह. १६
२६५. चतुर साबाजी. १६
२६६. विठ्ठलपंत जमीदार यांनीं स्वतेच्या कल्याणाकरितां लक्ष्यांत ठेवण्यालायक केलेली कृति. १७
२६७. अहमदनगरचे बादशाह. १७
२६८. निजाम सरकारचा वंश. १७
२६९. विठ्ठल सुंदर. १७

क 9

ऐतिहासिक गोष्टी
व
उपयुक्त माहिती.
(भाग पहिला.)
मराठेशाहींतील गोष्टी.

१. साताऱ्चे छत्रपतींचा वंश.

[illegible] केल्या गांव आहे तेथें बाबाजी भोंसले म्हणून त्या [illegible] त्यांनां दोन पुत्र होते; मालूजी व [illegible] पुत्र शहाजी यानें नगरचे मुसलमान राजे यांची [illegible] पुढें ते सोडून विजापुरचे राजे, ज्यांस 'इदलशाही' असें [illegible] यांच्या चाकरींत राहिला. तेथें त्याची प्रतिष्ठा चांगली [illegible] दौलतेंत सर्वांपेक्षां पुणेप्रांतीं जुन्नर वगैरे महाल व कर्- [illegible] असे महाल सरंजाम मिळाले. त्यास दोन स्त्रिया [illegible] शहाजी यानें पहिली कन्या जिजाऊ; तिचा पुत्र शिवाजी [illegible] जिजाबाई जन्मला म्हणून त्या किल्ल्यांत शिवाई देवी आहे [illegible] नांव दिलें. दुसरी मोहित्यांची मुलगी तुकाई; तिचा पुत्र [illegible] कर्नाटकांतील महाल होते त्यांचे वहिवाटीवर ठेविलें [illegible] इ० स० १६६४ साली मेला. त्याची समाधि माण- [illegible] येथेंच आहे. मालूजीचा भाऊ त्रिंबकजी [illegible] वडील कान्होजी राजे घाटगे व मौजे वाघी प्रांत संगमनेर येथील [illegible] आहे. शिवाजीचा भाऊ व्यंकोजी याचें येणें दक्षिणेकडे [illegible] विजापूर मोडल्यावर त्याचा वंश सरंजामसहीत [illegible] हस्तगत होता. त्याचा निर्वंश झाल्याकारणानें तें राज्य [illegible] यांचे कारकीर्दीत खालसा झालें.

[illegible] ३. ३.

शिवाजी याचा जन्म वैशाख शुद्ध ३ शके १५४९ इ० स० १६२७ [illegible] झाला. त्या वेळेस हिंदुस्थानांत चारी दिशांस मुसलमानांचा निवळ [illegible] वसला होता आणि हिंदु लोकांकडे फौजेच्या सरदाऱ्या व मोठाली [illegible] मुसलमान देत होते. तत्रापि हिंदु लोकांकडे लहानपणा आला [illegible] व धर्माशीं मुसलमानांचा उघड द्वेष होता ही व्यवस्था समजून [illegible] मनांत लहानपणापासून अशी प्रेरणा झाली कीं, स्वराज्य स्थाप[illegible] रून हिंदु लोकांची ग्लानी घालवावी. या बुद्धीचें मराठे लोकांस [illegible] इतकें आश्चर्य वाटतें कीं, हा पुरुष अवतारी होता असें ते [illegible] यानें पुण्याचे पश्चिमेस जी मावळें आहेत, तेथील जंगली माव[illegible] ळवी यांस सहाय करून घेऊन फौज उभी केली, आणि त्यांचे [illegible] किल्ले घेतले. असें म्हणतात कीं यानें शंभर किल्ले नवे बांधिले [illegible] किल्लेक दुरुस्त केले. असा हा मोठा प्रतापी होता. याप्रमाणें [illegible] उभें करून तीस वर्षांनंतर त्यानें महाडाजवळ रायगड किल्ला आ[illegible] आपल्यास हिंदुशास्त्राप्रमाणें राज्याभिषेक करून घेतला. त्याचा [illegible] ज्येष्ठ शुद्ध १३ शनिवार आनंद नाम संवत्सरे शके १५९६ इ[illegible] १६७३. यानें आपल्यास 'क्षत्रियकुलावतंस छत्रपति' अशी पद[illegible] तली. शिवराई पैसा पाडला. अष्टप्रधान वगैरे नेमिले. संस्कृत [illegible] पत्रें लिहिण्याच्या पद्धती केल्या. देवस्थानें वगैरे यांचा जीर्णोद्धार [illegible] यानें राहाणें पुण्याजवळ राजगड म्हणून किल्ला आहे त्याजवर [illegible] त्याचे शेजारीं तोरणागड आहे तेथें खजीना असे. सिंहासन रा[illegible] वर होतें. यानें आपले राज्यांत राज्याभिषेक शक चालू केला. मृत्यु चैत्र शुद्ध १५ रविवारीं शके १६०२ म्हणजे ता० ५ मा० [illegible] स० १६८० त झाला. याचा शिक्का पुढें लिहिल्याप्रमाणें होता:

प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता।
शाहासूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

शिवाजीराजास दोन स्त्रिया होत्या. एक सईबाई, निंबाळकर कन्या; व दुसरी सोयराबाई, शिरके यांची मुलगी. पैकीं सईबाईस संभाजी व सोयराबाईचा पुत्र राजाराम. शिवाजीची समाधि [illegible] किल्ल्यांत आहे.

[illegible] जन्म राजगडास ज्येष्ठ शुद्ध १० शके १५७९ इ० स० [illegible] झाला. तो लहानपणापासून बाल व निर्दय व दु[illegible] वर त्याजवर शिवाजीची प्रीति नव्हती, व त्याचा [illegible] करण्याही नव्हती. परंतु शिवाजी मृत्यु पावतांच तो प[illegible] करण्यास होता तेथून जाऊन रायगडास पोंचला, व 'शि[illegible] आजारी दुसऱ्या राज्यावर बसवावें असें सांगितलें आहे' [illegible] सोयराबाईनें बंदोबस्त केला होता तिला ठार मारलें, [illegible] ठार मिळा दिला, आणि आपण शके १६०२ मध्यें [illegible] पुढें राजाराम स्वामी १६०३ शकांत वारले. यानें [illegible] राज्य केलें. केवढी औरंगजेबानें त्यास संगमेश्वराहून [illegible] बादशहा करून आणून फासावर दिलें ३ शके १६१० [illegible] त्याचे तेरा ठार मारले. विजापुरचें राज्य बुडा[illegible] त्याचा शिक्का खाली लिहिल्याप्रमाणें [illegible] परंतु कोठें पाहण्यांत आला नाहीं:—

[illegible]
[illegible] मुद्रा भद्राय राजते ॥

[illegible] मुसलमानांनी मारले तेव्हां नूतन मराठी राज्यावर मो[illegible] आला. ते केवढे हे राज्य नाहींसे झालें असें सर्वांस वाटलें [illegible] कीं येसूबाई, शिरके यांची मुलगी, व तिचा पुत्र शाहू [illegible] मुक्त यांस साताऱ्याहून आणून सूर्याजी पिसाळे देशमुख [illegible] फितूर होऊन मुसलमानांचे हातीं दिलें. ते कैदेत रा[illegible] त्यांचे मनांतून बाहेर पडण्याची आशा राहिली नाहीं. त्या [illegible] राजगड हा अजेय राहिला होता. त्याचा [illegible] ६८० त झाला, व त्याचा मृत्यु फाल्गुन वद्य ९ शके [illegible] १७०० त झाला. त्याची समाधि सिंहगडावर आहे. [illegible] इनाम गांव साताऱ्कर राजांनीं दिला आहे त्यामुळें वा[illegible] होत असतो. मुसलमानांनी चहुंकडून हल्ला केला असें [illegible] चंदीस पळून गेला, व त्या वेळेस चिटणीसांचा [illegible] आवजी, प्रल्हाद निराजी, अशी निवडक माणसें

यांची स्त्री आनंदीबाई, भाईसाहेब शिरके डेरवणकर यांची मुलगी [illegible] खंडेराव मामा शिरके सेनापति यांची बहीण. हिला तीन पुत्र होते [illegible] प्रतापसिंह, शाहाजी, व रामराजा. पैकीं तिसरा १८२४ सालीं मेला. प्रतापसिंहास इंग्रजांनीं गादीवर बसवून खास लहानसें राज्य दिलें. परंतु त्यास ता० ५ सप्टेंबर सन १८३९ सालीं पदच्युत करून [illegible] शीस पाठविलें. त्याचा शिक्का होता तो:—

गौरीनाथवरप्राप्तशाहुराजात्मजन्मनः ।
मुद्रा प्रतापसिंहस्य भद्रा सर्वत्र राजते ॥

नंतर शाहाजी राजा यांस साहेब रेसिडेंट यांनीं गादीवर स्थापिलें. त्यांचा मृत्यु ता० ५ एप्रिल १८४८ सालीं म्हणजे चैत्र शुद्ध २ शके १७७० त झाला. त्याचा शिक्का:—

स्वस्ति श्रीशिवसंप्राप्तश्रियः श्रीशाहुजन्मनः ।
श्रीमच्छाहाजिराजस्य श्रीमुद्रेयं विराजते ॥

या राजानें व प्रतापसिंहानें दोघांनीं दत्तक घेतले आहेत. [illegible] त्यांस सरकारानें वारसा नाहीं असें ठरविलें. शिवाय पंढरीचे सालीं [illegible] जबर आरोप येऊन त्यांस दूरदेशीं कैदेंत ठेविले होते. सांप्रत [illegible] राण्यांपैकीं एक राणी सगुणाबाई आईसाहेब ही सातान्याच्या राजवाड्यांत असते. या राणीचे संग्रहास खासगत अष्ट प्रधानांचे शिक्के सोन्याचे व रुप्याचे बहुत होते, ते सर्व घेऊन सातान्याचे कलेक्टर मि. रोज साहेब यांनीं विलायतेस संरक्षण होण्याकरितां पाठविले. या राणीस अद्दीच हजार रुपये दरमहा पेनशन मिळतें; व कसबे बावधन, लिं व अर्फळ व कांहीं बागा व कुरणें मिळून २५००० रुपयांचे वसू [illegible] इनाम चालत आहेत.

२. भोंसलेशाही.

शिवाजी छत्रपति भोंसले याचा जन्म शके १५४९ विजय [illegible] संवत्सरीं झाला. त्यास प्रतापगडच्या भवानीची भक्ति होती. त्यास पुंडावे करून जय मिळविले व पुढें १५९६ त गागाभट्ट येऊन त्यांनी रायगडीं शिवाजीच्या वयाचे ४७ व्या वर्षी त्याचें मौंजीबंधन केलें आ [illegible] राज्याभिषेकही केला. त्यापासून पुढें दक्षिणेंत भोंसले राजे झाले व गादी आहे.

[illegible] पुढें शिवाजी ६ वर्षें, संभाजी ८ वर्षें, शिवाजी ताराबाईचा [illegible] ७ वर्षें, राजाराम ११ वर्षें, आणि शाहू ४३ वर्षें, एकूण ७५ [illegible] भोंसलेशाही चालली होती.

३. भोंसले यांचीं गांवें.

भोंसले यांचीं गांवें खानवटें तर्फ पाटस, बावी तर्फ संगमनेर व [illegible] हीं असून त्या गांवीं हे मराठे आहेत. त्यांजमध्येंच शिवाजी हा [illegible] पुरुष निघाला. पुढें बाबीकरांपैकींच शाहू महाराज हे दत्तक [illegible]. हे शाहू महाराज म्हणजे थोरल्या शाहू महाराजांचे नातू होत.

४. शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक.

शिवाजी महाराज यांनीं मोंगलांस हटविलें व हिंदुधर्म स्थापन करण्याच्या इराद्यानें संस्कृत रीतीप्रमाणें सनदा पत्रें लिहिण्याची पद्धत [illegible] केली. त्याचे मोठे पराक्रमी प्रधान शामराजपंत होते व सेनापति संताजी घोरपडे हिंमतबहादर होते. परंतु अष्टप्रधानांच्या सशास्त्र [illegible] झालेल्या नव्हत्या म्हणून त्या वैदिकी रीतीप्रमाणें राज्याभिषेक व [illegible] करून शास्त्रयुक्त करण्याचें त्यांचे मनांत आल्यावरून त्यांनीं, शास्त्री [illegible] सभेची सभा भरविली; परंतु ते म्हणाले कीं, 'तुमची अद्याप [illegible] नाहीं तेव्हां वेदोक्त अभिषेक कसा होईल?' असें म्हणून दक्षणेंत [illegible] पंडित आहेत म्हणून बसले. तेव्हां गागाभट्ट काशीक्षेत्रीं प्रसिद्ध विद्वान् [illegible] यांस बोलावून आणिलें. त्यांनीं, शिवाजी महाराजांची मुंज आ- [illegible] झाली नसून ती होणें राहिली तरी त्यांनीं ज्यापेक्षां हिंदुराज्य स्था- [illegible] करण्याचें क्षत्रियकर्म केलें आहे त्यापेक्षां, वर्णभेद जातीकृत नाहीं, [illegible] आहे, शास्त्रज्ञ तो आतां होण्यास हरकत नाहीं असें ठरवून [illegible] केली, व 'क्षत्रियकुलावतंस सोलापति' अशा किताब योजून ऐत- [illegible] आड्ये पंचिकेत लिहिल्याप्रमाणें रायगडावर यथाविधि [illegible] राज्याभिषेक केला आणि नवीन मुद्रा पाडून (१) प्रधान, (२) स- [illegible] (३) मंत्री, (४) डबीर, (५) न्यायाधीश, (६) सेनापति, (७) [illegible] व (८) पंडितराव, अशा संस्कृत नामाभिधानानें अष्टप्रधानांच्या [illegible] केल्या व नंतर तक्त रायगडावर स्थापन केलें. तेथें अद्याप [illegible] व गादी आहे.

५. शिवाजीस राज्याभिषेक.

शिवाजीस छत्र, सिंहासन व मुद्रा ह्यां राज्याभिषेकसमयीं प्राप्त झालीं. शके १५९६ ज्येष्ठ शुद्ध १३ आनंद नाम संवत्सर या दिवसापासून भोंसले यांचा जो राज्याधिकार चालला तो सातारचे शाहू छत्रपति वारले तों ह्मणजे १७४ वर्षेपर्यंत चालला होता. ह्या मुद्रेवरील १७७१ पर्यंत भोंसले राजे हे आपले पत्रांत फारशी ह्मणून कांहीं एक लिहीत नसून 'स्वस्तिश्री' ह्मणून लिहीत व त्यांजवर राज्याभिषेक शक घालीत.

६. राज्याभिषेक शक.

शिवाजी राज्यावर बसला तो शक:—

प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतो मानंदनाद्भुता
श्रीमच्छत्रपतेः शिवस्य नृपतेः सिंहासने तिष्ठताम् ।
शाके शाण्यव बाणभूमिगणनामानंदसंवत्सरे
ज्येष्ठीराजसुहूर्तकीर्तिमहते शुक्राय सार्धे तिथौ ॥

ह्मणजे, —१५९६ ज्येष्ठ शुद्ध १३ शनवार, आनंदसंवत्सर, रायगड.

७. शिवाजीचे अष्ट प्रधान.

शिवाजीनें अष्ट प्रधान नेमिले त्यांचीं नांवें:—

प्रधान, आमात्य, सचीव, मंत्री,
सुमंत, न्यायाधिश, दिव्य शास्त्री ।
सेनापती, त्यांत असे शहाणा
अष्टप्रधानीं नृप मुख्य जाणा ॥

८. छत्रपति हें नांव.

पहिले जुने राजे असत त्यांजमध्यें 'गजपति' 'हयपति' 'अश्वपति' हिताव असत. हस्तनापूरचे क्षत्रिय राजे 'गजपति' ह्मणवीत; नर्मदा मालवणांतील राजे 'अश्वपति'; कर्नाटकचे आनागोंदीचे ह्मणजे विजयनगरचे राजे 'नरपति' ह्मणवीत. या धोरणावरून शिवाजी यानें आपण 'छत्रपति' हें नांव कल्पिलें.

९. शिवाजीचा पराक्रम.

शिवाजीराजाचा पराक्रम अद्भुत होता. जे मार्गे अवतारी

सिद्ध झाले त्यांनी याहून अधिक कांहीं केलें नसेल असें ह्मणतात. [illegible] पर्वत, ज्यास 'घांट' ह्मणतात, त्याचें स्वरूप शतपदी- [illegible] आहे. बरच्या भागास 'मुरे' असें नांव आहे. मधल्यास [illegible] असें ह्मणतात. त्यांतून आंत अडचणीच्या जागा आहेत. त्यांस [illegible] ह्मणतात. त्यांस नांवें पृथक् पृथक् आहेत. मांडरदेवाचा मुरा, [illegible] मुरा, इत्यादि. कळक दरा, वाघजाईचा दरा, इत्यादि. जां- [illegible] खोरें, मुरें खोरें, इत्यादि. हें सर्व मिळून मोठा मुलूख यास [illegible] ह्मणतात. जसें; गुजण मावळ, नाणें मावळ. हे जे प्रांत [illegible] त्यांत किल्लेक खोरीं व दरीं मुरीं असतात. असा हा अव- [illegible] असतां त्यांतही हा वाघाप्रमाणें जिकडे तिकडे फिरत असे. [illegible] किल्ला राजगड पुण्याजवळ आहे त्याजवर जाऊन पा- [illegible] त्याचे क्षेत्रफळाचें अनुमान करतां येईल. त्या किल्लावरती [illegible] राजा ह्मणजे एका खारट्याच्या झोंपडीयेवढी झोंपडी [illegible] परंतु त्यास तख्ताची जागा समजून पूजितात. याच वाड्यांत [illegible] निश्चळ करता घेतात हें पाहण्यास बसला होता. तेथून प- [illegible] डोंगराखाली रायगड आहे त्याचें डोकें दिसतें. व तोरणागड [illegible] ज्या डोंगराचे रांकेनें शिवाजीचे मावळ्यांनी सिंहगडावर [illegible] वाटही दिसते. आतां त्या वाटेनें दिवसा जाणें देखील [illegible] रात्रीं कसे चढले असतील हें समजत नाहीं. जे [illegible] देशाटणें करितात त्यांनी या डोंगरी एक दोन किल्ल्यांवर [illegible] पाहिले असतां त्यांस आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

१०. मराठ्यांचा भगवा झेंडा.

[illegible] महाराज यांनी रामदास स्वामी यांस आपले गुरु केले [illegible] त्यांस नमस्कार करून त्या वस्त्राचें निशाण केलें होतें. [illegible] धारण करीत होते हें सर्वांस माहीतच [illegible] आणि तेव्हापासून मराठ्यांचें निशाण भगव्या रंगाचें [illegible] त्यास 'भगवा झेंडा' असें ह्मणत. ह्या भगव्या झेंड्यालगत ज- [illegible] अशे. ही निशाणें हत्तीवर लावीत व तीं शत्रूकडे जाऊं म-

येत असा ठराव असल्यामुळें त्या निशाणांच्या हत्तींचे समोवती नाम-
कित असे नामजाद[1] सरदार चालत.

११. मराठ्यांचें राजपत्र.

राजाचे पत्रावर वरतीं राजाचा अष्टपैलू शिक्का, खालीं प्रधानाचा
प्रतिनिधीचा असे दोन असतात. आरंभीं 'स्वस्तिश्री' हीं अ-
असतात. शेवटीं 'लेखनालंकार' अशीं अक्षरें असोन, शेवटीं ति-
असतो त्यांत 'मर्यादेयं विराजते' अशीं अक्षरें असतात. त्या-
राहिले सात प्रधानांच्या संमती असतात. म्हणजे संमत सचीव, म-
मंत्री, अशीं संमतें लिहितात. जे जे प्रधान संमत लिहितात ते
पत्राचो प्रत करून घेऊन त्याजवर बार असें चिन्ह करितात.
प्रमाणें राजपत्र झालें म्हणजे पूर्ण झालें असें समजावयाचें.

१२. मखलाशी.

राजमंडळांत त्यांच्या पत्रांचे शेवटीं लिहिण्याच्या पद्धती
व्हाव्या होत्या त्याः—'भारवं लेखनावधिः', 'आज्ञा प्रमाण', 'ले-
सीमा,' 'लेखनावधिः', 'निदेश समेक्ष', 'मर्यादेयं विराजते', 'गोर-
पुढ', 'लेखनसीमा समुल्लसति', इत्यादि.

१३. शिवाजी महाराज यांचा मृत्यु कोठें झाला.

शिवाजी महाराज, मुसलमानांचे भयास्तव आपल्यासारिखे २५
पूस तयार करून त्यांस शिवाजी म्हणून ठिकठिकाणीं प्रसिद्ध क-
तेणेंकरून खरा शिवाजी कोठें आहे त्याचा ठिकाण औरंगजेबा
लागत नसे व त्यामुळें शेवटीं शिवाजी कोणत्या ठिकाणीं मेला हेंही
रोबर न समजल्यामुळें त्याची कोठेंही समाधि नाहीं. मालवणास त
मूर्ति आहे, पण ती शिवाची समजून लोक तिची पूजा करितात.

१४. शिवाजीच्या कारकीर्दीतील टिप्पण.

१५७० (शके) सर्वधारी नाम संवत्सर, श्रावण व० १ रोजी शि
महाराज यांस धरिलें.

१. 'नामजाद' हा मराठीशाहीतील अष्टप्रधानांच्या 'पंडित' प्र
तावासारखा किताब होता.

के 9

१५७० मन्मथ नाम संवत्सर, पौष व० १४ स जावळी घेतली.

१५७९ हेमलंबी नाम संवत्सर, चैत्र व० १० स बेदर घेतलें; ज्येष्ठ
१२ स संभाजी हा ज्येष्ठ पुत्र झाला.

१५८१ विकारी नाम संवत्सर, आश्विन शु० ७ अफ्जुलखान यास
ले आणि पौषमासीं रुस्तुम जमानाचा मोड केला. माघमासीं वि-
ची स्वारी झाली. —

१५८२ शार्वरी नाम संवत्सर, ज्येष्ठ शु० ८ स पाहिस्तेखान यास
ले. मार्गशीर्षमासीं शिवाजी सुरतेस आले. माघ शु० ५ स शि-
चे वडील शाहाजीराजे वारले.

१५८० विश्वावसू नाम संवत्सरीं जयसिंग व दलेलखान भेटले, व
मुलखाची शिवास गेले.

१५९१ सौम्य नाम संवत्सर, माघ व० ९ स सिंहगड घेतला व फा-
पुरंदर घेतला.

१५९३ साधारण नाम संवत्सर, ज्येष्ठ शु० ४ स लोहगड घेतला;
शु० २ स गोंदिवा घेतला; आणि पुढें निंदोळा, कर्नाळा व
घेतली.

१५९५ प्रमादी नाम संवत्सर, चैत्र व० १० स परळी घेतली;
व० ९ स सातारा घेतला; आणि आश्विन शु० १३ स पांड-
घेतला.

१५९६ आनंद नाम संवत्सर, ज्येष्ठ व० ९ स शिवाजीची मातोश्री
जाऊ सतीस गेली. माघ व० ५ स संभाजीची मुंज झाली.

१६०१ मन्मथ विजय घेतला. वैशाखमासीं भूपाळगड घेतला; फा-
मुंज झाल्या कर्नाटकांत राजारामाचे लग्न झालें.

१६०३ शौद्ध नाम संवत्सर, चैत्र शु० १५ स शिवाजीराजे मेले. वै-
व० ३१ स राजाराम अमात्यी झाली. आषाढ शु० ११ स शि-
ची पत्नी पुतळाबाई सती गेली. मार्गशीर्ष शु० १० रोजीं सं-

१. चैत्र शुद्ध १५ स शिवाजी राजे मेले व आषाढ शुद्ध ११ रोजीं
ची पत्नी सती गेली हा समकालिक सतीचा योग बाचकांस आश्चर्यास्पद
ल हे खरे. पण सती होण्याचे कारण नाही. शिवाजी राजे मेल्याची

माजीस शाहूराजे पुत्र झाले, व माघ शु० ७ स संभाजीस राज्या-
भिषेक झाला.

१५. ताराऊ साहेब.

सातारचे छत्रपति शाहू महाराज हे बादशाहाचे कैदेतून आल्यावर
ताराऊ साहेब ह्मणजे राजाराम महाराजांची स्त्री हिनें तंटा केला. [illegible]
वेळेस तिला व तिचे पुत्रास वारणा नदीचे पलीकडील मुलूख देऊन
कोल्हापूर येथें राहण्यास सांगितलें व त्यांस दुसरे अष्ट प्रधान नेमून दिले.
पुढें ही बाई ८६ वर्षांची होऊन सन १७६१ सालीं पानिपतची लढाई
झाल्यावर पौष महिन्यांत मेली. हिचें व पेशव्यांचें इतकें वांकडें होतें
कीं, ती हरवक्त बंडें उभी करी. मरतेसमयीं तर तिनें असें ह्मटलें होतें
'नाना व भाऊ हे दोघे मेले हें ऐकून मी मरतें हें बरें झालें!'

१६. शाहू महाराज छत्रपति यांचें राज्य.

शाहू महाराज छत्रपति यांची, सातारचे गादीवर बहुत वर्षें राज्य
केल्यामुळें फार प्रसिद्धि आहे. कोणास, अमुक गोष्ट कधीं घडली किंवा
अमुक गांव कधीं मिळाला ह्मणून विचारिलें तर, त्याजविषयीं शाहू छ-
त्रपतींचें राजपत्र आहे ह्मणून लोक हौसेनें सांगतात. यांनीं
१६२९ चे चैत्र शुद्ध १ पासून शके १६७१ पर्यंत ४२ वर्षें रा[illegible]
केलें! त्यांत मराठी राज्य अगदीं शिखरास पोंचलें. पुढें शके १६
सालीं शुक्ल नाम संवत्सराचे मार्गशीर्ष वद्य ३ शुक्रवारीं सकाळीं सात
ऊर्फ शाहूनगर येथें त्यांचा मृत्यु झाला. तेव्हां त्यांची पत्नी सकवार
शिरके व लक्ष्मीबाई नाटकशाळा या दोघी कृष्णा व वेण्या संगमीं
हुलीस सती गेल्या. त्या दिवशीची इंग्रजी तारीख २६ डिसेंबर

मिस्सि आहे पण ते कोठें मेले याचा ठिकाण नाहीं. शिवाजी राजांनी [illegible]
खास अगदीं मेर करण्याकरितां आपल्या सारखे १०।१५ शिवाजी [illegible]
निरनिराळ्या किल्ल्यांवर सांडकडून वस्तीं करविली होती अशी [illegible]
आहे. खात्रीसाठीं पाहिलें असतां शिवाजी कोठें मेले याचा नक्की शोध [illegible]
तसा सदरील राजपत्रीस आपल्या ज्ञाताराच्या अस्थी सुमारें तीन महिन्यां-
मिळाल्या असाव्या आणि नंतर ती साध्वी सती गेली असावी असें
मान होतें; व हें संभवनीय आहे.

[illegible] इसवी, आणि मुसलमानी सन खमसेन मया व अलफ छ. १५
[illegible], ही होती.

१७. शाहू महाराज छत्रपति.

शाहू महाराज यांनीं मरतेसमयीं बाळाजीपंत नाना पेशव्यांस असा
[illegible] करून दिला कीं, 'तुम्हीं सर्व राज्य मुखत्यारीनें चालवून शिवा-
[illegible] नांव मात्र कायम ठेवावें'. शाहूच्या बायका दोन होत्या; एक
[illegible]बाई शिरके, ती सती गेली; व दुसरी सगुणाबाई मोहिते, इजला
[illegible] इसक दिला. पुढें सातारचें राजमंडळ मोडून सर्व कारभार
[illegible] आला, व पेशवे तेथें राहूं लागले. साताऱ्यास तीन कार-
[illegible] होते. किल्ले सातारा, डौल सातारा आणि सुभा सातारा.
[illegible] तीन मामलेदार होते. पैकीं पहिले दोघे राज्याचे बंदोबस्ताक-
[illegible] होते.

१८. छत्रपति यांचे सेनापति.

[illegible]पति यांचे सेनापति प्रथम संताजी घोरपडे हे होते. यांस 'हि-
[illegible]' हे पद असून हे मोठे पराक्रमी होते. [illegible]सबडकर माने
[illegible] कौलंडेकास मिळून विश्वासघातानें यांचें डोकें कापून बादशा-
[illegible] दिलें. पुढें यांचे मागून अनुक्रमें धनाजी जाधवराव, खंडोजी दा-
[illegible], [illegible]जी शिंदे, कान्होजी मोहिते, हंबीरराव व हंसाजी
[illegible] हे सेनापति झाले. या सेनापतींचे गायकवाड हे मुतालीक होते.

१९. मराठींतील प्रसिद्ध सरदार.

[illegible]जी, राजाराम, व शाहू यांचे कारकीर्दीत जे मराठे सरदार
[illegible] झाले यांची नांवें:—उदाजी चव्हाण, खंडेराव दाभाडे,
[illegible] घोरपडे, मानाजी पायरे, खंडोजी माणकर नामजाद, का-
[illegible] भोसले, [illegible]नाजी मालुसरे, नागोजी माने, व्यंकोजी नाईक
[illegible], [illegible]राव नाईक निंबाळकर, दमाजी थोरात, दमाजी
[illegible]राव, [illegible]जी कदम बांडे, चंद्रसेन जाधवराव, हैबतराव निंबाळ-
[illegible], [illegible]जी घोरपडे, मेघाजी घाटगे, हंसाजी मोहिते, प्रतापराव गुजर,
[illegible] जाधव, उदाजी पवार, राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर, वगैरे.

२०. धनाजी जाधव.

धनाजी जाधव ह्मणून शाहू महाराजांजवळ एक सेनापति हो... त्याच्या पराक्रमाचा एवढा दरारा होता कीं, मोंगलांचे स्वारांचे ... पाणी पिईनातसे झाले तर ते त्यांस ह्मणत कीं, 'तुह्माला धनाजी जा... पाण्यांत दिसतो कीं काय?'

२१. सातारचे महाराजांची शंका.

बुवासाहेब महाराज सातारकर यांनीं कप्तान ग्रांट ड्रफ रेसिडेंट, ... तारा, यांस विचारिलें कीं, 'तुह्मी फौजेची नित्य कवाईत घेतां ही ... शाकरितां?' तेव्हां साहेब ह्मणाले कीं, 'आह्मी असें समजतों ... नेहमीं शत्रु आपणापुढें उभा आहे आणि त्याजवद्दल काय तजवि... कराव्या याची नित्य विचारणा केली ह्मणजे जेव्हां शत्रु येऊन ... राहील तेव्हां आह्मास कांहीं श्रम लागत नाहींत, कारण नित्याच... अभ्यास असतो. तुह्मी तशी विचारणा करीत नाहींत ह्मणून ज्या ... वशीं शत्रु येतो त्या दिवशीं तुमचे लोक घाबरून जातात, आणि ... कांहीं सुचत नाहींसें होतें!'

२२. मालकम साहेबांचा उपदेश.

सातारचे महाराज बुवासाहेब ह्मणजे प्रतापसिंह राजे यांस गव्ह... मालकम साहेब हे एकदां भेटावयास गेले, व त्या वेळेस तेथें ... दरबारही झाला. त्याच वेळेस साहेबांचा पुतण्या पलटणींत एक ले... टेनेन्ट होता तो आला. तेव्हां महाराजांस साहेब बोलले कीं, ... आमचे पुतणे आहेत.' असें ऐकतांच महाराज त्यांस भेटावयास ... जाऊं लागले. तों मालकम साहेब महाराजांस ह्मणाले, 'ही तु... चाल आहे कीं, मोठे मनुष्याचे नातेवाईक, मुलगा, भाऊ, पुत... वगैरे असला ह्मणजे त्यास मोठा मान द्यावा. परंतु आमची ... अशी नाहीं. जो कामकाज करून मोठा होतो त्यास मात्र आह्मी ... देतों. ह्मणून आपण त्यांजकरितां उठावयास नको, व तेही येथें ... ऊन पुढें बसणार नाहींत. त्यांची पदवी आहे तेथेंच ते बसतील. ... आमचेसारखीं कामें करतील व त्यांचीं बहुत वर्षे जातील तेव्हां ... मान मिळावयास योग्य होतील!' असें सांगून महाराजांस यथा...

...कार चालण्याची वाईट चाल याच देशांत पडली आहे. ... नाश झाला हें सांगावयास नकोच. मोठे पराक्रमी पु... ...राजकारितात तों त्यांचीं बाईट संतति त्यांचे अधिकारावर ... करीते! याप्रमाणें राघोबा, बाजीराव, दौलतराव ... गाइकवाड व वाजिद अली इत्यादि बहुत उदा... ...!

पेशवाईतील गोष्टी.

२३. पेशवे पदाचा इतिहास.

...चा मुख्य प्रधान शामराजपंत रांझेकर ह्मणून होता. खालीं लिहिल्याप्रमाणें सनदापत्रांवर आहे:—

श्रीशिवनरपति हर्षनिधान।
शामराज मतिमत्प्रधान॥

...शामराजपंत मेल्यावर मोरोपंत पिंगळे मुख्य प्रधान नेमले; त्यांचा ...—

श्रीशिवनरपति हर्षनिधान।
मोरो त्रिमल मुख्यप्रधान॥

...मोरोपंत मेल्यावर त्याचा मुलगा बहिरोपंत यांजकडे ती पदवी दिली; ... शिक्का:—

श्रीशिवनरपति हर्षनिधान।
मोरेश्वरसुत बहिरव मुख्यप्रधान॥

...मोरोपंत मेल्यावर त्याचा भाऊ निळोपंत यास पदवी दिली; त्याचा ...—

श्रीराजारामनरपति हर्षनिधान।
मोरेश्वरसुत निळकंठ मुख्यप्रधान॥

...निळोपंताचा अंमल अहेवांची इतराजी झाल्यावर किन्हईकर प्रति... ...कडे कांही दिवस प्रधानकी होती; त्यांचा शिक्का:—

श्रीआई आदिपुरुष प्रसन्न।
श्रीराजारामस्वामी कृपानिधि।
तत्य परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि॥

शाहूमहाराज आल्यावर श्रीवर्धनाहून भट या उपनांवाचे बाळाजी
पंत झणून, जाधव यांचे पदरचे कारकून, मसलतींत व शौर्यांत
गले निवडक वास्तव मुख्य प्रधानाची पदवी त्यांस देऊन दिल्लीस
ठविलें. त्यांजबरोबर नाना फडणीस याचा बाप जनार्दन राम भानु
गेला होता. बाळाजीचा शिक्काः—

श्रीशाहूनरपति हर्षनिधान ।
बाळाजी विश्वनाथ मुख्यप्रधान ॥

बाळाजी १७२० त मयत झाला, तेव्हां त्याचे दोन पुत्र बाजीरा
व चिमणाजी आपा असे होते. शिवाजीच्या पाठीमागें मोठा प
क्रमी पुरुष बाजीराव हाच म्हटला तरी चालेल. यानें सर्व हिंदुस्थ
जिंकिलें. शिंदे, होळकर, हे याचे पदरीं बुद्धिगत झाले. चिमणाजी
कोंकणांत किरस्तावांशीं लढून सर्व ठाणीं वगैरे घेतलीं. बाजीराव
शिक्काः—

श्रीशाहूनरपति हर्षनिधान ।
बाजीराव बल्लाळ मुख्यप्रधान ॥

सन १७४० त हा मेला तेव्हां याचे दोन पुत्र; बाळाजी व रघुन
व चिमणाजीचा पुत्र सदाशिवपंत भाऊ असे होते. पैकीं बाळाजी
नाना याकडे प्रधानकी दिली. याचे कारकीर्दीत शाहूराजा मेला. ते
राजमंडळ मोडून पुण्यास कारभार हा करूं लागला. याचा मुलगा
श्वासराव व भाऊ सदाशिवपंत हे दोघे पानपतावर पडले. त्या दुःखानें
पर्वतीस मरण पावला. तेव्हां त्याचे पुत्र तीन. पैकीं विश्वासराव
होता. बाकी माधवराव व नारायणराव हे राहिले. त्यांतील माधव
थोरले यांस १७६२ सालीं पदवीवर सातारचे राजे यांनीं मुकरर
यांचा शिक्काः—

श्रीराजारामनरपति हर्षनिधान ।
माधवराव बल्लाळ मुख्यप्रधान ॥

सन १७७२ सालीं हा मरण पावला व त्याची स्त्री सती
तेव्हां त्याचा भाऊ नारायणराव यास पदवी मिळाली. तो आठ
पदवीवर होता. इतक्यांत त्याचा चुलता रघुनाथराव दादा याणें
ठार मारिलें. नंतर त्याची स्त्री गरोदर होती व महादजी शिंदे व

बारभाई वगैरे सरदार मंडळीनीं कट करून या गर्भातील मुलाचे नांवें
राज्य स्थापिलें. रघुनाथराव इंग्रजास शरण जाऊन मुंबईस राहिला. पुढें
सवाई माधवराव याचा जन्म पुरंदरावर झाला. तेव्हां त्यास साता-
रास देऊन राजाकडून प्रधानकीचीं वस्त्रें दिलीं. पुढें इंग्रजांनीं रघुना-
थादिकीं आपलेहातून कांहीं होणें नाहीं असें समजून तळेगांवीं
कपट कारस्थान केल्यानंतर राघोबास नाना फडणिसाचे हवालीं केला. त्याणें
त्यास कोपरगांवीं कैदेत ठेविलें. सवाई माधवराव माढीवरून पढून सन
१७९५ सालीं मेले. नंतर दौलतराव शिंदे, बाळोजी कुंजर, सरजेराव
घाटगे यांनीं कोपरगांवाहून बाजीरावास पुण्यास आणून स्थापिलें.
त्याचा शिक्काः—

श्रीशाहूनरपति हर्षनिधान ।
बाजीराव रघुनाथ मुख्यप्रधान ॥

बाजीरावाचे बायनें अमृतराव झणून एक मुलगा दत्तक घेतला
होता, व पुढें बाजीराव जन्मास आले; त्यानंतर चिमणाजी आप्पाही
जन्मास आले. त्याप्रमाणें तीन मुलगे राघोबाचे होते. पैकीं दत्तकास
कोंकणांत हिंदुस्थानांत ठेविलें. त्यास आठ लाख रुपये सालास इं-
ग्रज देत होते. चिमणाजी बाजीराव पळाले, त्यावरोबर ते पळून गेले.
त्यांचे प्रधानकीची पदवी सन १८१७ सालीं भ्रष्ट होऊन संपली.

शिंद्यांचे व त्यांचे शेवटी फडणीस लिहीत व मुजुमदार 'आज्ञा-
पत्र' अशी अक्षरें लिहीत असत. शेवटीं लहानसा शिक्का, त्यांत
'सेवेशीं तिष्ठते' अशीं अक्षरें असत.

२४. पेशवे कुळाची माहिती.

बाळाजी विश्वनाथ भट हे श्रीवर्धनचे कुलकर्णी असून ते प्रथम
बाजी जाधवराव सेनापति यांजकडे होते. नंतर हैबतराव नाईक
शिळकर सरदार यांजकडेवर होते. तेथें त्यांनीं कामगिरी केली
म्हणून त्यास सेनाकर्ते असे पद दिलें व नंतर आंध्र्यांचें पारिपत्य केलें
म्हणून त्यास मुख्यप्रधानत्व मिळालें. त्यांचे पुत्र बाजीराव व चिम-
णाजी आपा असे होते. पैकी चिमणाजी आप्पांचे पुत्र सदाशिवराव हे
पानपतावर ठार झाले. बाजीराव यांस इ० स० १७२० सालीं प्रधान-

पद मिळालें. त्यांस बाळाजीपंत नाना, रघुनाथ दादा व जनार्दन बाबा असे तीन पुत्र होते. पैकीं बाळाजी यांस सन १७४० चे आगष्ट म[ध्ये] हिन्यांत प्रधानकीचीं वस्त्रें मिळालीं व ते १७६१ सालीं पर्वतीस मरण पावले. त्यांस विश्वासराव, माधवराव व नारायणराव असे तीन पुत्र होते. त्यांतील विश्वासराव पाणिपतांत पडून मृत्यु पावले. तेव्हां ता[रीख] ६ जुलई सन १७६१ इसवी मध्यें माधवराव यांस वस्त्रें मिळाली[त]. माधवराव हे १७७२ सालीं थेऊरास क्षयानें वारले. नंतर १७७३ [सा]ली नारायणराव गादीवर बसले. त्यांस तारीख १३ आगष्ट १७७३ रोजी मारेकरी यांनीं मारलें. त्या वेळेस त्यांचें वय केवळ १८ वर्षांनें होतें. त्यांस सवाई माधवराव हे पुत्र होऊन त्यांना जन्मदिवसापासून चार साहे दिवशीं (१७७३ त) पेशवेपदाचीं वस्त्रें मिळालीं. सवाई माधवराव हे तारीख २८ आगष्ट सन १७९५ सालीं दिवाणखान्यांतून पडून मे[ले]. त्यांची स्त्री यशोदाबाई यांचे मांडीवर चिमाजी आप्पा यांस तारीख ६ मे १७९६ रोजीं दत्तक दिलें. परंतु हे पुतण्यास चुलते दत्तक झा[ले] त्यांनीं थोडेच दिवस अधिकार चालविला. पुढें, बाजीराव हे होळकराचे भयानें वसईस पळून इंग्रजकंपनीसरकारच्या आश्रयानें रा[हि]ले होते. त्यांचे बंधु अमृतराव यांचे पुत्र विनायकराव यांस साताऱ्या[स] पेशवेपदाचीं वस्त्रें आलीं होतीं. परंतु बाजीराव यांसच जनरल म[ल]साहेबांनीं सन १८०३ सालीं पुण्यास कायम केलें. नंतर चिमाजी अमृतराव यांस काशी व चित्रकोट येथें पाठवून पेनशनें दिलीं. बाजीराव यांचा इंग्रजांशींही बिघाड झाल्यामुळें त्यांनीं त्यांस पद[च्यु]त करून व कैद करून ब्रह्मावर्तास पाठविलें. ते कांहीं दिवस म[ग]राहून नंतर अंतकाळपर्यंत ब्रह्मावर्तासच होते.

२५. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे.

बाळाजी विश्वनाथ हे पूर्वी जंजिरे प्रांतांतील श्रीवर्धन येथें रा[हत] असत; पण त्यांचे बापास शिद्दीनें ठार मारिलें, तेव्हां ते तेथून [नि]घून पुण्यास आले आणि महादोबा पुरंदरे यांचेजवळ राहिले. यांचें ल[ग्न] चंद्रचूड चिटणीस बर्वे यांच्या राधाबाई नामक कन्येशीं २० रुपयांत झालें [अ]शी ख्याति आहे. पुढें हे थोरातांजवळ असतां पिंगळे पेशवे यांनीं [त्या]

[स]त्तारी नेली; पण त्यांत त्यांचा पराभव झाल्यामुळें शाहू महाराजांनीं त्यांचे पद काढून तें दुसऱ्यास देण्याचें ठरविलें. तेव्हां पुरंदरे [यां]नीं बाळाजीची शिकारस करून त्यास शाहू महाराजांस नेऊन भेटविलें. महाराजांनीं त्यास कांहीं विचारपूस केल्यावरून बाळाजीनें त्यांस [सां]गितलें कीं, 'माझ्या बापास मारिल्यापासून जंजिऱ्याचा सावेज त्या[ला] मुद्दा उगविण्याचें माझे मनांत फार आहे व मी तिकडील मा[हि]तगारही आहे, याकरितां मला सरकारचा हुकूम होईल तर मी खजिन्याचें पारिपत्य करून येईन.' महाराजांनीं हें ईर्ष्येचें भाषण [ऐ]कून त्यास 'मुख्य प्रधान' हें पद दिलें आणि जंजिऱ्यावर रवाना केलें, त्याप्रमाणें बाळाजीही तिकडून जय मिळवून आला. तेव्हां महाराजांस व महादोबा पुरंदरे यांस आनंद होऊन पुरंदरे म्हणाले कीं, 'आतां [तु]म्हांस काय देणार!' तेव्हां बाळाजी यानें त्यांस आपले मुतालीक [क]रण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें त्याचे ते मुतालीक झाले.

२६. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेले.

चक्रपाई व नरदेशमुखींच्या सनदा दिल्लीहून आणावयाच्या होत्या [त्या]मुळें बाळाजी विश्वनाथ यांस पाठविलें व त्यांजबरोबर जंजिऱ्याचे [सि]द्दी, झणजे बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस यांचे [आ]जोबा, यांचे बाप रामभट होते, ते गेले होते. तेथें दरबारांत त्यांस सन्मान मिळाला. परंतु दरबारांत सोयांची धांदल व अविचार फार [अ]सतो. त्याप्रमाणें साहारराव्याने भाऊ शिंदे वगैरेंस विष घालून [मा]रिलें, शिंदे याने गंगाधरशास्त्री यास दग्यानें मारिलें, त्याप्रमाणें [दु]सरा कोण कोणास कोणत्या रीतीने करावे अशा प्रकारच्या रीति पडल्या होत्या. सोयी दरबारांत गर्दी करून आपल्या सनदा घेणार आहेत, [हे] बाळाजी पंतास पेशवे यांनी सांगितले, तेव्हां त्यांनी जनार्दनपंतास [वि]चारिलें कीं, 'यांची व्यवस्था कशी!' त्यांनीं सांगितलें कीं, 'मी [आ]धीच खलबतांतून जातों व तुम्ही गुप्तरूपानें सनदा घेऊन [या]वें.' त्याप्रमाणें बाळाजी सनदा घेऊन गेले; आणि जनार्दनपंत पेशव्यांचे [ना]वानें जात असतां सोयांनीं नदी केली. त्यांत जनार्दनपंत मरण पावले आणि सनदा बाळाजी सुरक्षितपणें साताऱ्यास घेऊन गेले.

२७. बाळाजी विश्वनाथ यांनीं आणिलेल्या सनदा.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे पंडित प्रधान हे साताऱ्याहून शाहू महाराज यांजकडून दिल्लीस इ० स० १७१९ सालीं गेले. त्या वेळेस मदशाह बादशाह दिल्लीस होते. तेथून त्यांनीं तीन सनदा आणिल्या. एक चौथाईची, एक स्वराज्याची व एक सरदेशमुखीची. या सातारचे वाड्यांत अद्याप आहेत. पैकीं स्वराज्यांत पुणें, सुपें, इंदा वाई, मावळ, सातारा, कऱ्हाड, खटाव, माणदेश, फलटण, मलका जुन्नर, कोल्हापूर, गदक, चौल, कल्याण, दाभोळ, कुडाळ, आरे आणि जावळी इत्यादि ठिकाणें लिहिलीं आहेत.

२८. पेशव्यांची बहीण.

बाळाजी विश्वनाथ भट पेशवे यांची बहीण जनूबाई ही का कर धोरपडे यांच्या पदरचे इचलकरंजीकर संस्थानिक जोशी दिली होती.

२९. थोरले बाजीराव.

थोरले बाजीराव यांस मसूर मुक्कामीं छ० २० जमादिलाखर अशरीन (इ० स० १७२०) सालीं पेशवेपदाचीं वस्त्रें दिलीं. त्या त्यांचें वेतन तेरा हजार ठरलें होतें.

३०. थोरले बाजीरावांची तसबीर.

दिल्लीचे राजे अगदीं ऐषआरामांत चूर झाले होते, व मराठे हे भरांत आले होते. तेव्हां दिल्लीचा बादशाहा महंमद यानें मराठ्यां पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकून म्हणावें कीं, 'हे लोक आहेत तरी कसे! यांचे सरदारही कसे आहेत?' पुढें एके दिवशीं दिवाणानें सुच कीं, 'सरकारांत जो चितारी आहे तो हुबेहूब चित्रें काढीत अ त्यास पाठविलें असतां तो कांहीं मराठ्यांचीं चित्रें काढून आणील पाहावीं.' तेव्हां त्या चिताऱ्यास हुकूम झाला कीं, 'तूं बाजीरा स्वारींत जाऊन त्यांचें चित्र काढून आणावें.' त्याप्रमाणें तो निघा तों बाजीरावाची स्वारी माळव्यांत होती. तेथें दहा घटका दिव दाखल झाला. त्यावेळेस श्रीमंत यांनीं आपला घोडा उभा करून

स्वार मागें व पुढील स्वार पुढें थबकले आहेत; एक चाकर कांहीं काखे घेऊन श्रीमंतांचे हातीं देत होता; श्रीमंतांनीं तीं तराजू चोंचून त्यांचे दाणे काढून तोंडांत टाकावे, आणि एका हातांत मिरची होती तिचा तुकडा तोडावा. त्याचप्रमाणें जवळच मांडा बांधून ठेविला होता. अशा वेळीं स्वारींत सदरील चिठ्ठी देऊन त्यानें श्रीमंतांस अर्ज केला कीं, 'बादशाहांनीं आपली चित्रें काढण्याकरितां मला पाठविलें आहे.' तेव्हां श्रीमंत म्हणाले 'काढीं मी आहें अशीच काढ.' त्याप्रमाणें त्यानें काढली. आणि त्यांचे दुसरे दोन तीन मराठे जवळच होते, त्यांच्याही काढल्या. मी तो लहान लहान पागोटीं व त्यांच्या शेवटाचे हनवटीखालून तीन तीन पेरे दिलेले आहेत; पाठीवर पासोड्याच्या पाचांगा बांधल्या आहेत; अंगांत चोळणे व बंड्या आणि पाठीवर एक एक तांब्या व ढाल बांधली आहे; ढाल, तरवार, व एक माला खांद्यावर आहे त्यानें तसबिरी काढून त्या त्यानें दिल्लीस नेल्या. तेव्हांपासून, यांनीं आपल्यास दिसावें कीं, 'असे मराठे आहेत काय? आणि शेवटीं आपण खात आहे!' तेव्हां दरबारच्या लोकांनीं त्यास फजीत व मिस्करी केल्या. तेव्हां बादशाहानें एक मिरची घेऊन तोडली तींत चावून पाहिली तों ती फारच तिखट लागली. तें पाहून तो म्हणाला कीं, 'हे सैतानासारखे लोक, मुसलमानांस कसे आटतील! त्यांचा अन्न खुराक आहे, ते तर फार जबरदस्त मनुष्य होतील!'

३१. बाजीराव बल्लाळ यांनीं बुंदेलखंड घेतलें.

दिल्लीचे बादशाहांत अनेक बखेडा होऊन चोहोंकडून त्याजवर हल्ले होऊं लागले. औरंगजेब बादशाह मरण पावला १७०७ त मेला, तेव्हांपासून एकाहून दिल्ला, काबूल व इराणचे राजे; दक्षिणेतून मराठे; कलकत्त्याकडून इंग्रज व मारवाडकडून जाट असे उठले. सुमे व नवाब दिल्लीचे बादशाहास मानीनासे झाले, व स्वतंत्रपणानें वागूं लागले. त्या वेळीं गोविंद बुंदे, मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार, विश्वासराव, अमृतराव, बाबूजी शंकर राजेबहादर, विठ्ठलराव शिवदेव विं-

चूरकर वगैरे मोठाले सरदार हिंदुस्थानांत शिरले. त्यांत मुख्य बाजी राव बल्लाळ पेशवे होते. इ० स० १७३३ त बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल याजवर दिल्लीहून मोठी फौज रवाना झाली. तेव्हां त्याचा मुलगा, आणि बाजीराव साहेबांस त्यानें जरूरीचें पत्र लिहिलें. असें कीं:—

"जैसी बिती गजग्राहको तैसी बिती आय।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजीराय॥"

हें पत्र पोहोंचतांच बीस हजार फौज घेऊन बादशाही फौजेस जिथे रचे किल्ल्यांत अडविलें. तेथें त्यांस दाणा वैरण नाहींसें झालें, त्यांस फार त्रास होऊन शेवटीं ते शरण आले. तेव्हां बाजीराव सांगितलें कीं, 'फौजेचा सरदार महमदखान बंगष याने बायकोचा घेऊन जीवदान मागितलें तर मी त्यास परत जाऊं देईन.' नंतर त्याणें त्यानें केलें व त्यास जिवंत जाऊं दिलें. त्या वेळेस छत्रसाल दिली ६०

आनंद होऊन त्यानें ३३ लाख रुपयांचा सागर प्रांताचे उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा व आपली मुसलमान बायको

थोरले बाजीराव पेशवे ह्या मस्तानी ह्यांस बाजीरावास दिली. अशरीन (इ० स० १७२०) साला पशवपदाचे पानपताचें त्यांचें वेतन तेरा हजार ठरलें होतें.

३०. थोरले बाजीरावांची तसबीर.

दिल्लीचे राजे अगदीं ऐषआरामांत चूर झाले होते, व मराठे हे भरांत आले होते. तेव्हां दिल्लीचा बादशाहा महंमद यानें मराठ्यां पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकून म्हणावें कीं, 'हे लोक आहेत तरी कसे यांचे सरदारही कसे आहेत?' पुढें एके दिवशीं दिवाणानें सुचवि कीं, 'सरकारांत जो चितारी आहे तो हुबेहूब चित्रें काढीत असे त्यास पाठविलें असतां तो कांहीं मराठ्यांचीं चित्रें काढून आणील पाहावीं.' तेव्हां त्या चित्र्यास हुकूम झाला कीं, 'तूं बाजीराव स्वारींत जाऊन त्याचें चित्र काढून आणावें.' त्याप्रमाणें तो निघा तों बाजीरावाची स्वारी माळव्यांत होती. तेथें दहा घटका दिवस दाखल झाला. ह्यावेळेस श्रीमंत यांनीं आपला घोडा उभा करून

मदत केला. त्या वेळेस मराठ्यांनीं वसई घेतली व फिरंगी लोकांची ठाणीं ठाकून पळून गेले. ह्या कामांत अणजूर येथील कोळी पांचकळशे, व खंडोजी माणकर यांनीं त्यांस बहुत साह्य केलें. त्याबद्दल त्यांस इनाम गांव दिले ते त्यांजकडे हल्लीं चालत आहे. अणजूर हा गांव ठाण्यापासून दोन कोसांवर भिवंडी तालुक्यांत आहे तोच त्यांस इनाम आहे. माणकर यांचा इनाम गांव मजकूरचे सरबती हा आहे. मराठ्यांनीं वसई घेतल्याचे मिसीचा कवित्व लोक ह्मणत असतात तो असा:—

सोळा शतें दहाक सा वरि एक आहे = १६६१ हे चिन्ह
शिवार्क बत्सर तयाप्रति नाम पाहे।
वैशाख शद्ध द्वितियेसह भानुवारीं
आक्रमिला चढलें वसई द्वुपारीं॥

३१. पेशव्यांनीं वसई घेतली.

[illegible] काम, ह्मणजे बाळाजी विश्वनाथ यांचा मुलगा, यांनीं [illegible] फार दिवस लढाई केली, आणि शेवटीं [illegible] झाले, तेव्हां त्यांनीं [illegible] त्यास कणीस व मिरच्या [illegible] बादशाहानें एक मिरची घेऊन तोडली [illegible] पाहिली तों ती फारच तिखट लागली. तें पाहून तो [illegible] कीं, 'हे सैतानासारखे लोक, मुसलमानांस कसे आटवे? ज्यांचा असा खुराक आहे, ते तर फार जबरदस्त मनुष्य [illegible]!

३१. बाजीराव बल्लाळ यांनीं बुंदेलखंड घेतलें.

[illegible] राज्यांत मनस्वी गडबड होऊन चोहोंकडून त्याजवर हले [illegible] औरंगजेब बादशाहा नगरास १७०७ त मेला, तेव्हांपासून एकसारखे दिल्ली, काबुल व इराणचे राजे; दक्षिणेंतून मराठे; कलकत्त्याकडून इंग्रज व भरतपुराकडून जाट असे उठले. सुभे व नबाब दिवसेंदिवस मानीतनासे झाले, व स्वतंत्रपणानें वागूं लागले. त्या [illegible] शाहाजी भोंसले, मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार, विश्वासराव, [illegible] गायकवाड, नागो शंकर राजेबहादर, विठ्ठलराव शिवदेव विं-

चूरकर वगैरे मोठाले सरदार हिंदुस्थानांत शिरले. त्यांत मुख्य बाजी
राव बल्लाळ पेशवे होते. इ० स० १७३३ त बुंदेलखंडाचा राजा छ
साल याजवर दिल्लीहून मोठी फौज रवाना झाली. तेव्हां त्याचा
सुटला, आणि बाजीराव साहेबांस त्यानें जरूरीचें पत्र लिहिलें
असें कीं:—

"जैसी बिती गजग्राहको तैसी बिती आय।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजीराय॥"

हें पत्र पोहोंचतांच बीस हजार फौज घेऊन बादशाही फौजेस जि
रचे किल्ल्यांत अडविलें. तेथें त्यांस दाणा वैरण नाहींसें झालें,
त्यांस फार त्रास होऊन शेवटीं ते शरण आले. तेव्हां बाजीराव
सांगितलें कीं, 'फौजेचा सरदार महमदखान बंगष यानें पायकोचा
घेऊन जीवदान मागितलें तर मी त्यास परत जाऊं देईन.' नंतर
प्रमाणें त्यानें केलें व त्यास जिवंत जाऊं दिलें. त्या वेळेस छत्र
दिली ह... - आनंद होऊन त्यानें ३३ लाख रुपयांचा सागर प्र
ाचे उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा व आपली मुसल
थोरले बाजीरावांची सेवा करण्या मस्तानी ही बाजीरावास दिली.
अशरीन (इ० स० १७२०) साला पशवपदाचे
त्यांचें वेतन तेरा हजार ठरलें होतें.

३०. थोरले बाजीरावांची तसबीर.

दिल्लीचे राजे अगदीं ऐषआरामांत चूर झाले होते, व मराठे हे
भरांत आले होते. तेव्हां दिल्लीचा बादशाहा महंमद यानें मराठ्यां
पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकून म्हणावें कीं, 'हे लोक आहेत तरी कसे
यांचे सरदारही कसे आहेत?' पुढें एके दिवशीं दिवाणानें सु
कीं, 'सरकारांत जो चितारी आहे तो हुबेहूब चित्रें काढीत अ
त्यास पाठविलें असतां तो कांहीं मराठ्यांचीं चित्रें काढून आणी
पाहावीं.' तेव्हां त्या चिताऱ्यास हुकूम झाला कीं, 'तूं बाजीरा
स्वारींत जाऊन त्याचें चित्र काढून आणावें.' त्याप्रमाणें तो नि
तों बाजीरावाची स्वारी माळव्यांत होती. तेथें दहा घटका दि
दाखल झाला. त्यावेळेस श्रीमंत यांनीं आपला घोडा उभा करू

ला. त्या वेळेस मराठ्यांनीं वसई घेतली व फिरंगी
ाटी ठाणी ठाकून पळून गेले. ह्या कामांत अणजूर येथील
ठोकळखो, व खंडोजी माणकर यांनीं त्यांस बहुत साह्य
त्याबद्दल त्यांस इनाम गांव दिले ते त्यांजकडे हल्लीं चालत
अणजूर हा गांव ठाण्यापासून दोन कोसांवर भिवंडी तालु-
आहे सोच त्यांस इनाम आहे. माणकर यांचा इनाम गांव म-
जवळील सरवली हा आहे. मराठ्यांनीं वसई घेतल्याचे मितीचा
लोक खालील श्लोक असतात तो असा:—

सोळा शतें दशक सा वरि एक आहे = १६६१
शिवार्थ मत्सर तयाप्रति नाम पाहे।
वैशाख शुद्ध द्वितियेसह भानुवारीं
माहलिबाव चढले वसई दुपारीं॥

३४. पेशव्यांनीं वसई घेतली.

आप, त्यापैकी बाळाजी विश्वनाथ यांचा मुलगा, यांनीं
मनसुबा ठरून फार दिवस लढाई केली, आणि शेवटीं
जमून जाणी झाले, तेव्हां त्यांनीं फ्रेंचांना त्यास कांहीं व मि-
बादशाहाकडे एक मिरची घेऊन तोडली
पाहिजे तों तो फारच तिखट लागली. तें पाहून तो
म्हणे कीं, 'हे मैदानासारखे लोक, मुसलमानांस कसे आट-
त्यांचा असा मुलूक आहे, ते तर फार जबरदस्त मनुष्य

३५. बाजीराव बल्लाळ यांनीं बुंदेलखंड घेतलें.

राजांचे राज्यांत अव्यवस्था होऊन चोहोंकडून त्याजवर हले
बादशाहा मदतीस १००० ते मैल, तेव्हांपासून ए-
जिंजि, सातारा व इतरांचे राजे; दक्षिणेकडून मराठे; कलकत्या-
इंग्रज व मद्रासकडून जाट असे उठले. सुमे व नबाब दि-
बादशाहास मदतीस आले, व स्वतंत्रपणानें वागूं लागले. त्या
रावांनीं दिले, मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार, विश्वासराव,
बाजीराव, सदाशिव भाऊ, शंकर राजेबहादर, विठ्ठलराव शिवदेव वि-

चूरकर वगैरे मोठाले सरदार हिंदुस्थानांत शिरले. त्यांत मुख्य बाजी राव बल्लाळ पेशवे होते. इ० स० १७३३ त बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल याजवर दिल्लीहून मोठी फौज रवाना झाली. तेव्हां त्याचा [illegible] सुटला, आणि बाजीराव साहेबांस त्यानें जरूरीचें पत्र लिहिलें. असें कीं:—

"जैसी बिती गजग्राहकी तैसी बिती आय।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजीराय॥"

हें पत्र पोहोंचतांच वीस हजार फौज घेऊन बादशाही फौजेस जिथे रचे किल्ल्यांत अडविलें. तेथें त्यांस दाणा वैरण नाहींसें झालें, सबब त्यांस फार त्रास होऊन शेवटीं ते शरण आले. तेव्हां बाजीरावास सांगितलें कीं, 'फौजेचा सरदार महमदखान बंगष याने बायकोचा [illegible] घेऊन जीवदान मागितलें तर मी त्यास परत जाऊं देईन.' नंतर त्याप्रमाणें त्याने केलें व त्यास जिवंत जाऊं दिलें. त्या वेळेस छत्रसाल दिली [illegible] आनंद होऊन त्यानें ३३ लाख रुपयांचा सागर प्रां[illegible]चे उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा व आपली मुसलमान नाटकशाळेपासून झालेली [illegible] मस्तानी ही बाजीरावास दिली. ही मुलीचा मुलगा समशेरबहादर. तो सन १७७२ [illegible] दाईत मेला. त्याचा मुलगा अलीबहादर हाही हिंदुस्थानांत मोठा सरदार असून बांद्याचा नबाब होता.

३२. अलीबहादर.

बाजीरावाची नाटकशाळा मस्तानी म्हणून होती तिचा नातू अलीबहादर याची मुंज करून ब्राह्मण करावा असा बाजीरावाचा आग्रह होता पण ब्राह्मणांची संमति मिळेना. तेव्हां त्यास घरांतच ठेवून घेतलें. तो बाजीरावाचे कारकीर्दीअखेर शनवारचे वाड्यांत राहत असे. याप्रमाणें हल्ली जामसाहेबांचे पुत्र काळूभा यांचें उदाहरण आहे.

३३. कोंकणप्रांत पेशव्यांनीं घेतला.

मराठ्यांचा साताऱ्याकडे जोर झाला तेव्हां त्यांस समजलें कीं, कोंकणांत किरिस्तान (क्रिस्ती—पोर्च्युगीज) सरकारानें प्रजेस फार त्रास दिला आहे. त्याजवरून, चिमणाजी आप्पा यांनीं त्यांस काढून

[illegible] केला. त्या वेळेस मराठ्यांनीं वसई घेतली व फिरंगी [illegible] ठाणी टाकून पळून गेले. ह्या कामांत अणजूर येथील [illegible] चांदेकरांचे, व खंडोजी माणकर यांनीं त्यांस बहुत साह्य [illegible] त्याबद्दल त्यांस इनाम गांव दिले ते त्यांजकडे हल्लीं चालत [illegible]. अणजूर हा गांव ठाण्यापासून दोन कोसांवर भिवंडी तालुक्यांत आहे तोच त्यांस इनाम आहे. माणकर यांचा इनाम गांव मजकूरच खरकवली हा आहे. मराठ्यांनी वसई घेतल्याचे मितीचा [illegible] लोक म्हणत असतात तो असा:—

सोळा शतें दशक सा वरि एक आहे = १६६१ दोन
सिद्धार्थ संवत्सर तयाप्रति नाम पाहे।
वैशाख शुद्ध द्वितियेसह भानुवारीं सोम
माहलियाय चढलें वसईं दुपारीं॥

३४. पेशव्यांनीं वसई घेतली.

[illegible] आप्पा, हरपळे बाळाजी विश्वनाथ यांचा मुलगा, यांनीं [illegible] मराठ्यांचा मनसुबा करून फार दिवस लढाई केली, आणि शेवटीं [illegible] जमीन अखेरी झाले, तेव्हां त्यांनी फौजेचे सरदार लोकांस बोलावून सांगितले कीं, 'आतां मी मरणार; वसई हातीं येते असें [illegible] माझा हेतु राहील; याकरितां मला तोफेशीं बांधून उडवावा [illegible] पर हातें तरी वसईत पडलीं असें होऊन माझा हेतु पूर्ण [illegible]' तेव्हां रामाजी महादेव, खंडोजी माणकर, व खानवेलकर [illegible] त्यांनी त्यांस सांगितलें कीं, 'तुम्ही जिवंत आहां तोंपर्यंत [illegible] वसई घेऊन देतों.' असें म्हणून मोठा हल्ला तयार केला व [illegible] चढले. त्यांत फिरंग्यांनीं पेशव्यांचीं सतरा हजार माणसें [illegible]. परी हा सोडला नाहीं. शेवटीं उपाय नाहीं तेव्हां दर्यांत [illegible] होडया त्यांत उतरून चालते झाले आणि वसई सर [illegible]. परंतु चिमाजी आप्पा दुसरे दिवशीं मरण पावले.

३५. पुणें शहरचा कोट.

[illegible] हरपळे सदाशिव चिमणाजी पेशवे यांनीं पुणें शहरास [illegible] आरंभ केला आणि एके दिवशीं सखाराम बापू यांस

विचारिलें कीं, 'बापू, तुझी कोट पाहिला किंवा नाहीं?' तेव्हां पूंनीं उत्तर दिलें कीं, 'कोट पाहिला आहे, परंतु अकलेची मात्र फारच कमती दिसली.' तेव्हां श्रीमंतांनीं 'कां?' ह्मणून विचारिलें. बापूंनीं सांगितलें कीं, 'शत्रु कोटापाशीं येऊन दाखल होईल तेव्हां कोटाचा उपयोग घडेल; परंतु जो राजा आपले शहरापावेतों शत्रूस ईपर्यंत बातमी ठेवणार नाहीं त्यास कोटाचा तरी कसा उपयोग होईल?' राजानें दोनचारशें कोसांवर शत्रु आहे तोंच त्याजवर नजर ठेवून त्याचा प्रतिबंध केला पाहिजे; व इतक्या दूर अंतरावर शत्रु असतां जर बंदोबस्त करावयाचा आहे, तर मग कोट कशास पाहिजे? तेव्हां ही तक्रार श्रीमंतांचे लक्षांत येऊन त्यांनीं कोट बांधण्याचें बंद केलीं. या कोटाची खूण अद्याप नाकझरीचे कांठीं आहे.

३६. उदगीरची लढाई.

सन १७६० सालीं सदाशिवराव भाऊ यांनीं निजाम अलीवर भाऊ सलाबतजंग यांशीं उदगीर येथें लढाई दिली. त्यांत पेशव्यांची फौज पन्नास स्वार व इब्राहिमखान गार्दी याची पलटणी फौज हजार अशी होती. निजाम अलीवर हल्ला केला त्यांत त्याची फौज मारली गेली. निशाणें, झेंडे, नौबदा, तोफा वगैरे हस्तगत झालीं. तेव्हां निजाम अलीनें एक कोट रुपयांचा मुलुख देऊन तह केला. त्यावेळेस अंबडपरभणी, मेहेकर, विजापूर, दौलताबाद, बेदर, औरंगाबाद आणि अशीरगड वगैरे प्रांत पेशव्यांकडे आले. त्यांपैकीं कांहीं प्रांत भाऊसाहेब यांनीं जे नामांकित सरदार होते त्यांस जहागीर ह्मणून दिले.

३७. राक्षसभुवनच्या लढाईचें कारण.

पानपतची लढाई झाल्यावर बाळाजीपंत नाना त्याच सालीं वारले तेव्हां माधवराव लहान होते. याजमुळें सर्व कारभार राघोबादादा आला. तों त्यांनीं कामदारांच्या बदल्या वगैरे फार केल्या. भाऊ यांचें प्रतिनिधीचें पद नारो शंकर राजेबाहादर यांस दिलें; मोरेश्वर ढील फडणविशी काढून चिंतो विठ्ठल रांहिरकर यांस दिली. गोपाळ मिरजकर यांची जहागीर काढली; जानोजी भोंसले यांशीं वांकडे

आणि तसेंच सदाशिव रामचंद्र शेणवी यास दूर केलें. असे प्रकार झाले तेव्हां, ते सर्व जाऊन निजाम अलीकडे मिळाले. विठ्ठल सुंदर परमानंदकर ह्मणून यजुर्वेदी ब्राह्मण हे कारभारावर होते त्यांस 'राजा प्रतापवंत' हा किताब होता. त्यांनीं मसलत दिली 'ही वेळ फार चांगली असून आपणास सहज पुणें घेतां येईल.' त्याप्रमाणेंच राक्षसभुवनाची लढाई झाली; परंतु पुढें या लढाईनंतर माधवराव बळाळ हे पाहूं लागले. तेव्हां त्यांनीं मात्र कटकारस्थानें केल्या तेथें कायम केलें.

३८. राक्षसभुवनाची लढाई.

नारो शंकर राजेबहादर यांस दादासाहेबांनीं मिरजची जहागिरी व विठ्ठलपंती जहागिरी दिल्ही, त्यावरून दोन्ही घराण्यांस राग येऊन त्यामुळें गोविंद पटवर्धन व भवानराव प्रतिनिधि यांनीं विठ्ठल सुंदर यांशी संधान बांधलें. मुतालीक कुबाळकर शिवदे याचे मार्फत ही सर्व निजामाकडे गेले, आणि निजामास पुण्यावर आणावयास हिंमत देऊन आले. तों राक्षसभुवनावर दादासाहेब आले व तेथें तळ दिला. तीन माधवराव परोपर होते, त्यांजकडे निवडक तीन हजार देऊन मागें कुमकेस ठेवून दादासाहेब पुढें गेले, त्यांचा पराभव झाला, आणि विठ्ठल सुंदर विजयी होऊन जरीपटक्यासुद्धां चालते झाले. इकडून माधवराव त्या लष्करावर पडून विठ्ठल सुंदराचें डोकें मारलें. त्यांनी उदविलें आणि दादासाहेबास सोडून आणिलें व सरदारांकडे हत्ती होता तो जरीपटका तोडांत धरून परत आला. निजामाचा तह झाला. नंतर पटवर्धन व प्रतिनिधि यांच्या समजुतीनें पुनश्च त्यांजकडे जहागिरी दिल्या. दादासाहेबांनीं, माधवरावांनीं बहादरी करून सोडविलें ह्मणून त्यांस सर्व कारभार पाहण्यास सांगितले.

३९. राक्षसभुवन.

सन १७६३ साली राक्षसभुवनचे लढाईत राघोबा दादा यांस विठ्ठल सुंदर हे फार करून चालले व त्यांनी जरीपटक्याचा हत्ती होता तोही नेला. इतक्यांत माधवराव पेशव्यांची कुमक येऊन दादांस सोडवि. वि. १. ३.

विलें. जरिपटक्याचा हत्ती गर्दीत होता तो, त्याजवरील जरिप
पडला तो तोंडांत घेऊन पळाला आणि पेशव्यांचे गोटांत येऊन
कारचे तंपूजवळ उभा राहिला. हें त्याचें शहाणपण पाहून पेशवे
झाले. यामुळेंच पेशव्यांचे घरीं या हत्तीचा मोठा मान असे.
ढाईचे पूर्वी निजाम अल्लीनें पुणें जाळलें याजमुळें तेथील लोक
गेले होते व दादासाहेब हे हैदराबादेवर गेले होते. शेवटीं, उभय
फौजेची गांठ, मुंगीपैठणाजवळ राक्षसभुवन आहे तेथें पडली.
लढाई मोठ्या निकराची होऊन तीत उभयपक्षाचे दहा दहा
लोक पडले. या लढाईस 'तांदुळज्याची लढाई' असेंही झणतात

४०. बाळाजी बाजीराव.

बाळाजी बाजीराव पेशवे ऊर्फ नानासाहेब यांस चार जातीच्या
झणांच्या बायका होत्या. एक चितपावन रास्ते यांची कन्या गो
बाई, जी पुढें नाशिकास राहिल्यामुळें प्रसिद्ध आहे ती. दुसरी
ह्याची मुलगी. तिसरी वाखरें झणून देशस्थाची मुलगी. चवथी
वंत ब्राह्मणाची मुलगी. त्यापुढें कोंकणस्थांनीं चितपावनांत कन्य
हार करावा असें ठरलें.

४१. सुरजमल्ल जाट.

सदाशिवपंत भाऊ पेशवे यांची स्त्री पार्वतीबाई ही पाणपत
घोर संग्राम झाल्यावर पळून गेली ती भरतपूरच्या जाटाचे मु
आली. तेव्हां तेथील सुरजमल्ल राजानें असा बंदोबस्त ठेविला
कीं, जे मराठे पळून येतील त्यांचा चांगला बंदोबस्त ठेवावा,
दक्षिणेंत सुखरूप रवाना करावें. बाईसाहेब ही पेणचे कोल्हटकर
कन्या होती. ती येतांच सुरजमल्ल यानें बाईचा मोठा आदर
सांगितलें कीं, 'हिंदूचें राज्य स्थापन करण्याकरितां व परकीय
बुडविण्याकरितां पेशव्यांनीं लढाई दिली, हें आह्मां सर्व हिंदूंस
आहे. त्यांत जे मेले त्यां सर्वांस स्वर्गी वास आहे यांत संशय
याजकरितां आपण दुःख न मानून येथें राहावें. तुह्मी माझे बहि
माणें आहां. तुमचा मी सर्व बंदोबस्त करून पुण्यास रवाना
पोंतें, व जे दुसरे हिंदु वगैरे लढाईतून माझे देशांत येतील त्

४९. माधवराव पेशवे यांच्या निःपक्षपातीपणा.

...वाळ यांजकडे, त्यांचे मामानें यांईस कोणाएका तेल्याची
... ठेविली अशी फिर्याद आली. त्यावरून सांडणीस्वार
... रास्ते यांस धरून आणिलें आणि चौकशी करितां अ-
... होऊन फटके मारण्याचा हुकूम झाला. तेव्हां मातोश्री
... यांचा तो चुलतभाऊ या कारणानें त्यांनीं, 'त्यास मारूं
... दया करावा,' झणून रदबदली केली; परंतु माधवराव झणूं
... कीं, 'न्यायाचे कामांत बायकांनीं शिफारस करूं नये.' असें
... बाईचें न ऐकतां रास्त्यास फटके मारले. त्यामुळें गोपिका-
... मंगळूर झणून गांव आहे तेथें जाऊन राहिली, ती
... आली नाहीं. सवाई माधवराव यांचा जन्म झाल्यानंतर
... सन मराठशाहीस मुलास बरोबर घेऊन सन १७८० त या
... होते, व त्यावेळीं तिला मुंजीस येण्याविषयीं त्यांनीं
... केला; परंतु तिनें तें कबूल न करितां, 'आपण कार्य
... दशा आलें तें पाहून फार चांगलें वाटतें.' असें
... दिला.

४६. माधवराव व कोरेगांवकर बोकील.

... झणजे थोरले रावसाहेब हे स्वतः चंद्रचूड याचे
... हिशेब समजावून घेत होते, इतक्यांत कोहीं तक्रार प-
... करून बोलला कीं, 'आह्मी याप्रमाणें आजपर्यंत क-
... आतां आपण नवे बजमान झालां. तुमच्या ध्यानास येत
... "डुने तमाशे आणि नवे डोळे." त्यास आह्मी काय
... श्रीमंतांस राग येऊन त्यांनीं, 'जास्ती बोललास
... बोलून वर हात उचलला, तो पाठीमागें कोरे-
... होते त्यांनीं धरला. तेव्हां पाठीमागें पाहून बो-
... काय?' तेव्हां बोकील झणाले कीं, 'सरका-
... हैदराबादचे निजाम,
... ब्राह्मणावर पडेल तर ठीक दिसणार
... हात घरिला. मग श्रीमंतांची मर्जी असेल
... हें ऐकतांच श्रीमंत खुष झाले.

४७. थोरले माधवराव व नाना फडणवीस.

माधवराव साहेब यांची प्रीति रमाबाईचे ठायीं विशेष होती. म
राव व बाई या उभयतांची थडगीं मुळामुठा नदीचे कांठीं आहेत.
सती गेली. माधवराव क्षयरोगानें थेऊरास वारले. एकवेळां त्यांची
महिन्यानें परत येण्याच्या बेतानें मिरजेस गेली होती, तेव्हां
मागें एके दिवशीं बाईचा खिजमतगार, नाना फडणविसाकडे बाई
विड्याचे पानांचे रतीयाचे चिठीवर सही घेण्याकरितां आला.
नानांनीं सांगितलें कीं, 'श्रीमंतांची स्वारी येथें नसल्यामुळें एवढ्या
नांची जरूर नाहीं. याकरितां अर्धी चिठी करून आण.' त्यावरून
खिजमतगार बाईकडे जाऊन म्हणाला कीं, 'नाना चिठीवर मह
करीत नाहींत आणि असें म्हणतात कीं, श्रीमंतांचे मागें विडे
दांत कोणास रंगवून दाखवावयाचे आहेत ?' हें बोलणें ऐकून
ला आला व तिनें, 'या बाबतींत पुन्हा नानाकडे जाऊं नको
णून खिजमतगारास हुकूम केला, आणि श्रीमंतांची स्वारी एक
न्यानें परत आल्यावर त्यांस एकांतांत ही हकीकत कळविली.
श्रीमंत बोलले कीं, 'असें उद्दामपणाचें भाषण नानांनीं केलें नसतें
रंतु मी खिजमतगारास पुसतों,' असें सांगून त्यास बलाविलें. मग
जरब देऊन विचारितांच तो कबूल झाला कीं, 'नाना पानें कमी
रण्यास सांगत होते; असें असतां मीं मध्यें भलतेंच सांगून लावि
केली आहे.' तेव्हां सर्वांची खात्री झाली, व हें वर्तमान नानांस
ल्यावर नानाही म्हणाले कीं, 'धनी असावा तर असा असावा.
ज्यास माणसाची परीक्षा आहे.'

४८. बाणेकर शिलेदार.

थोरले माधवराव यांचे कारकीर्दीत बाणेकर म्हणून सरकारचा
शिलेदार होता, व ज्याचे वंशज हल्लीं पुण्यांतील वेताळपेठेंत
खान्याचे वस्ताद आहेत, त्याचें कांहीं कारणावरून डोकें मार
घ्यावें सरकारचा हुकूम झाला. त्यावरून त्यानें विनंति केली कीं,
अपराधी आहें असें सरकारचे लक्ष्यांत येऊन सरकारचा जो
झाला तो मला मान्य आहे; परंतु माझेजवळ दोन पट्टे द्यावे आ

मारण्यास पाठवावें.' तेव्हां सरकारानें त्याचे झ-
दोन पट्टे देऊन पंचवीस राऊत डोकें मारण्याकरितां
पाठविले; पण जो पुढें शिर कापण्यास सरसावे त्यास त्यानें
संध्याकाळपर्यंत क्रम चालल्यावर शेवटीं त्यास
करून घरीं जाण्यास सांगितलें.

४९. थोरले माधवराव यांची निजाम सरकाराशीं तकार पडली.

सरकारचा औरंगाबादचा सुभेदार आपलें वर्षासन आप-
हात नाहीं म्हणून औरंगाबाद येथील एक ब्राह्मण नानाकडे फि-
करून, नानांनीं सांगितलें कीं, 'हें परराज्यांतील काम अ-
माणसाची दाद पुणेसरकाराकडून लागावयाची नाहीं.' तेव्हां
म्हणून म्हणजेच वाड्याचे दिल्लीदरवाज्याजवळ जाऊन ब-
आणि बोलते माधवराव पेशवे यांची स्वारी बाहेर पडतांच त्यांस
हकीकत सांगून विनंति केली. त्यावरून पेशवे यांनीं त्यास
' म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें तो दुसरे दिवशीं गेल्यावर, मा-
यांनीं नानांस विचारिलें कीं, 'यांचें काय करावें ?' नानांनीं
कीं, 'या कामाचा संबंध आपल्याकडे कांहीं नाहीं.' तेव्हां
म्हणाले कीं, 'औरंगाबाद येथील निजामाचे सुभ्यास आपण पत्र
ल्यास तो ऐकणार नाहीं असें नाहीं.' त्यावरून नानांनीं 'खरें
' म्हणून या ब्राह्मणास पत्र दिलें. ब्राह्मणानें तें पत्र सुभ्यास
दिल्यावर त्यानें सांगितले कीं, 'पुण्याचा हुकूम मजवर नाहीं,
हें पत्र घेऊन जा.' असें म्हणून टाकून दिलें. ब्राह्मण तें पत्र
घेऊन पुन्हा शनिवारवाड्याच्या लोखंडी दरवाजा आणि श्रीमं-
यांची भेट घेतांच त्यानें पुन्हा विनंति करून तें पत्र परत
त्यांनीं त्यास दोन पट्टे देऊन त्यांनी कारभाऱ्यास बोलावून आण-
आणि, निजामाशीं लढाई करावयाची आहे, याकरितां फौजेची
तयारी करण्याविषयी त्यास हुकूम केला. हें विनीवाल्यांस क-
विनीवाल्यांनीं तिनें बाहेर काढून शहराबाहेर नेली व फौजेची
तयारी होत आहे, एवढ्यांत हें वर्तमान हैदराबादच्या अकबरल-

विसास काळलें. त्यानें सरकारांत येऊन सरकारची भेट घेतली, आ
विनंति केली कीं, 'हें प्रकरण क्षुल्लक कारणावरून एवढें वाढलें
त्यास रागाची शांतता होऊन मला पंधरा दिवसांची मुदत मिळेल
मी याचा जबाब आणून देतों.' तेव्हां श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, '
बगैरेची आह्मांस बिलकुल जरूर नाहीं, तर ज्या सुभ्यानें आमचे
अमान्य केलें आहे त्यास दिल्लीदरबाज्यापुढें पंधरा दिवसांत आणून
केला पाहिजे.' अकबरनविसानें तें श्रीमंतांचें ह्मणणें कबूल केलें
त्याप्रमाणें पंधरा दिवसांचें आंत हैदराबादचा हुकूम घेऊन सुभ्यान
पून दिल्लीदरबाज्यापुढें हात बांधून उभा केल्यावर, नानांनीं त्याचे
सोडून त्यास श्रीमंतांस नेऊन भेटविलें. तेव्हां तो श्रीमंतांस शरण
ऊन ह्मणाला कीं, 'माझी चूक झाली आहे, याकरितां श्रीमंतांन
मला माफ करावी.' त्यावरून श्रीमंतांनीं तो गुन्हा त्यास माफ
आणि पत्राप्रमाणें करावयास सांगून निरोप दिला. यावरून त्या
श्रीमंतांचे राज्याचा जोर कितपत होता याचें दृढीकरण वाचकां
नांत सहज येईल.

५०. बुधकर घाटगे.

बुध मलवडीकर घाटगे, यांत बारमाशी व अकरमाशी असे
पक्ष आहेत. एकास 'बाजी' ह्मणतात व दुसऱ्यास 'सर्जेराव' ह्म
त्यांचा देशमुखीबद्दल कलह लागला तेव्हां त्याजबद्दल रामशास्त्री
ठराव करून तो श्रीमंतांस दाखविला. त्यांनीं सांगितलें कीं,
ठेवा.' तो मंजूर होऊन त्याजवरून अमलांत आणावयास महा
टणिशी पत्रें गेली पाहिजेत, तीं तशींच राहिलीं. श्रीमंत कांहीं
पशील सांगत. पुढें धारवाडचा किल्ला घेण्याचें काम पडलें, तेव्
मंतांनीं उभयतांस बोलावून सांगितलें, 'तुमचे वतनाचा फैसला
आहे. सारांश करून तुमचा फैसला व्हावयाचा नाहीं; कारण
किल्ल्यावर शिड्यांनीं चढून वरती श्रीमंतांचें निशाण डमें करील
देशमुखी देऊं.' तेव्हां दोघांनीं हाके चढविले, त्यांत बाजी
फक्त एक पुरुष मात्र राहिला; पण सर्जेरावांनीं निशाण चढवून
मिळविली आणि ती अद्यापही चालत आहे.

५१. रामशास्त्री यांचा निःपक्षपातीपणा.

रामशास्त्री परशुने माहुलीकर हे श्रीमंत माधवराव बल्लाळ यांचे
होते. त्यांची निस्पृहता व निःपक्षपात असा होता कीं,
प्रकरणांवरही त्यांचें वजन असे. श्रीमंतांनीं त्यांजकडे रमण्यांत
घेण्याचा अधिकार दिल्हा होता. त्यांचे जवळ नाना फडण-
आले असतां. एका वेळीं त्यांचा सख्खा वडील भाऊ दक्षणा घेण्यास
तेव्हां नानांनी 'सांगितलें कीं, वीस रुपये द्यावे.' तेव्हां राम-
बोलले कीं, 'यांस कांहीं विद्या नाहीं, तेव्हां सर्वांचे शेऱ्याप्रमाणें
करावे लागे; कारण मला पक्षपात केल्याचा दोष लागेल. याक-
झाली देणें शिरस्त्याबाहेर आहे. माझे भाऊ आहेत तर मीच
देणें ते देईन; परंतु या दक्षणेचे अधिकारांत पक्षपात नसावा.'
नानांनी उत्तर दिल्हे नाहीं. दोन रुपये देऊन रवाना केलें.

५२. रामशास्त्री यांचा, परशुराम भाऊ पटवर्धन यांचे कन्येविषयीं पुनर्विवाहाचा अभिप्राय.

परशुराम भाऊ पटवर्धन यांनीं आपली मुलगी हुकेरीकर जोशी, जे
"अहोबल नागनाथ" त्याकडली ह्मणवीत होते, त्यांचे मुलास दिल्ही.
त्याचा पहिले दिवशी वारला. तेव्हां ती आठ वर्षांची मुलगी भा-
आणून रामशास्त्री यांस दाखविली, आणि विचारिलें कीं, 'हिनें
कर्मे, किंवा पुन्हा नवरा करावा तें सांगा.' शास्त्रीबुवांनीं विचार
करून सांगितले कीं, 'हे अनेक घात आहे, हिला दुसरा नवरा
केल्याने अनेक घातले.' तेव्हां सभा होऊन निर्णयांत असें
कीं 'शास्त्रीबुवा ह्मणतात हें खरें आहे.' नंतर नाना फडणवि-
सांगितले. त्यांनी सांगितले कीं, 'कोंकणांत आपले ज्ञातीस वि-
पाहिजे. तुम्ही सांगितल्याने करून मग विवाह करावा.' त्याप्रमाणें काशीहून शास्त्रार्थ
आले. पुढें विवाह होऊन, तो इतक्यांत परशुराम भाऊ करविरास
गेले.

५३. रामशास्त्री यांचा पुनर्विवाहाचा स्वाभिप्राय.

रामशास्त्री यांनीं केले असून सरकारचे वाड्यांत कथा झाली; त्या क-

५२. हा लेख मूळ लेखांचे संक्षिप्त पुस्तकांत आहे.

थेंत हरदास स्त्री होती व तिचा भाऊ तिचे पाठीमागें उभा असे. कथा करतेवेळेस आख्यानाचा ओघ स्त्रियांवर आणून, व 'कलियु स्त्रियांस काम फार, आहार फार,' असें अनेक प्रकारचें वर्णन क 'पूर्वयुगांत स्त्रियांस काम थोडा असतां तेव्हां पुनर्विवाह होत आणि वाढलेले कामाचे युगांत त्याचा निषेध, याचें कारण क ह्मणून रामशास्त्र्यापुढें येऊन विचारिलें कीं, 'शास्त्रीबुवा या विरो मेळ घालतील. दुसरा कोणी घालील असें दिसत नाहीं. बुद्धीस तर हा ग्रंथ बरोबर दिसत नाहीं.' असें ह्मटलें. तेव्हां सभा विस्मय पावून उगीच शास्त्रीबुवांकडे पहात राहिली. इत शास्त्रीबुवांनीं उत्तर दिल्हें कीं, 'बाई, तुह्मीं ह्मणतां ती गोष्ट यथार्थ व निषेध हा विसंगत दिसतो; परंतु शास्त्र रचणारे पुरुष होते, फावले तसे त्यांनीं नियम केले. त्यांत स्त्रिया असत्या, तर त्यांस कूल असेही नियम लिहिले गेले असते. स्त्रियांचे सुखदुःखाचा त्यावेळीं कोणीं केला नाहीं. इतकेंच याचें कारण दिसतें.'

५४. रामशास्त्री यांनीं स्नानसंध्येविषयीं पेशव्यां सांगितलेला अभिप्राय.

रामशास्त्री हे एके दिवशीं थोरले माधवराव यांस भेटावया काळीं आले, तों शिष्यानें सांगितलें कीं, 'श्रीमंत मौन धरू करीत आहेत.' तेव्हां परत घरीं जाऊन जेवून घोड्यावर आप ऱ्हाडचें सामान घालून श्रीमंतांकडे आले, आणि निरोप मागूं कीं, 'काशीस जाण्यास रजा द्यावी.' तेव्हां श्रीमंतांनीं विचारिलें 'असें अकस्मात् विचारण्याचें कारण काय?' तेव्हां शास्त्रीबुवा कीं, 'प्रभु जपास लागले तर प्रजेची व्यवस्था बिघडेल. याकरित राहणें ठीक नाहीं, आणि जातेसमयीं आपणास इतकें सांगणें आहे आपण ब्राह्मण असून क्षत्रियाचा धर्म अंगिकार केला आहे, त सोडून देऊन पूर्वीचा ब्राह्मणाचा धर्म घ्यावयाचा असेल तर मा वर चलावें. आपण उभयतां गंगेचे कांठीं बसून स्नानसंध्या करूं क्षत्रियाचा व ब्राह्मणाचा हे दोन वर्ण धर्म करूं ह्मणाल तर दोन घडतील. याकरितां जशी मर्जी असेल तसें करावें.' श्रीमंतांनीं

[illegible] करीत. ते रुपये ठिक्यांत भरलेले असून वेगवे- [illegible] वेगवेगळ्या ठिक्या असून त्यांजवर ते रुपये [illegible] सोरी असत. बहुतकरून तोडा बांधला ह्मणे [illegible] फुटत नसे. ते तोडे विश्वासुक लोकांनीं आ- [illegible] बरोबर आहे असें समजून ते तसेच ठेवीत. [illegible] पडत नसे. अशी त्याकाळीं पुण्यांत सं- [illegible]

५७. त्रिंबकराव मामा पेठे.

[illegible] मामा पेठे हे फौज घेऊन कर्नाटकांत १७७१ सालीं [illegible], कौल व मुलूख घेऊन श्रीरंगपट्टणास वेढा दिला. [illegible] मेहरबानी देऊन मिळाले. ह्याप्रमाणें तेव्हां त्यांजवळ [illegible] बंगलूर, बेदनूर, दारमकुंडा, मुदगेरी [illegible] करून मद्रासेपर्यंत मुलूख घेणार होते. [illegible] बंड होऊन प्रकृति बिघडत चालली ह्म- [illegible]

५८. त्रिंबकराव मामा पेठे यांचें मरण.

[illegible] मामा पेठे यांची बहीण सदाशिवराव भाऊ पेशवे यांस [illegible], त्रिंबक नांव पार्वतीबाई. हे मामा नाशिकचे राहणार. [illegible] व एकनिष्ठ सेवी होती. हे मोठ्या फौजा घेऊन [illegible] व कर्नाटकांत फिरत. यांनीं मोठाले मुलूख सर करून [illegible] यश त्यांचे प्रसंग हैदर याशीं फार पडले आ- [illegible] त्यांनीं हैदरास बेजार केले तेव्हां पुण्यांत गंगाबाईस [illegible] यांनीं कपटाने बाळ्यांतून काढून [illegible] पुण्यांत मसलत जाहली कीं, 'दादासाहे- [illegible] राहील.' तेव्हां त्यांचे प्रतिबंधाकरितां [illegible] यांनी पाईनें जाऊन थकलेली [illegible] बंदोबस्तीं पुढें आणिलें. त्यांत त्यांचा मोड होऊन [illegible] तेव्हां यांस आनंदीबाईनें आणून बांधून मारण्यास [illegible] आणि यास ह्मणे कीं, 'तुह्मीं चार लुच्यांनीं मिळून

आमचे विरुद्ध बंड उभें केलें आहे तें आह्मांस ठाऊक आहे. तो सोडून द्या.' असें ह्मणून जेरबंदाचे फटके मारवी व त्यांवर मि पाणी शिंपडी. तेव्हां मामा उत्तर देत कीं, 'रांडे, तुझे नवरे पुण्य बहुत आहेत. मी एक मेलों तर चिंता नाहीं; पण आह्मी बेत के आहे त्याप्रमाणें तुमचे पाय पुनरपि पुण्यास लागावयाचे नाहींत. त्या काळजी न करावी.' असें ह्मणतां ह्मणतां मामाचा प्राण गेला. नाना फडणविसांनीं हरीपंत फडके रवाना केले.

५९. हरीपंत फडके यांची अक्कल.

त्रिंबकराव पेठे मारिल्यावर हरीपंत फडके रवाना झाले. दोन हेर लष्करांत पाठविले. त्यांचे आंगरख्यांत अनेक प्रकारचे शिवून ठेविले. त्या वाघ्याचा वेश केलेल्यास धरून दादासाहेबां लविलें कीं, 'हे हेर आहेत असें वाटतें.' त्यावरून चौकशी के कागद फितुरीचे निघाले. तेव्हां दादासाहेबांस सर्व सरदार फितु हेत अशी भ्रांति झाली. नंतर कितीएकांस त्यांनीं निरोप दि पुण्यास आले. बाकी राहिले ते घेऊन दादासाहेबांनीं इंदुराकें केलें. पाठीमागें हरीपंत आपलें लष्कर घेऊन मागें लागले. पुढें साहेबांनीं सांगून पाठविलें कीं, 'तुह्मी कोठें जाणार?' त्यावरून उत्तर पाठविलें कीं, 'आह्मी पुण्यांतून आलों ते आपल्या सेवेत आपण राज्याबाहेर गेल्यावर परत जाऊं.' त्याजवर दादासाहेबांस साह्य होईना, याजमुळें थकून ते इंग्रजांकडे खंबायतेस जाऊन आणि नंतर वसईस व वसईहून मुंबईस गेले.

६०. त्रिंबकराव मामा पेठे व त्यांचा वंश.

कृष्णाजी विसाजी पेठे गुहागरकर यांचे पुत्र त्रिंबकराव त्यांची कन्या रखमाबाई ही चिमणाजी आप्पा पेशवे यांस दिली त्रिंबकराव मामा यांचा पुत्र विसाजी, त्याचा पुत्र अमृतराव, पुत्र त्रिंबकराव, त्याचा पुत्र अमृतराव; यास एल्फिन्स्टन् स बाजीरावांनीं बुडविलेले सरदारांचे पटांत नांव घालून दोन रुपये वर्षास पेन्शन् करून दिलें. त्याचे दोन पुत्र हल्ली आहेत.

६१. नासिकचे धारपुरे.

[illegible] पेशवे यांची आई गोपिकाबाई यांणीं बापूभट [illegible] उपदेश घेतला तेव्हां त्यांस एक लक्ष रुपये दिले. [illegible] धारपुरे यांचा घांट व देऊळ नासिक येथें आहे. [illegible] बाजीराव साहेब यांजवळ फार होती. ते मंत्रशास्त्रांत [illegible] असें श्रीमंतांस वाटत होतें. त्यांस इनाम ज- [illegible] आहेत, त्या त्यांच्या वंशाकडे चालतात.

६२. नारायणराव पेशवे यांचा मृत्यु.

[illegible] यांची स्त्री ओकांची मुलगी आनंदीबाई यांनी [illegible] त्या दग्ध्यानें फळ त्यांस असें झालें कीं, त्यांची [illegible] नाना फडणविसाचे कैदेंत राहावें ला- [illegible] व पुढारी यांचें फळ ईश्वर दिल्याशिवाय राहात [illegible] चांगले फळ इच्छिणारे फजीत होतात, हें [illegible]

६३. रघुनाथ यांस राज्यावर बसविलें.

[illegible] नाना फडणवीस यांस गुणगुण समजली [illegible] आले; परंतु शनवारचे वाड्यांत [illegible] देईना. तेव्हां भवानराव प्रतिनिधि [illegible] बेत आणि करीत बातमी खरी आहे, अशी [illegible] नंतर, सर्व मंडळी वाड्यांत जाऊन तिनें प्रेत [illegible] हा अडथळा करणारा असल्यामुळें त्याचे [illegible] नये' असा ना- [illegible] पुढें निजाम येतो अशी [illegible] गंगाबाईस पुरंदरा- [illegible] नाना कारस्थानें करीत. ही खबर दादासाहेबांस [illegible] आपलें नेऊन पोचे आली कीं, 'असें वर्तमान ऐ- [illegible] आहे काय?' त्याजवर दोन चार बैठकी व खलबतें हो- [illegible] त्यांनी उत्तर पाठविलें कीं, 'आपण अनुचित कर्म करून

कैलासवासी श्रीमंतांचे कृपेनें जरी आमचे धनी झालां आहां, त
आतां आपले पाय पुण्यास लागतील असें समजूं नये. याकरितां
बकराव मामा येथून रवाना झाले आहेत.' याप्रमाणें जाब गेल्यावर
दासाहेब कासेगांवींच राहिले आणि फिकिरींत पडले कीं, 'आतां
करावें.' इतक्यांत हरीपंत फडके त्यांचे आंगावर गेले. मग त्य
पळ काढिला.

६४. सखाराम बापूस कैद केलें.

सखाराम बापूवर नारायणराव यांचे खुनांत संशय आल्यावरून
नानांनीं कैद केलें.

६५. सखाराम बापू.

सन १७७८ सालीं सखाराम बापूंस, 'तुह्मांस पेशवे कैद क
अशी कोणीं बातमी सांगितली, आणि कळविलें कीं, 'निजाम
राकडे आपली वजनदारी फार आहे, तर त्यांस हें कळविलें अ
तुह्मास कैद होऊं देणार नाहींत असें संधान आहे.' तें ऐकून
णाले कीं, 'आपल्या राज्यांत आपण शत्रु घालणें हें ठीक नाहीं.
करितां माझें जें काय होणें असेल तें होवो, पण मी कोणत्याही
उठविणार नाहीं!'

६६. इंग्रजसरकारचा वकील पुण्यास ठेवण्याबि सखाराम बापूचा अभिप्राय.

इंग्रजांनीं बोलणें लाविलें कीं, 'आमचा वकील पुण्यास अ
तेव्हां दरबार भरला. तमाम मुत्सद्दी व सरदार यांस पाचारण
तेव्हां सखाराम बापू बोकील यांनीं सांगितलें कीं, 'पेशव्यांचा
लंडनास ठेवावा, आणि इंग्रजांचा वकील पुण्यास आणावा, तर
होईल. एकपक्षी वकील घेतल्यास आपले घरचा भेद बाहेर
आणि दुसऱ्याचे घरचा भेद मात्र आपणास मिळणार नाहीं व
रून फजिती होईल; आणि इंग्रज कलकत्त्यास वगैरे वाढत
त्याप्रमाणें येथेंही प्रवेश होऊन पसरतील.' परंतु हा बेत नाना
विसास ठीक वाटला नाहीं आणि त्यांनीं संमति दिल्ही. त्यावर

पुण्यांत येऊन राहिले. पुढें पर्वतीची हवा वाईट पडली
राव मामा पेठे यांचा इनाम गांव भांबुरडे येथें नदीकांठीं
दिल्ही.

६७. तळेगांवची लढाई.

मराठ्यांची व इंग्रजांची लढाई झाली तेव्हां, इंग्रजी फौज
सरदार लोक शरण आले; आणि त्यांनीं जीव घेऊन
चालविला. तेथें जनरल साहेब यांची भेट घेतली,
अमा सव्वाल केला कीं, 'मराठी राज्याचे धनी
तर्फे पेशवे. आणि जेव्हां पेशवे नसतील
तेव्हां त्यांस काढून दुसरे कोणी स्थापन
हे सरदार, मुत्सद्दी, ज्यांनीं हें राज्य उभें
केलें, त्यांचे आहे. आलीकडे दादासाहेबांनीं
अनुचित कर्म केलें. त्याजमुळें सर्वांनीं एकदिल
पुकार केले आणि सवाई माधवरावांचे नांवें राज्य चा-
हे सरदार शिंदे, होळकर, पटवर्धन, इत्यादि सरदार
हे लष्कर बरोबर. असे असतां, तुह्मी परदेशचे लोक, येथें
पाहां. तेव्हां तुह्मी दादासाहेबांस बगलेंत घेऊन आ-
कामें करणें काय? मराठी राज्याशीं तुमचें
तुह्मी आमच्या चोरांचा काय म्हणून अंगिकार केला?'
म्हणून सांगितले कीं, 'ही मसलत मुंबईसरकारानें
कलकत्तेसरकारानें मोठा उपका दिला
आहे, व हें काम मोडतों.' तेव्हां
तुह्मी दादासाहेबांस आमचे हवालीं करून द्याल
करून बाहेर पडतां परत द्याल तर तुमची सु-
तेव्हां इंग्रज सरकारचे दादासाहेबांविषयीं बहुत रद-
होते. परंतु नाना बरोबर बोलले कीं, 'दादासाहेब परत
सवाई पुन्हां मूल होईल व तुह्मी परत जाऊं शकणार
तेव्हां दादासाहेब यांस परत देण्याचें कबूल करून शि-

बांचे विद्यमानें तहनामा करावा असें ठरलें. तो तहनामा १७७९ त झाला.

६८. राघोबादादा यांस कैदेंत टाकिलें.

तळेगांवची लढाई होऊन इंग्रज पराभव पावले व गुजराथेंत रीपंत फडके यांनीं पराभव केला व पानसे व शिंदे यांनीं तळेगांवा इस्टुर फांकडा वगैरे मारून इंग्रज शरण आले तेव्हां नानांनीं त्य जीवदान दिलें व लिहून घेतलें कीं, 'आम्ही पुन्हा तुमचे राजक णांत पडणार नाहीं.' पुढें नानांनीं विचारिलें कीं, 'आमचे राज्य बंदोबस्त आम्ही करीत असतां तुम्ही मुंबईचे व्यापारी, तुम्हास अ घरची पंचाईत कशाकरितां पाहिजे? दादासाहेब यांस तुम्ही आश्र दिल्हात?' तेव्हां इंग्रजांचे वकील बोलले कीं, 'आम्ही चुकलों लकत्तेसरकारानें आम्हांवर फार फार ठपका ठेविला आहे.' त्य नाना म्हणाले कीं, 'आमची असामी आमचे हवालीं करावी.' हो ना करितां कबूल केलें, आणि दादासाहेबांस आणून परत दादासाहेबांनीं, 'आम्हांस कां देतां?' म्हणून पुष्कळ आग्रह केल रंतु त्यास म्हणाले कीं, 'तुमचा पक्ष धरून उपयोग नाहीं, व अ इलाजही चालत नाहीं.' याच वेळीं दादासाहेबांस नानांनीं कोप कैदेंत रवाना केलें.

६९. मोरोबा फडणीस वगैरे त्रिवर्गांस कैद के

इंग्रजांनीं राघोबास पाठीशीं घातलें आणि लढाईचा बेत तेव्हां नाना व महादजी शिंदे यांचे मनांत इंग्रजांशीं लढाई घा होतें. परंतु त्यास सखाराम बापू, मोरोबा फडणवीस व स हरी गुप्ते परभू आंबेगांवकर हे प्रतिकूळ होऊन व इंग्रजांशीं म करून राघोबास पुण्यास आणावयाच्या मसलती करीत. सबब त्य घांसही कैद करणें जरूरच पडलें.

७०. पेशव्यांस नालकीचा बहुमान प्राप्त झाला

महादजी शिंदे श्रीमंतांस नालकी वगैरे वजिरीचा मानमरात ऊन पुण्यास आले तेव्हां ती गोष्ट नाना फडणविसास आवडली नाना फडणवीस म्हणे कीं, 'आपण शिवाजी महाराजांपासून स

मुसलमानांचे शत्रु व हिंदुपदपादशाहा असें ह्मणत असून [illegible] पेशव्यांस आहे. असें असतां दिल्लीची वजीरी [illegible] भूषण?' परंतु तें महादजी शिंद्यास न [illegible] माधवराव पेशवे यांस अनुकूल करून घेऊन वरील [illegible] केला. तेव्हां नाना फडणवीस यांच्या मागणी- [illegible] व उत्तम रत्ने किमतीचीं कंठी, जीत हिरा लाख रुप- [illegible] व जी पूर्वी बाजीरावानें पंढरपूरचे देवास दिल्ही, ती शि- [illegible] घेतली. शिंदे यांनीं दौलत फार आणिली होती. त्या- [illegible] जवळ गामचंद नाईक व वासुदेव नाईक गोखले [illegible] घेऊन विकावयास जात. त्यांनीं सहा महिन्यांत लाख [illegible]. असें करून द्रव्यवान् होतें. हा समारंभ झाल्या- [illegible] झाला तोही मोठा अद्भुत झाला. तो असा कीं, [illegible] मुसळ पडला होता व रस्त्याचे दोन्ही बा- [illegible] खणे होते ढेकून श्रीमंतांची स्वारी रस्त्यानें जातांना [illegible] घुसले सर झाटण्यांत आला व त्या वेळींच कित्येक धूर्त [illegible] सर झाला असें जें घडलें होतें, तें खरोखर घ-

७१. गोविंदराव काळे.

[illegible] काळे हे पेशव्यांकडून निजामाजवळ वकील होते. एक [illegible] निजाम काळे गरीबीत असले असतां ते काळे यांस [illegible] 'तुमचे बाप, हा चोंदाराचा मुलगा उभा आहे येवढे [illegible] की कुणब्या सारखा दर्जाचा होता. तेव्हां काळे [illegible] 'पहिले खाले दाबून आपण असले आहां त्यापेक्षां [illegible] बसेल.' येणें करितांची धूर्तता पाहून निजाम ओ-

७२. काळे यांचे समयोचित उत्तर.

[illegible] निजाम काळे निघाले असतां वाटेंत सदरील [illegible] होते. निजाम बोलतबोलत शेतखान्याचे तंबू-

पाशीं आले तों, त्या तंबूवर सवाई माधवरावांची तसबीर ल
होती ती दाखवून निजाम अल्ली त्यांस ह्मणाले कीं, 'हेच तुमचे पे
तें ऐकून काळे ह्मणाले कीं, 'आमचे यजमान ते हेच व आपण
योजनाही ठीक केली आहे; कारण कीं, ही तसबीर या तंबूव
सली ह्मणजे, ती शौचास जातांना आपल्या दृष्टीस पडेल व तेणें
आपणास ढाळक घेण्याची कधींही जरूर पडणार नाहीं; आणि
भयानें मलशुद्धिही साफ ह्माल्यावांचून राहणार नाहीं !' हें
निजाम अल्ली गपचूप झाले !

७३. हैदराबादचा वकील.

एके दिवशीं निजाम अल्लीनें श्रीमंतांचे वकिलास विचार
'श्रीमंतांचे वाद्यांत चौघडा वाजतो तो किती कोस ऐकाव
तो ?' वकिलानें उत्तर दिलें कीं, 'श्रीमंतांचा चौघडा दिल्ली
यंत ऐकावयास येतो !'

७४. खर्ड्याची लढाई.

दोन कोट चौसष्ट लाख रुपये चौथाईबद्दल निजाम अल्लीक
व्यांचें येणें निघालें, तें मागण्याविषयीं नाना फडणविसांनीं गो
काळे यांस लिहिलें. परंतु तें मशीरउल्मुल्क कबूल करीना,
दरबारांत उद्दामपणानें बोलला कीं, 'नाना फडणविसासच ये
समजावयास घेऊन या.' असें सांगितल्यामुळें त्यांच्यांत बेचनाच
नानांनीं सांगितलें कीं, 'तुह्मांकडून जें येणें आहे तें घेईन तरच
तेव्हां मशीर हा फौज जमा करून पुण्यावर निघाला. ही खबर
पासूनच नानांस माहीत होती. त्यांनीही इकडे सर्व शिलेदार,
पथकवाले, पागेदार व किल्लेदार वगैरे यां सर्वांस आपआपले
ऊन जलद अमुक अमुक मुकामीं यावें, ह्मणून नित्य हजारों
रवाना कराव्या. पुण्यापासून पन्नास कोसांवर खर्डे ह्मणून गां
त्या गांवाचे सुमारास निजाम हा चाळीस हजार फौज घेऊन
होता. त्याजबरोबर फ्रेंच लोकांची बारा हजार कवायती फौज
व कांहीं तोफा असून दिवाण मशीरउल्मुल्क हाही होता.
नाना व सवाई माधवराव हे पुण्यास असलेल्या दहा हजार

निजामाचा अकबरनवीस त्यास नित्य खबर पा-
कांहीं नाहीं. ब्राह्मण लोकांचा मात्र जमाव
तीनदां तीनदां सोवळ्याओवळ्याचीं धोतरें वाळत
तीनदां नेसतात, अशी त्यांची स्थिति आहे.' तों
कीं, 'पूर्वी उदगीर, राक्षसभुवन व तांदु-
पराभव झाला, परंतु आज मराठ्यांस जिं-
हस्तगत नाहीं, व लौकरच पुणेंही हस्तगत होईल.'
चमत्कारिक होती कीं, त्यास दर
लिहूं लागली. होळकराची फौज आली, शिं-
पटवर्धन आले, निंबाळकर आले, पानसे आले,
आप्रमाणें नगरास जाई तोंपर्यंत त्यां-
बेत जमला. सर्व मराठेमंडळ—
पटवर्धन, विंचूरकर, प्रतिनिधि,
कन्हान, डफळे, पवार, घोरात, पाटण-
राजेबहादर, जाधव, सोमवंशी, इत्यादि
नगरावर जमले. दाणावैरण,
सर्व सामान घेतलें जिकडे तिकडे पुष्कळ भरला
लहता असा बेत ठेविला
सवारी पोहोचली. तेथें दोन्ही फौ-
कडून अहोरात्री कोलगी होण्याविषयीं
सांगितले कीं, 'आह्मी तुमचे ह्मणणें कांहीं
आमची तयारी चांगली, दुसरें आह्मी
शिंदे होळकराच्या फौजेचे बक्षी नारायणराव
व सटवोजी होती. त्यांनी सांगितलें
आह्मांकडून
कुमक तयार ठेवावी.' तेव्हां ना-
' आणि त्याप्रमाणें त्यांनी पुढें तोफा
सरंजामांतच निजामाचे सर्व स्वार घा-
तेव्हा शिंद्यानें बाहेरून तोफा लावून

त्यांस घेरा दिला. इतक्यांत पन्नास हत्तीवर निजाम अल्लीकडील नानखाना होता तो बाहेरच राहिला; तेव्हां शिंद्याचे लोक ते घेरून नाना फडणविसांचे तंबूजवळ घेऊन आले. आणि सांगू लागले कीं, 'निजाम अल्लीचा सर्व जनानखाना धरून आणिला आहे.' ते नानांनीं रागें भरून सांगितलें कीं, 'ही निजाम अल्लीशीं लढाई आ त्याचे बायकांशी नाहीं; आणि शत्रु जरी अडचणींत सांपडला त्याची तुह्मीं अमर्यादा करूं नये. तर बरोबर चार भले लोक निजाम अल्लीकडे हा जनानखाना पोहोंचवून द्यावा. आणि श्रीमंत निरोप सांगावा कीं, लढाईचे घाईत हत्ती बाहेर राहिले त्यांस लून कांहीं एक तसदी न देतां आपणाकडे पोहोंचविण्यास हुकूम आहे.' त्याप्रमाणें चार सरदार बरोबर जाऊन त्यांनीं खर्ड्याचे तो सर्व जनानखाना पोहोंचवून दिला. तेव्हां हा थोरपणा पा जाम अल्ली म्हणाला कीं, 'वाहवारे नाना! दुस्मान तर स्व केवळ दाणा आहे; दुस्मानी व्हावी तर अशी थोरांशींच व्हावी बोलून त्याने आपलें कलमदान व शिक्के नानांकडे रवाना करू आणि सांगितलें कीं, 'आपणास पाहिजे तसे ठराव करून शिक्के करावे, माझी कांहींएक हरकत नाहीं; मी आपला पाहून फार उपकारी झालों.' ते शिक्के व कलमदान नानांजवळ तेव्हां त्यांनीं असें उत्तर सांगून पाठविलें कीं, 'शिक्के पाठवि आह्मी एक पैसाही जास्त घेणार नाहीं. आमचें जें मागणें आज दहा वर्षांपासून तुह्मांस माहीत आहेच, त्याबाहेर आम म्हणणें नाहीं. असें जाणून आपणच तहाची यादी करावी. आ गणें इतकेंच कीं, जे रुपये येणें आहेत त्यांची फेड होईपर्यंत यास ओलीस द्यावें लागेल, व तो, फैसल होईपर्यंत पुण्यास हें फडणविसांचें बोलणें निजाम अल्लीस सर्व ठीक वाटलें, परंतु देण्याची गोष्ट फार कठीण वाटली. तरी, शेवटीं त्याला ती रावी लागली. आणि मशीर नानांबरोबर पुण्यास येऊन वागेंत राहिला. या खर्ड्याचे लढाईबद्दल एके ठिकाणी श्लोक आढळला आहे:—

[illegible] या तन्हें मार दिल्हा.
[illegible] असतां जाहला दूर पळा:।
[illegible] बवन तळमळी, 'या नबी! यार अल्ला!!
[illegible] अवहि गनिमको चाहिसो देव जिल्हा!!'

[illegible] माधवरावांची व निजामाची भेट.

[illegible] निजाम अल्ली व श्रीमंत सवाई माधवराव यांची [illegible] ठरले. तेव्हां नानांस बातमी होतींच कीं, निजाम [illegible] सरदार अंगावर पुष्कळ जवाहीर घालून येणार [illegible] यांनी स्वस्थीकडे शोध करितां आपले जवळ फारसें [illegible] व आम्ह्यान्यानें निजाम अल्लीची बरोबरी होणार नाहीं [illegible] यांनी अशी युक्ति केली कीं, श्रीमंत, आपण व [illegible] बसले असावें, आणि सर्वांनीं साधे पोषाख करावे [illegible] जवाहीरखजिन्यांत अशी बरदी दिली [illegible] सरदार असेल तितके सर्व खिजमतगार व दुजरे या [illegible] यावे.' या प्रमाणें थाट केल्यावर दरबार [illegible] निजाम अल्ली सरदार सर्व बसले, आणि पाहतात तों, [illegible] सरदार सर्व साधे असून कोणाचेही अंगावर [illegible] खिजमतगार मात्र सर्व शृंगारलेले पाहिले. तेव्हां [illegible] खरे ते खिजमतगार मात्र आहेत असें पा- [illegible] यांस बोलावून तहावर सही करून मशी- [illegible] यांचे हवाली केले.

[illegible] मुक्काम.

[illegible] मुक्काम दोनतीन देवला, तो ख- [illegible] होता. पुढें बर्‌हाणपुराचे अमलांत तो आ- [illegible] मेला. त्याच कोणाची परवानगीही घ्यावी [illegible]

[illegible] कोतवाल.

[illegible] एक कोतवाल आणे, व त्याजवर नाना फडण- [illegible] यांची मर्जी होती, तो हा यार लुतफी असे. त्यानें कितेक

तेलंगी ब्राह्मण धरून बुधवारपेठेचे चावडीखालीं एक खोली तींत घालून ठेविले. त्यावेळीं पुणें म्हणजे लष्करी वस्ती; कोत चावडीही त्याचप्रमाणें; वस्ती छबीने स्वारांचे फिरत; रात्री असे; शनवारचे वाड्यावर गाडदी म्हणजे कवायती चार पलटणें अ परंतु पुण्याची ऐन भरभर ती त्या वेळेस होती. सर्व हिंदुस्थानची स पुण्यांत येत असे; परंतु पुणें एवढें मोठें शहर झालें नाहीं याचें श्र पुण्यांत राहणारे गृहस्थ थोडे. बाकी आपले घरोघर गांवीं देश कोंकणांत जात तिकडे संपत्ति घेऊन जात. थोडे नेहेमींचे रा मात्र घरें बांधून तेथें राहात. सरदार आपापले जहागिर वतनी जात, याकरितां राहणारी वस्ती थोडी. पुढें रात्री त्या ब्राह्मणां कोंडून कितीएक वेळां हें वर्तमान ते ओरडून सांगत; परंत त्यांची दाद घेईना; कारण, दुसऱ्याच्या जिवाचा कळवळा न ही या देशाची रूढीच आहे. फौजदारानें चावडीवर जर कोण रिलें तर गांव बोलावयाचा नाहीं, मागें कुचकुच करतील; व भयापही दिसत आहे. त्याप्रमाणें तेव्हांही सर्व रात्र ही गोष्ट रांनीं किंवा रस्तेवाल्यांनीं मनावर घेतली नाहीं. पहांटेस तिका नाजी फांकडे शिंदे हे घोड्यावर बसून जात असतां एक दो णांनीं बोंब ठोकली. तेव्हां फांकडे यांनीं घोडा उभा करून केली, त्यावरून हकीकत समजली. जवळ तलवार होती, खि रास सांगितलें कीं, 'कुलूप तोड आणि आंतील लोकांस बाहे त्याप्रमाणें एक ब्राह्मण बाहेर काढला, त्यास घेऊन श्रीमंताकडे दिल्हा, आणि बीस मेले त्यांची हकीकत सांगितली.

७८. बाजीरावांस गादीवर न बसविण्याकरितां द

सवाई माधवराव यांनीं शनवारचे वाड्यांत उडी टाकल्यावर पावले. नंतर नानाफडणविसांनीं असा विचार केला कीं, 'दा यांचे मुलास पुण्याचे गादीवर आणलें तर सर्वांस अनिष्ट आहे ते सर्व राज्याचे द्वेषी. याजकरितां दुसरा कोणी तरी यजमा वावा.' हें मनांत आणून व राज्याचा नाश होऊं नये याकरितां रावाची पत्रिका करवून राज्ययोग नाहीं वगैरे सबबी लाऊन

हिंदु व्यक्ती महादजी शिंदे मयत असून त्यांचे दत्तक पुत्र शिंदे व त्यांचा सासरा सर्जेराव हे दोघे त्या वेळेस यानवडीस [illegible] फौज मोठी होती. शिवाय, त्यांत जांबई हे दारूचे [illegible] त्यांचे कारभारी याप्रमाणें व्यवस्था होती. तेव्हां ते [illegible] न ऐकतील, व त्यांचें वजन पडल्यावांचून कोण- [illegible] जाणार नाहीं असें दिसल्यावरून नानांनीं शनवारचे [illegible] दरबार केला. तेव्हां सखाराम बापू, हरीपंत, परश- [illegible], वैरे सर्व सरदार मंडळी जमली होती, व दौलत- [illegible] बंदोबस्त केले होतें. नानांचे मनांत, नारायणराव [illegible] जसा पुकारचावडीवर सर्वांनीं शपथा घेऊन एक- [illegible] कीं, दादासाहेब यांचे ताब्यांत म्हणून राहावयाचें [illegible] कीं केल सिद्धीस नेला, त्याचप्रमाणें हाही बेत सिद्धीस [illegible] जसा तेव्हां बाईट वंश निघाला; बाईट माणसें [illegible], म्हणे यांची निंदा होऊं लागली; लांच खाण्या- [illegible], आणि सब बुडालें. याजमुळें, बाळोजी कुंजर या- [illegible] बाजीरावाचा प्रयत्न चालला होता कीं, [illegible] तर मी दोन कोट रुपये देईन.' ती आशा स- [illegible] लोभाने दौलतराव हा पोरवयच होता त्याचा रुकार [illegible] दरबारांत नाना फडणवि- [illegible] केला, आणि सांगितलें कीं, 'दादासाहे- [illegible] नाना कल्याणकारक नाहीं व त्यांचे जन्मपत्रिके- [illegible] सरदारांचे मनांत दुसरा [illegible] बाजीरावी आपली संमति घेण्याक- [illegible] शिंदे पटविल्याप्र- [illegible] 'बेलाशक बोलत बेत आहे तो टाकून दुसरा [illegible] रामास करणार नाहीं.' इतक्यांत सर्जेराव [illegible] होय, याचे सूचना केली कीं, 'जबाब झाला,

[illegible] सखाराम बापू सर्जेराव यांच्या सासवाईं ना- [illegible]

आतां उठावें.' त्याप्रमाणें दौलतराव उठला, आणि सर्व दरबा
न लोक चालते झाले. तेव्हां नाना फडणविसांस वाटलें की,
बाचा मुलगा विलक्षण निघाला, आणि आपली मसलत बुड
पुढें शिंद्यानें पलटणें कोपरगांवास पाठवून बाजीरावास आणून
कायम केलें !

७९. चिमणाजी आपा यांचें दत्तविधान.

सदर्हूप्रमाणें बाजीराव आल्यावर नाना फडणविसास फार
वाटलें. याचें कारण, नाच्यापोऱ्याचा तमाशा उभा करून बा
नानास पहाण्यास बोलावीत असे. आणि आजन्मांत जो संस्
नास घडला नव्हता तो बाजीराव घडवून आणून त्याची फजिती
झणून तो फार नाखुष असे व कामकाजावरही त्याचें चित्त
नसे. पुढें या दुःखाचे परिहाराचे मसलतींत त्यानें शिंद्याच्या
अनुकूल करून घेऊन त्याचा मित्र जो बजाबा देशपांड्या शि
त्याजकडून रामोशी उभे केले व दंगा उभा केला. त्याप्रमाणें
निधीकडे स्वतः जाऊन त्यासही उभा करण्याची खटपट केली
तो उभा राहिला नाहीं. कोणतेही प्रकारें जम जमेना. शेवटी चि
आपा यास सवाई माधवरावाचा दत्तक पुत्र बनवून उभा
बेट उभें केलें; पण तो बाजीरावास मिळाला. हा चुलता,
दत्तक दिल्हा त्यास शास्त्रार्थ नारायण दीक्षित पाटणकर वगैरेंनी
न दिल्हा. गोप्रसवशांति करून पुत्र दत्तक केला, परंतु
जोरानें कांहीं चालेना व सर्वच मूर्ख निघाले. त्यामुळें फाटलेले
ळास ठिगळ लागेना.

८०. दुर्गाबाई बारामतीकर.

बापूजी नाईक बारामतीकर, उपनांव जोशी, हे शाहू म
कारकीर्दीत मोठे सावकार होते. यांचे घराण्यांत पांडुरंगरा
यांस बाजीरावसाहेब पेशवे यांची सख्खी बहीण दुर्गाबाई
होती. ती नारायणराव यांचे खुनावरून नानाफडणविसांकडे
यामुळें तिची आई आनंदीबाई इजला फार राग येऊन तिनें
यास सांगितलें होतें की, 'तूं कधीं राज्यावर आलास तर

खोड मोड.' त्याजवरून बाजीरावानें बारामतीकरांची जप्ती क-
दौलत लुटून नेली !

८१. शेवटचे बाजीराव यांची दिनचर्या.

जीरावाची दिनचर्या चमत्कारिक होती व तीच त्यांचें राज्य बु-
कारण झाली. ती अशी: तो शनवारचे वाड्यांत कधीं राहात
कारण, कांहीं लोकांनीं त्याचे मनांत अशी जबरदस्त भीति भ-
होती की, 'नारायणराव मारले ते तेथें समंध होऊन फिरत
!' व याजकरितां त्याणें तो वाडा अगदीं वर्जे केला होता.
वाडी, बुधवारवाडा, शुक्रवारवाडा, फुलशहर झणजे फुलगांव
प्रसिद्ध आहेत. फुलशहर हा तर पुण्याचा मकरपुराच होता!
कोपऱ्याचा वाडा, पाषाणचा वाडा, व पर्वती अशीं पांच सहा
होतीं. वाड्यांत दोनतीनशें बायका नित्य न्हावयास येत अ-
सकाळी न्हावयाचा समारंभ करावा, तो प्रहर दिवसपर्यंत
जेवावयाची तयारी झाल्यावर इच्छेस येईल त्या वाड्यांत
स्वारी जात असे. पंक्तिभोजनाचे समयीं सर्वकाळ बा-
बसलेल्या असावयाच्या. आश्रित लोकांनीं चार चार पांच
करून घरीं एक बायको ठेवावी आणि सरकारवाड्यांत
बायका पाठवाव्या! आणि याजकरितांच अन्यावा राहते-
नीं जास्ती लग्नें केलीं होतीं! जो गृहस्थ वाड्यांत बायको
नाहीं त्याजवर श्रीमंतांची इतराजी व्हावयाची! याजमुळें
नीं वाड्यांत जाण्याचें सोडिलें, इतकेंच नाहीं, तर
सोडिलें. सर्व अमृदार तितके ह्या दुष्ट कृत्यास नाराजी
मेरअमृदार तितके या कृत्यांत सामील होते. बायकांनीं
करावा; व उलटा नवऱ्यांवरच त्यांचा हुकूम असे!
नवऱ्यांकरितां श्रीमंतांस सांगून त्यांस मामलती, क-
वाड्या!! त्यांजवर नवऱ्यांचा हुकूम इतकाच की,
आणि सरकारची मर्जी खुष करा!!! बयाताई दाता-
काशी दीक्षितीण, उमा फडकीण, ताई पेठीण,
दोनचारशें उनाड बायकांचा थवा नेहमीं वाड्यांत

भरलेला असे. तितक्यांचे शृंगार, दागिने आणि सोंगट्या वगैरे
घळ चालून त्यांत श्रीमंतांनीं काळ काढावा! शिध्ये, पाणके,
रेशीं व्यभिचाराची त्यांस सदर परवानगी असे! त्यांत कितीएक
बहुत देखण्या, रूपवान्, ज्वान, धडेखोर व बोलक्या असत.
मागें रावबाजीच्या कारकीर्दीत सर्व गृहस्थांचीं घरें खराब झालीं
वून उठले ब्राह्मण पर्वतीस वगैरे दर्शनास आल्यावर शाखी, पं
भट यांची कचेरी होत असे. त्यांपैकीं कोणी ब्राह्मण, 'बाजी
ष्णावतार आहे!' कोणीं ब्राह्मण, 'शिवाचा अवतार प्रगटला
वर्षांतून सहा महिने बाखालीं जावयाचे. कोंपरगांव ही पूर्वी
कैदेची जागा होती तेथें, व पंढरपूर, नासिक इतके ठिकाणीं
याची स्वारी वर्षांस जावयाची. ह्याप्रमाणें त्यांत सहा महिन्यांचा
जात असे. एकंदर राज्यकारभाराच्या नांवानें शून्य! फार तर
पण दौतलेखणीही बाक्यांत मिळावयाची नाहीं! ज्याला काम
त्याला भेट व्हावयाची नाहीं. बायकांचे हातून सर्व कारभार चा
याचा. सदाशिव माणकेश्वर व चिंतो वामन देशमुख यांचे घरीं
मत्तरानें मामलती वगैरे घ्याव्या. त्यांत सरकारास पैसा मात्र
भरावा लागे. सर्व खर्चांत जेवणाचा खर्च काय तो मोठा. ब्रा
संतुष्ट करण्याकरितां मोठालीं दानें देत. फौजफांटा, पागा, हु
सरदार, मुत्सद्दी वगैरे यांस पैसा मिळावयाचा नाहीं, याप्रमाणें
होती! सर्व सरदारांशीं द्वेष असे. कारण कीं, ते नाना फ
साचे कारकीर्दीतील व सवाई माधवरावाचे पक्षांतील होते. तरी
बाजीरावाची तारीफ करणारे व त्यास कृष्णावतार ब्राह्मणारेही
होते. जसे मल्हारराबाचे मित्र पुष्कळ होते, तसे याचेही होते
पळाला तरी त्याची मार्गप्रतीक्षा करणारे व त्याजकरितां रडणारे
होतेच! कोणीं पागोटीं घालण्याचीं सोडलीं; कोणीं त्याच्या
दाखवीत फिरत असत; व 'असा प्रभु होणार नाहीं, त्याची गो
सांगावी? तो केवळ कृष्णावतार होता; तो पुन्हां लौकरच
या भ्रांतींत काळ कादीत होते!! यात्रप्रमाणें गाइकवाड म
वाचे मित्र व लखनौच्या वाजिद अलीचे मित्र बहुत आहेत.

बुद्धिहीन झाले यांत संशय नाहीं. या गोकुळांतील बायका
ब्रह्मवर्तास गेल्या व कांहीं पुण्यांत आपआपल्या घरीं राहि
राव हा मूर्ख पुरुष होता. त्याचे कारकीर्दीत मराठे लो
ण लागले त्यांचा परिहार, आज पुष्कळ वर्षे त्या गोष्टीला झा
होत नाहीं. त्याच कित्यावर चालणारे राजे अद्याप आहेत.
दिवस विद्याबुद्धि होत आहे, व विचार वाढत आहे. या
आशा आहे कीं, त्यांचे दुर्गुणांचा सर्वथैव परिहार होईल.

८२. बाजीरायी.

जीरायींत सौदेगिरी फार माजली त्यावेळेस उनाड लोक
सरदार, पागोटें कंगणीदार, जोडा अणीदार, अंगरखा कळीद
पीळदार, धोतें चुणीदार, मोंवया कमानदार, गंध सांखळीद
छाती गोलदार अशी ढोंगें करूं लागून पूर्वीचा साधेपणा गे

८३. बाजीराव व एक पठाण सरदार.

भेटले बाजीराव साहेब यांजवळ एक पठाण सरदार चाकरी
करीकरितां आला; व त्याची व श्रीमंतांची भेटही झाली. त्
श्रीमंतांनी लागलाच त्यास दोन हजारांचा एक पोषाख बक्षी
दिला. तो पाहून तो पठाण बोलला कीं, 'माझी चाक
कांहीं पाहिली नाहीं, आणि मला एकदम बक्षीस देतां,
जो यजमान काम पाहिल्यावांचून बक्षीस देतो तो अपराधा
शिक्षा करील यांत संशय नाहीं! याजकरितां मी आपल्
कडे राहण्यास खुषी नाहीं.' असें ब्राह्मण तो तेथून निघून गेला

८४. हिंगणे.

बाजीराव यांनीं हिंगणे यांस चोळीपातळाबद्दल ब्राह्मण दि
गांव जप्त केला. त्यावरून हिंगणे यांची बायको पुण्यास येऊ
श्रीमंतांची भेट घेतली, तेव्हां श्रीमंतांनीं विचारिलें कीं, 'क
आले?' तेव्हां तिनें सांगितलें कीं, 'पूर्वीचे सरकारांनीं आह्मांस चोळी
ब्राह्मण गांव दिल्हा आहे आणि त्यास ब्राह्मणे चोळीस हात लावि
अधिकार नवऱ्याचा व मुलाचा आहे. दुसरे कोणाचा नाहीं

असें असतां श्रीमंतांनीं अशी अमर्यादा केल्यास कोठें फिर्याद क
त्यावरून श्रीमंत खुष होऊन त्यांनीं गांवची सोडचिठी दिल्ही.

८५. नाना फडणवीस यांची दिनचर्या.

नाना फडणवीस यांची दिनचर्या चमत्कारिक असे. यांचे
दहा पात्रांहून अधिक मनुष्यें नसत. घरीं कधींही माणसांची
नसे. कोणाची अडत आली तर देवडीवर कारकून असेल त्यानें
रच्या बाहेर ध्यावी व यादीवर नांव टिपून ठेवून त्यांचे घरीं
पोंचवावा. उजाडल्यापासून मध्यरात्रीपर्यंत नानांस काम असे.
वाजतां फडावर जात, तेथें चार वाजेपर्यंत कालक्रमण करून
वेलवागेंत संध्यादि कर्में करून घरीं जाऊन, सात वाजल्यापासून
कारणी व बातमीची कामें पाहात, व विश्वासू कारकुनांकडून
साली पत्रांची रवानगी करवीत. नंतर ते निजत. साठ वर्षांत
कधीं कपाळ दुखलें नाहीं, व त्यांचे तोंडांतून कधीं व्यर्थ शब्द
घाला नाहीं. हंसणें किंवा विनोद हीं त्यांस ठाऊक नसत. काम
बोलत. सर्व राज्याचा कारभार पाहून प्रत्येक कागदावर तारीख
लून मखलाशी करीत. शिवाय, घरीं दोनशें चारशें जावसाली पत्रे
लिहीत. सर्व प्रकारच्या खबरा त्यांस असत. शिळक व खर्चाच
चोंग्ला ठेवीत. याजकरितां सवाई माधवरावांचे जन्मापासून
अंगावर मोठाल्या अशा चार मसलती आल्या. एक दादासाहेब
दुसरी इंग्रजांची, तिसरी तोतयाची, व चौथी निजाम अलीची.
या चोहोंतून ते पूर्णपणें विजयी झाले. सर्वांचा एकत्रपणा राख
व सर्वांची परवशी करण्याचा यांजमध्यें मोठा गुण होता. यांची
मोठी असे. यांची चिठी गेली तर कोणी मानावयाचा नाहीं, अस
वयाचेंच नाहीं. तशीच त्यांची जरब फार असून सलगीचा
पार कोणाशी नसे. स्वारीस दहा माणसें असत, व वस्त्रप्रावरण
साधे असत.

८६. सदाशिव माणकेश्वर.

सदाशिव माणकेश्वर ह्मणून बाजीरावाजवळ सन १८१२
दिवाण होते. ते पूर्वी कथा करीत असत, व कवीही होते. पुढें

, ज्यांची वर्तकी तवकील पुण्यांत प्रसिद्ध आहे व ज्यांनीं तव-
चे दुकानावर लाखों रुपये मिळविले, ते कथाही करूं लागले.
दिवशीं त्यांचे कर्यंत सदाशिव माणकेश्वर बसले होते. ते वर्त-
ह्मणाले कीं, 'तुम्ही कथा करण्याचें कधींपासून आरंभिलें?' तेव्हां
ी उत्तर दिलें कीं, 'आपण वीणा ठेविला तोच आम्ही उंचलला!'
ब्द सदाशिवराव भाऊंस बाणासारखे लागले!

८७. सदाशिव माणकेश्वरांचें शंकानिवारण.

माणकेश्वर हे एके दिवशीं पुण्यांत नाना फडणविसांच्या घरांत
त असतां तेथें मागील चौकांत फरसबंदी नाहीं असें पाहून ह्म-
े कीं, 'नानांनी येथें फरस कां घातले नाहींत?' तेव्हां पाठी-
ें एक मनुष्य होता तो ह्मणाला कीं, 'नानांस चौकाकडे दृष्टि क-
ास फुरसदच नव्हती; कारण त्यांची नजर फार लांबवर होती!'
ेवून माणकेश्वर उगीच बसले!

८८. त्रिंबकजी डेंगळे.

सिन्नराजवळ जालीनिंबगांव आहे. त्याच गांवचा त्रिंबकजी डेंगळे
ील बाजीरावाजवळ हुजऱ्या होता. त्यानें गंगाधर शास्त्री पटवर्धन
न गाईकवाडांचे वकील यांस पंढरपुरास मारेकरी घालून मारल्या-
न इंग्रज सरकारानें त्यास कैद करून ठाण्याचे किल्ल्यांत कैदेंत ठे-
ले होतें. परंतु तेथून तो पळाला आणि ठाण्याची खाडी उतरून
ले गांवावरून घांटाकडे जाऊन त्यानें खटाव देशांत बंड केलें.
ह्मां त्यास पुन्हां धरून श्रीकाशीजवळ चुनारगडचे किल्ल्यांत ठे-
ले होतें.

८९. चिंतो वामन देशमुख.

चिंतो वामन देशमुख हे श्रीमंत बाजीराव साहेब यांजजवळ पुण्यास
ह्मणविशीचे कामावर होते. त्यांचा स्वभाव फार शांत होता. तो
ह्मणत कीं, त्यांचे घरांत कोणासही येण्यास मनाई ह्मणून नसेच. या-
ह्मुळे त्यांच्या वाड्याच्या पुढील दरवाजानें शिरून पाठीमागल्या दर-
ाजाने कालेवारांत जाण्याचा रस्ताच लोकांनीं केला होता! त्यां-
ह्मुळे, सकाळपासून तों ते निजेपर्यंत नेहमीं लोक बसलेले असत.

एके दिवशीं त्यांजपाशीं त्यांच्या उपाध्यायानें अशी गोष्ट काढिली 'आजच्या दिवसांत जी कांहीं मिळकत होईल ती आपण मला तेव्हां ही गोष्ट त्यांनीं मान्य केली, व संध्याकाळपर्यंत जमलेल्या डीच हजारांची मिळकत उपाध्यायास दिली! यावरूनच त्यांची ळकत किती होती हें समजेल. एके दिवशीं ह्यांच्या घरांतून चोरानें एक धोतराचें पान नेलें. व दुसरे दिवशीं त्याच चोरास पान नेतांना पाहून, त्यांच्या शिपायांनीं त्यास धरून रावसाहे आणिलें, व सांगितलें कीं, 'काल हा एक धोतर घेऊन गेला आज दुसरें धोतर नेतांना घरांत धरिला आहे.' तेव्हां ते ह्मणाले 'काल त्यानें एकच धोतर नेलें त्याचा त्यास काय बरें उपयोग करितां त्यास जोडी व्हावी, व अशा इच्छेनेंच तो आज हें दुसरें तर नेण्यास आला आहे. त्यापेक्षां तें धोतर त्याचे हवालीं आणि त्यास जाऊंद्या!' व त्याप्रमाणें त्यास सोडून दिलें!! रीतभात अगदीं साधी होती. ह्यांचे घरांत बसाव्यास तरटाशि दुसरें कांहीं नसे. घरांत तांब्यापितळेचीं भांडीं. हे नेहमीं साधीं तरें नेसत. श्रीमंतांकडे जावयाचें झालें तर मात्र रेशमी धोतरजो नेसत. यांचा परिवार व आश्रित वगैरे पुष्कळ असत. होळकर यांस धरून त्यांजपासून सात लाख रुपये घेतले व शिवाय हे बा त्या वेळेस दहा लक्ष रुपये त्यांजवळ शिलक होते. परंतु पुढें बाजी एक वर्षानें पुण्यांतून पळून गेला, तेव्हां देशमुखांचे सर्व पुरुष त्या बरोबर गेले. मग अर्थात् मागें जे लोक होते त्यांनीं तें त्यांचें सर्व द्र चोरून नेलें!

९०. बाळोजी कुंजर.

नाना फडणवीस मेले आणि बाळोजी कुंजर, जो बाघापूरचा टील तो, बाजीरावास आणण्याचे वेळेस सर्जेराव सखाराम घाटग कडे जासुदगिरी करीत असे. पुढें त्याचें काम झाल्यावर त्यासच ि थाण केला. त्यानें मागील फारकींतील सर्व लोकांचा नाश केला हजारों जसीच्या सनदा दिल्या.

९१. विठोजी होळकर यांस पुण्यास मारिलें.

सर्जेरावानें विठोजी होळकर यास थंडाचे तोहोमतीवरून हत्तीच

ी बांधून बुधवारच्या वाड्यासमोर ठार मारला, त्यावरून त्याचा शवंतराव होळकर रागाऊन इंदुरास गेला आणि तेथून एक लष्कर घेऊन पुण्यास आला. तेव्हां बाजीराव पळाला व त्याजर खंडेराव रास्ते व बाळाजीपंत नातू वगैरे मंडळी वसईस गेली.

९२. गणपतराव पानसे.

णपतराव पानसे तोफखान्याकडील सरदार पुण्यास होते. ते पुकडील सोनारी गांवचे राहणार. सोलापूर वगैरे किल्ले त्यांजकडे . त्यांची जहागिरी जप्त करावी असें शेवटले बाजीरावानें मनांत लें. ती बातमी गणपतरावास कळली, तेव्हां त्यांनीं असें झटलें 'आमचे घरांत काय अडल्या आहे ती श्रीमंतांस दाखविली पाहिजे, ह्मणजे त्यांचा अभिप्राय फिरेल.' असें समजून एक मेजवानी ठेवून श्रीमंतांस जेवावयास बोलाविलें आणि जेऊन उठून जातेवेळेस ेचा रस्ता माजघरांतून काढला व तेथें १७ स्त्रिया विधवा जेवावयास बसविलेल्या होत्या त्यांचीं नांवें गणपतराव यांनीं श्रीमंतांस सांगितलीं, ी प्रत्येकीचा नवरा लढाईत मेला तो इतिहास सांगितला. 'याप्रया बायांचें पोषण करण्याकरितां आमच्या जहागिरी आहेत,' श्रीमंतांनीं ऐकतांच समजले, आणि ह्मणाले कीं, 'ज्याकरितां हा तुह्मी केला तो मी समजलों व तुह्मांस सरकारांतून कांहीं तोलागणार नाहीं' असें आश्वासन दिलें.

९३. धोंडोपंत गोखले.

धोंडी वाघ ठिपूचें राज्य गेल्यावर बंडवाला उभा राहिला. त्याचें व धोंडो बाळ गोखले यांचें वैमनस्य पडलें. तें इतकें कीं, तो ह्मणे, 'गोखल्याचा गळा कापून मी रक्त पिईन.' पुढें एकवेळ चारशें स्वारांनिशी येत होते त्यांची व धोंडीची गांठ पडली. त्यानें लागलाच त्याचे फौजेवर हल्ला केला, तेव्हां स्वार थोडे, त्यांस पळाल्यावांचून नाहीं, असें समजून पळ काढला. त्या पलांत बापूजी गणेश गोखले, हरि गोविंद देशमुख व त्याचा चाकर गोपाळा पवार आणि चिमणा पांडुरंग पटवर्धन हे होते. गोखले व पटवर्धन यांस तोंडावर स्वारांच्या चुकल्या जखमा लागल्या. हरि गोविंद याजवळ घोडी

होती ती बारा बारा हात उड्या टाकून आपल्या धन्यास घेऊन
त्या पळांत ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडे तो गेला. धोंडोपंत
दावर असा प्रसंग आला कीं, एक आंब्याचे झाडाची आडवी
आली हाती तिचा घोडा पळत असतांना डोक्यास धक्का बसला;
बरोबर भिरभिरी येऊन घेरी आली आणि ते खाली पडले व घोडें
गेलें. तों इतक्यांत धोंडी वाघाची टोळी येऊन पोंचली आणि
गराडा घालून, धोंडी वाघानें दादाचे गळ्यावर तलवार ठेवून गळा
पला आणि रक्त निघालें त्याचा घोट घेतला, व परत चालता
इकडे बापू गोखले व पटवर्धन यांनीं मागील शोध काढला,
दाची अशी अवस्था होऊन वाघ पळून गेला असें त्यांस समजलें.
ते प्रेताचें दहन करून संध्याकाळीं घरीं गेले व तेथें लक्ष्मीबाई
दाची बायको होती तिला हें वर्तमान कळविलें. तेव्हां तिला रा
ऊन, 'तुम्ही परत कां आलेत ? माझ्या नवऱ्याची क्रिया तुम्ही क
याची नाहीं. जेव्हां धोंडी वाघास मारून याल तेव्हां क्रिया करूं,'
तिनें सांगून उभयतांस परत काढलें. ते निघाले ते १८०२ साल
सली साहेब मुंबईचे गव्हर्नराचे हुकमावरून बाजीरावास राज्यावर
सविध्यास श्रीरंगपट्टणची फौज घेऊन येत होते त्यांनीं जाहिरनामा
विला होता कीं, 'श्रीमंत पेशव्यांचा व इंग्रजसरकारचा दोस्ती
नामा होऊन त्यांस होळकरानें काढून दिल्हें आहे, त्यांस परत
ण्याकरितां जात आहों. बरोबर निजाम सरकारची फौज आहे,
कोणी पुंड पाळेगार व पेशव्यांचे सरदार जे असतील त्यांनीं इंग्रज
रकारचे लष्करांत येऊन मिळावें.' त्या धोरणानें बापू गोखले व
साहेबास जाऊन भेटले, आणि सांगितलें कीं, 'आमचा हेतु धोंडी
घास मारण्याचा आहे.' तेव्हां साहेब बोलले कीं, 'आम्ही श्रीरंग
घेतल्यापासून आम्हासही त्याणें फार उपद्रव दिल्हा आहे,
रितां आमची फौज त्याचे पाठीवर आहेच. दोन चार दिव
त्यास घेऊन घेऊं. तुम्हीं त्याचे तलासावर असा.' नंतर तिसरे दि
त्याची व फौजेची गांठ पडली व तो त्या लढाईंत ठार झाला.
त्याचें शीर भाल्यास लावून लष्करांत चौघडे वाजवून साखरा वांट

तें वर्तमान लक्ष्मीबाईकडे आल्यावर मग तिनें किया करूं
अशी ती बाई शूर, निधुर, व धैर्यवान् होती.

९४. बापू गोखले व निपाणकर.

बापू गोखले व निपाणकर हे वसली साहेबांनीं बरोबर आणिले व-
त्यास शिफारस केली कीं, 'यांस सरदार करावें.' त्यावरून बा-
पूने या उभयतांस नवीन सरदार केलें. हे दोघेही मोठे योद्धे
बापूसाहेबांस तीन हजार स्वारांची सरदारी असून तो निपाण-
लकर होता. लढाईचे समयीं निपाणकरास बाजीरावानें सां-
कीं, 'लढाईचे अधिकारी गोखले आहेत याकरितां त्यांजकडे
करीचें निशाण यावें;' परंतु निपाणकर ऐकेना. त्यानें गोखल्यास
पाठविलाकीं, 'माझें निशाण माझे तळावर डमें आहे, तें तुम्हीं
आणून घेऊन जावें. तें तुम्हीं घेतल्यास त्यावर घुडें निपाणवा-
हक नाहीं.'

९५. यमुनाबाई गोखली.

साहेब गोखले यांची बायको यमुनाबाई गोखली ही वडुथचे
कांची मुलगी, ही बाजीरावास सोडून पुण्यास परत आली. तेव्हां
डे गोखल्यांच्या सरंजामापैकीं सत्तावीस हजारांचा सरंजाम ए-
फिन्स्टन् साहेबांनीं चालविला. बाकी सातारा व कर्नाटक या प्रांतीं
दा लक्षांचा फौजेबद्दल सरंजाम होता तो सरकारांत आला.
यांचें गोपाळाचें अष्टें या गांवीं गोखले पडले व त्यांजबरोबर जे
र मेले व जखमी झाले त्या सर्वांस एलफिन्स्टन् साहेबानें पेन-
न दिलीं. तसेंच गोविंदराव कोंकरे मेले, तेव्हां त्यांचा मु-
गंतराव यास, भगवंतराव मदने याचा पाय तोफेच्या गोळ्यानें
होता यामुळें त्यास, व आनंदराव बावर किकलीकर याचे पु-
स सर्वांस पेनशनें दिलीं. व त्या प्रमाणें इतरांसही पुष्कळांस
पुढें सदरील गोखली बाई बरेच दिवस वडुथास होती. नंतर
आली. व तेथून ब्रह्मावर्तास पुन्हा श्रीमंतांकडे गेली-
पुढें ती तेथेंच मेली.

९६. बापू गोखले यांचा गुरु.

बापू गोखले यांजपाशीं ठाकुरदास बुवा ह्मणून एक कनोज ह्मण होता, तो लढाईची प्रवृत्ति फार करी आणि ह्मणे कीं, ' आपणांस मोठें यश मिळणार आहे, अशी पांडुरंगाची इच्छा आपले दहा स्वार आणि इंग्रजांचें पलटण बरोबर नाहीं.' हे ठाकु चांगले वक्ते व भगत होते. हे पुढें सातारकर महाराजांकडे व णकरांकडे राहिले.

९७. ठाकुरदास बुवा.

ठाकुरदास हे एके दिवशीं सातारचे बुवासाहेब महाराजांपुढें करीत होते, इतक्यांत गोष्ट निघतां निघतां तेथें कथा ऐकण्याच जमलेल्या मंडळींपैकीं गोपाळराव जमखेंडीकर ह्मणाले कीं, 'बा खल्याचें आतां कोणी राहिलें नाहीं.' तेव्हां बुवा महाराजांपुढें येऊ णाले कीं, 'महाराज, या प्रश्नाचें उत्तर देऊं?' तेव्हां महाराज ह्मणा 'तुमचा उपदेश करण्याचा धर्मच आहे.' त्यावर बुवा ह्मणाले की वसाहेब, बापूसाहेब हे ज्यापेक्षां अखंड कीर्ति करून युद्धांत पडले पेक्षां ते जिवंतच आहेत आणि आपण मात्र जिवंत असून मृता आहां असें आम्ही समजतों; कारण स्वामीकार्यास ज्याचा देह तो स्वर्गी चिरकाल वास करितो व स्वामीकार्य सोडून जो जा नरकाचा अधिकारी होतो. यास्तव असे जे मेले त्यांस जिवंत असेंच ह्मणावें व ही गोष्ट यथार्थ आहे किंवा नाहीं याचा आपण चार करावा.' तेव्हां सर्व सभा स्तब्ध झाली.

९८. परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस कैद केलें.

परशुरामपंत प्रतिनिधि, ज्यांस 'थोटा' ह्मणतात तो, अतिश असे. त्यानें बहुतवेळां बंडें केलीं, लोक लुटले, स्त्रियांच्या कानां घालून वत्ती देई, अशाप्रकारचीं दुष्ट कर्में करी; व बाजीरावाचा त्या काळीं जिकडेतिकडे गैरबंदोबस्ताचा होता. लुटालूट, र मित्र यांचे दंगे चोहोंकडे असत, त्यामुळें प्रतिनिधीसही चांगलें त्याची परम मित्र रमा तेलीण होती, तिनें त्यास वश करून होता. ती गात असे आणि परशुरामपंत वाजवीत असे. त्याच

कडवीस यांचें व तिचें वांकडे असे. त्यास बायका , त्यांचें दर्शन घ्यावयाचें नाहीं. हा आपणांस मारील या ह्मणून गेल्या होत्या, आणि हा रामोशी यांचे बंडांत फिरत बेकीं बहुत फिर्यादी श्रीमंतांकडे सन १८०५ सालीं आल्या मनुष्य फार दुष्ट असून यानें सर्व मुलूख खराब केला. याक- कैद करावा.' त्यावरून बसलीसाहेबांबरोबर बापू गोखले पु- , त्यांस प्रतिनिधीस धरावयास पाठविलें. त्यांची लढाई का- वनंतबडाखालीं झाली. प्रतिनिधीनें त्याची परवा केली नाहीं, पोषाग करून पंचवीस तीस स्वारांनिशीं दोन हजार फौ- र आला. तेव्हां पुढें शिलेदार होता त्याचे मनांत याचे हा- न्याचा तोडा घ्यावा ह्मणून यानें हात वर केला होता तो ारीनें उडविला व त्या दिवसापासून हा थोटा झाला. पुढें करितां हाच प्रतिनिधि असें समजतांच गोखले यांनीं कैद पुण्यास पाठविला.

९९. रमा तेलीण.

तेलीण ही बाई विचित्र होती. प्रतिनिधीस त्याचे आईनें दोन कैद केला असतां तिनें किल्ल्यांत फितूर करून शिऱ्यांब- बाहेर घेऊन पळविला होता. अशी ती पराक्रमी होती. पुढें . नंतर पुढें वासोट्यावर गेली. तेथें खालीं तांबची देवी तेथें पडली होती तिची दाणावैरण सरली, व दारूगोळा तेव्हां तिनें आपल्या सोन्याच्या दागिन्यांच्या गोळ्या करून हल्ला पुरले आहे अशी थाप देऊन कितीएक दिवस चाल- देवटी ती सांपडली. तिलाही पुण्यास आणली. मग तिनें कडे प्रवेश करून विनंति केली. त्यावरून तिला दोन लाखांची अशी ठरविलें. बापू गोखले यांसही त्या कामगिरीबद्दल सरदारी मिळाली.

परशुरामपंत प्रतिनिधि यांचीं कांहीं कृत्यें.

भेल्यावर पुढें प्रतिनिधि यांणीं लाडू न्हावी ह्मणून एक त्याला हत्तीवर बसवावा व आपण पायांनीं चालावें. कर्म-

धर्म त्यास कांहीं नसे. ग्रहणांत, शिवरात्रीस, मेजवान्या करी. या
भवानराव मेला त्या दिवशींच याचा जन्म झाला. ताला जोशी
कर यास कारभारी करून नाना फडणवीस यांणीं या मुलास
केला. हा खर्ड्याचे स्वारीस गेला होता. पुढें असा त्रास निघाल
इंग्रजांनीं सातारकर राज्याचे पेच्यांत त्यास सामील करून दिल्हा

१०१. मन्याबा गुरव.

परशुराम भाऊ पटवर्धन व बापू गोखले हे एकपत्नीव्रतानें
असा लौकिक प्रसिद्ध आहे. त्यांचे येथील पदरच्या मंडळीस देख
कपत्नीव्रताविषयीं ताकिदी असत, याजमुळें तेही लोक संभावित
चालत. गोखले यांचे पदरचा मृदंग वाजविणारा विठोबा गुर
दितकर हा प्रसिद्ध होता. व पुढें त्याचे दोन मुलगे बाळकृष्ण व
हेही पुण्यांत व साताऱ्यांत प्रसिद्ध होते व यांच्याप्रमाणें मृदंग वा
रा दुसरा कोणी नव्हता अशीही त्यांची सर्वत्र आख्या आहे. परंतु
ळांत बापूसाहेबांपासूनच असा संप्रदाय पडत आला होता कीं,
कथा व गवयाचें गाणें यांजमध्यें मात्र हे गुरव मृदंग वाजवीत
यांची संगति म्हणून त्यांनीं कधींही केली नाहीं. पुढें दाज
रास्ते यांनीं सन १८४१ सालीं मन्याबास बोलावून आणून त
एक हजार रुपयांचा तोडा ठेवून सांगितलें कीं, 'तुम्हीं स्त्रियां
ण्यांत व बैठकींत मृदंग वाजवावा.' परंतु मन्याबानें उत्तर दि
'बापूसाहेबांपासून जें आमचें व्रत चाललें आहे तें आमचे कुळ
हमीं चालावयाचें. जसें गोखल्यांनीं सर्व संपत्ति टाकून आपल्या
व्रताप्रमाणें स्वामिकार्यार्थ प्राण दिला, त्याचप्रमाणें आम्हींही ला
पयांचे संपत्तीकडे न पाहतां आपलें कुलव्रत कदापि सोडणार न

१०२. परशुराम भाऊ व बापू गोखले यांचें शूरत्व

पेशव्यांजवळ शिपाई म्हणविणारे बहुत होते; परंतु लढाईची वेळ
म्हणजे सर्वांच्या तोंडचीं पाणीं पळत असत. जसें लग्नास अ
जावें तसे लढाईत जाणारे शूर पुरुष ब्राह्मणांत दोन,—परशुराम
व बापू गोखले. शेवटल्या बाजीरावाचे कारकीर्दीत हीं दोन नांवें

१०३. बाळाजीपंत नातू.

बाळाजी नारायण नातू हे कोंकणांतून रोजगाराकरितां आले. ते
कांहीक हुजरे यांजकडे खासगी कारकून होते. नंतर ते इस-
कडे होते. त्यानंतर ते खंडेराव रास्त्यांचे पदरीं राहिले. परंतु ते
पुरें व काम करणारे चांगले म्हणून पुण्यास श्रीमंत वसईहून
ल्फिन्स्टन् साहेबांनीं बातमीदार म्हणून त्यांस दोनशें
रुपये देऊन ठेविले. श्रीमंतही त्यांस आपलेकडे बोलावीत, परंतु
कबूल केलें नाहीं. पुढें श्रीमंतांचें राज्य गेलें तेव्हां त्यांस बारा
जहागीर इनाम दिली. ते एल्फिन्स्टन् साहेब यांजजवळ
म्हणून वागत असत. याजमुळें त्यांस पैसाही पुष्कळ मिळाला,
इंदूर, आंग्रे, कोल्हापूरकर राजे, सातारकर राजे, यांजकडूनही
इनाम मिळाले व त्यांजवर एल्फिन्स्टन् साहेबांनींही सत्या करून
सातारचे प्रतापसिंहे महाराज काशीस नेले तेव्हां त्या चौक-
सरकारानें नातूंस पाठविलें होतें. त्या वेळेस आप्पासाहेब गादी-
वर व त्यांनीं नातूंस बारा हजारांचे गांव दिले तरी इंग्रजांचे
सरकार त्यांनीं कधीं कांहीं घेतलें नाहीं. शिवाय, प्रतिनिधि, स-
रंजाम यांस दत्तक दिले तेव्हांही बहुत पैसा मिळाला. त्यांजजवळ
कोटींची रोख जिनगी होती, व पन्नास हजारांचें इनाम होतें.
साठ हजार रुपये महिना पेन्शन होतेंच !

१०४. बाळाजीपंत नातू यांची शंका.

बाळाजीपंत दादा नातू यांनीं महाराजांकडून सचिवांस दत्तक घे-
ण्याकरितां देवविली. पुढें दोन वर्षांनीं दादांकडे सचिवांचा व-
कील त्यास दादा म्हणाले कीं, 'यजमान काय करितात व
यजमान चालला आहे?' तेव्हां वकील म्हणाला कीं, 'यजमान
राजयोगी व्युत्पत्ति पडले आहेत.' दादा मोठे धूर्त होते,
त्यांस दिले कीं, 'तर मग शेरभर तांदूळ मिळविण्याची विद्या
यांस आले दिसतें!' वकील म्हणाला, 'असें कां म्हणतां?' दादा
म्हणाले कीं, 'मी अभ्यास पुसला तो पुराण सांगण्याविषयीं माझा हेतु
नाहीं. या कारणास त्यांचे पदवीप्रमाणें विद्याभ्यास पाहिजे. म्हणजे

घोड्यावर बसणें, हत्यारांचा उपयोग, मार्गील इतिहास, इत्या
करण्याचे उपयोगी ज्ञानसंपादन करण्याचा क्रम सोडून, तुम्ही,
शिकतात म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें मीं उत्तर दिलें.'

१०५. बाळाजीपंत नातू यांचा तर्क.

पुण्यास बाजीरावाचें व इंग्रजांचें युद्ध होण्याचा निश्चय
आणि ज्या दिवशीं फौज बाहेर निघणार त्या दिवशीं सकाळ
वाजतां बाळाजीपंत नातू मेण्यांत बसून एल्फिन्स्टन् साहेबांक
देण्यास गेले ! लढाईचे दिवशीं जातांना वाटेंत त्यांचा एक मि
मेण्याशीं जाऊन त्यांस म्हणाला कीं, 'दादा, तुम्ही इंग्रजांकडे
पण पुन्हां पुण्यांत येण्याचा विचार काय केला आहे ?' त्यास
णाले कीं, 'मीं इकडील व तिकडील सर्व विषय ध्यानांत
निश्चय केला आहे कीं, इंग्रजांकडे जावें हेंच योग्य. बाजीर
कांहीं तयारी केली नाहीं, आणि लढाईचा मनसुबा केला आ
राज्यांतच हजारों शत्रु आहेत व त्यांस कोणी साह्य नाहीं; पा
त्यांस जय यावयाचा नाहीं. इंग्रजांची सर्व तयारी आहे व ते
आहेत. याजकरितां थोडेच दिवसांत श्रीमंत जातील, आ
खुशालपणें पुण्यांत येऊं, हा माझा पूर्ण निश्चय आहे, व अ
नच मी इंग्रजांकडे जात आहें.' पुढें त्याचप्रमाणें सर्व गोष्टी घ

१०६. इंग्रजलोकांचा देशाभिमान.

बाजीरावास होळकराने पुण्याहून पळविला तो जनरल वस
परत आणिला. तेव्हांपासून इंग्रजांची फौज पांच हजार दापो
ऊन तिजवर कर्नल फोर्ड म्हणून सरदार असे. त्यास 'पोट सा
सेही म्हणत. ही फौज ठेविल्यावर बाजीराव फार माजून त्यां
व पागा वगैरे सर्व बरतर्फ केल्या. तोफखाने व हुजूर पागा
बाळोजी कुंजर दिवाण यांचे कारकीर्दीत बुडालें. पुढें इंग्रजांशी
प्रसंग आला तेव्हां फोर्डसाहेब यांजकडील वकील मोरदीक्षि
मराठे वसईकर हे असत, त्यांस ताकीद केली कीं, 'फोर्ड
एल्फिन्स्टन् साहेबाशीं लढावयास बोलावा.' त्याप्रमाणें त्यां
बलाविलें; परंतु साहेबांनी, उद्यां, परवां, म्हणतां म्हणतां पंध

तेव्हां श्रीमंतांस राग येऊन ते मोरदीक्षितास रागें भरले. त्या-
मोरदीक्षित साहेबांकडे जाऊन बसले. तेव्हां साहेब म्हणाले कीं,
तुम्हास आमची रीतभात ठाऊक नाहीं; तुमचे आम्ही चाकर
एल्फिन्स्टन् साहेब व आम्ही एका बादशहाची रयत. आम्हीं
लढलों तर आमचा बादशहा आम्हास आमचे मुलखांत जाऊं
नाहीं आणि आम्ही तुमच्याकरितां म्हणजे परकीय लोकांकरितां
लोकांशीं वैर केलें, तर जातीबाहेर पडूं. याकरितां आमची
तुमची धरूं नये. आम्ही अद्याप एल्फिन्स्टन् साहेबाकडे मदतीस
नाहीं हींच तुमची मुरवत ठेविली; परंतु जर कारण पडेल तर
तिकडेही जाऊं.' हें ऐकून नाना चक्र झाले आणि त्याच दि-
वशीं पुढें हलण्यांत गेले ते ठार झाले.

१०७. बसली साहेब.

साहेबाने बाजीरावांस बसईहून पुण्यास आणिलें. तेव्हां
एक माऊ अमृतराव, यांस चित्रकोटास रवाना केलें. व ते-
थें गेले. पुढें त्यांचे पुत्र विनायकराव यांस त्यांचे वडिलांचीच
आठ रुपयांची नेमणूक चालविली होती. पुढें तेही तेथेंच मेले.
यांजवळ पांच कोटींची दौलत होती. ती सर्व त्यांचे द-
सन १८५७ सालीं लुटीस गेली. चिमाजी आप्पा हे बा-
साहेबांचे दुसरे बंधु, त्यांस काशीस अस्सीघांटावर ठेविलें होतें.
पळत असतांना धरिले गेले. यांस दोन लाख रुपये नेम-
यांजवरोबरही पुण्याची मंडळी पुष्कळ होती, ती अद्यापि
आहे; आणि बाजीराव तर ब्रह्मावर्त येथें होते. याप्रमाणें
स्थिति झाली !!

१०८. बाजीरावाची अखेर लढाई.

यांनीं विचार केल्यावांचून अल्पबुद्धीनें गोखले यांच्या मसल-
लढाई सुरू केली व इंदापुरास राहणारे गोविंदराव काळे
वकिलीचे कामावर होते त्यांस बोलावून आणून म्ह-
'या लढाईत यश येईल अशी कांहीं मसलत सांगा.' तेव्हां
म्हणाले कीं, 'पेंढारी लोकांवर चढाई करण्याकरितां इंग्रजांनीं

फौज फार उभी केली आहे, तर अशा वेळीं लढाई करणें
नाहीं, असें मालकमसाहेबानें आपल्यास माहुली मुक्कामीं सांगि
सतां आपण तें न ऐकून अल्पबुद्धीनें तिची सुरुवात केलीत.
रितां त्यास आतां कांहीं मसलत दिसत नाहीं. दहा वर्षांपूर्वी ज
आह्मास मसलत विचारिली असतीत तर ती देतां आली अ
त्या वेळीं शिंदे, होळकर व सरदार वगैरेंस एकमत करण्यासही
पंचाईत पडली नसती; पण आतां ती कांहींच संधी दिसत न
मच्या फजितीची वेळ दिसत आहे !'

१०९. बाजीरावाचा पळ.

बाजीराव पेशवे यांनीं पुण्याहून शके १७३९ च्या कार्तिक
पक्षांत पळ काढिला. ते आठ महिनेपर्यंत ब्राह्मणवाड्याकडे अस
साताऱ्याकडे होते. नंतर गोपाळअष्टीवरून पंढरपुराकडून व
रावरून अशीरगडाखालीं आले. तेथें जनरल मालकम साहेब
जीरावास आडवे होऊन त्यांनीं त्यांजपासून राज्याचा राजीनामा
व त्यांस आठ लाख रुपये पेन्शन ठरवून दिलें. आणि त्यांजबरो
र्नेल लो साहेब ह्यास देऊन उत्तरहिंदुस्थानांत राहण्यास सांगि
तर ते ग्वालेहरीवरून मथुरेस गेले. तेथें कांहीं दिवस मुक्काम क
तर त्यांस कानपुराजवळ ब्रह्मावर्त मुक्कामीं नेऊन ठेविलें.
नेहमीं कमिशनर साहेब ठेविले होते. तसेंच, बापू गोखले यां
रचे रामचंद्र व्यंकटेश सुभेदार ह्मणून कण्हाड जातीचे ब्राह्म
ते, बापू गोखले हे गोपाळाचे अष्टीवर पडल्यावर, श्रीमंतांबरोब
त्यांस बाजीरावाचे दिवाण केले. व त्यांस पगाराबद्दल दरमह
हजार रुपये श्रीमंतांनीं आपले पेन्शनीपैकीं द्यावे असें ठरविलें.

११०. बाळाजीपंत नातू यांचें शहाणपण.

पुण्यांतून बाजीराव साहेब पळून गेले व पुण्यांत चोरांची
धांदल झाली. कांहीं लोक स्वारीबरोबर गेले व कांहीं लोक न
गांवोगांव छपून राहिले. पुढें जनरल स्मिथ साहेब हे पुण्यावर
त्यांनीं एलफिन्स्टन् साहेबांस सांगितलें कीं, 'आह्मास पुण्यास
सांगाल तर आह्मीं जाऊन पुण्यांत झेंडा लावितों; परंतु फौ

' तेव्हां बाळाजीपंत नातू जवळ होते, त्यांनीं सांगितलें कीं,
र पळून गेले. आतां गरीब रयत लुटण्याचें कारण काय? ते
पासून इंग्रजी अंमल कधीं होईल याची आशा करीत आहेत!'
नरल साहेब ह्मणाले कीं, 'दादा, तुह्मीं झेंडा लावून चाल कां?'
ह्मणाले कीं, 'पंचवीस स्वार मजबरोबर चाल तर मी झेंडा च-
वितों.' तेव्हां त्यांनीं लागलेच स्वार दिले, ते घेऊन दादा शह-
जवळ शनवारचे वाड्याचे दिल्लीदरवाज्यावर झेंडा लावून गेले!
एलफिन्स्टन् साहेब यांनीं शिबंदी ठेवून सर्व बंदोबस्त कर-
सांगितलें.

१११. बाजीरावांच्या तीन पुत्रांची स्थिति.

बाजीराव साहेब पेशवे हे पौष शुद्ध १२ शके १७७४ रोजी
पळाले, तेव्हां त्यांचें पेन्शन बंद झालें. परंतु त्यांचे मुलांजवळ
२८ रुपयांची दौलत होती, व दहा लक्ष रुपये इंग्रज सरकारास
द्यावे होते त्यांच्या नोटी होत्या. यांस तीन दत्तक पुत्र होते ते-
धोंडो नाना, दादासाहेब, व बाळासाहेब. पैकीं दादासाहेब हे वार-
गेले यांचे कुटुंबास पांडुरंगराव ऊर्फ रावसाहेब हे दत्तक दिले;
यांस दोन मुली होत्या, त्यांपैकीं एक कुरुंदवाडकर यांचे घरीं
दिली, व दुसरी बयाबाई ही बाबासाहेब आपटे ग्वालेहरकर
दुसरा दिली होती. वर लिहिलेले धोंडोपंत नाना हे १८५७
बंडांत सामील होऊन पुढें नेपाळांत पळून गेले व तेथेंच मयत
वरील दादासाहेबांचे दत्तक चिरंजीव पांडुरंगराव हेही बंडांत
होते कानिमरांत पळून गेले. परंतु पुढें त्यांस धरून कानपुरास
दिले! तेव्हां त्यांची स्त्री इंदुरास होती तीही वारली आणि
बाळासाहेब हेही पळून गेले, व मयत झाले. याप्रमाणें त्या तिन्ही
स्थिति झाली!

११२. पुण्याचे रेसिडेंट.

म्हाळेट हे पुण्यास प्रथम रेसिडेंट झाले. नंतर कर्नेल क्लोज
१८०० मध्यें झाले. आणि पुढें एलफिन्स्टन् साहेब सन १८०७

सालीं इराणाहून इकडे आले. यांचे कारकीर्दीत बाजीराव प
पेशव्यांचें राज्य बुडालें !

११३. स्वराज्यांच्या नाशाचीं कारणें.

बाळाजीपंत नातू हे एके दिवशीं दापोडीस सर जॉन् म
साहेब गव्हरनर यांजकडे भेटावयास गेले होते. तेथें साहेबांनीं वि
कीं, 'दादा, तुमचीं राज्यें एकापाठीमागून एक अशीं आह्मीं
याचें कारण काय तें तुह्मीं समजतां ?' तेव्हां दादांनीं उत्तर दि
'हिंदुस्थानांतील राज्यें कितीएक गेलीं व आणखी आहेत तींह
तील यांत संशय नाहीं. कारण, आमचीं राज्यें व्यष्टीचे स्वाधी
णजे एक पुरुषाचे स्वाधीन आहेत. तेव्हां तो पुरुष कधीं च
लिघतो व कधीं वाईट निघतो; आणि वाईट निघाला ह्मणजे
घालवितो. आणि तुमचें राज्य समष्टी आहे. त्यांत शहाणे व शू
पांची अखंड धारा चालते व याजमुळें त्यास अशक्तता येत नाह
तकेंच कारण मी समजतों.' हें ऐकून गव्हरनर साहेब ह्मणाले
'चांगला कयास केला !'

११४. साडेतीन शहाणे.

पेशवाईत साडेतीन शहाणे ह्मणत ते.—सखा, देवा, विठ्ठला.

१. सखाराम बापू वोकील, पुण्याचे दिवाण.
१. देवराव हिंगणे, श्रीमंतांचे दिल्लीचे वकील.
१. विठ्ठल सुंदर संगमनेरकर, हैदराबादचे निजामाचे वि
॥. नाना फडणवीस ऊर्फ बाळाजी जनार्दन भानू.

३॥.

११५. पेशव्यांची राज्यरीति.

शिवाजी, संभाजी व शाहू महाराज यांचे कारकीर्दीत लेख
विशेषेंकरून परभू लोकांकडे होती. त्यावेळचे अक्षरास "चि
वळण" ह्मणतात. त्यांस राज्यकारभाराचें लिहिणें कसें लिहावें
रसें ठाऊक नसे. चंद घेऊन त्याजवर कांहीं एक टिपणासारख
लेली हकीकत लिहून ते बंद जुळून ठेवीत ह्मणजे झालें. याप्रमा
तारचें जुनें दप्तर आहे. पुढें तें राजमंडळ सोडून पुणें येथें पेश

झालीं. तेव्हां पुष्कळ मुलूख कायीज झाला. त्यावेळेस लिहिणें
लिहावें व राज्य कोणत्या रीतीनें संभाळावें याचा विचार मोठा
. तेव्हां बाजीराव साहेब यांनीं दिल्लीहून दोन मुनशी आणिले.
त्यापासून लिहिण्याची व राज्यकारभाराची मेसतकें करून घेतलीं
त्याप्रमाणें पुढें बंदोबस्त ठेवूं लागले. तेव्हांपासून राज्याचे सुभे
दरएक सुभेदाराजवळ बादशाही नमुन्याप्रमाणें दरकदार ठेविले.
, फडणीस, मुजुमदार यांचें नांव दरकदार. ते हुजुराहून पाठ-
सुभा, अंमल व हिशेब वगैरे कामें दरकदारांकडे असत, शि-
सरदारांजवळही दरकदार असत. नंतर रोजकीर्दी, झडत्या, त-
नलेबंद, एकवेरजी व दुवेरजी, फडणिशी व चिटणिशी इत्यादि
त्याचे पर्याय झाले. शिवाय लष्करी कामांत हषम, हुजुरात पागा,
, आणि किर्दे असत. किरकोळ लोकांस वाजे लोक ह्मणत.
चे पोटी अनेक खातीं असत. कमाविशी, फुटमामलती, पागेचे
, किल्ल्याचे सरंजाम, शिलेदारांच्या नेमणुका, सरदारांच्या ने-
, वगैरे अजमास ह्मणून सरकारचा कागद होई त्याप्रमाणें सुभे-
ली वर्तावें, व अखेर सालीं हिशेब दाखवावा. अजमासाशिवाय
झाला असेल त्याची मंजुरीची मखलाशी थोडी. ह्याप्रमाणें नाना
फडणवीसपर्यंत वेत चालला.

११६. फड.

ना फडणविसांचे ताब्यांत फड ह्मणून मोठें खातें होतें. तेथें सर्व
लिहायचें हिशेबी काम चालत असे. या फडावर मोठे लिहि-
व बुद्धिवान् कारकून ठेवीत. तेथें कांहीं दिवसांनीं त्यांची परीक्षा
समजली ह्मणजे त्यांस कमाविसदारी किंवा दरकदारी देत.
त्यांचें मूळ फडावर होतें. तेथून सर्व वाढत.

११७. अष्टप्रधान.

अष्ट प्रधान, नववे प्रतिनिधि आणि दहावा राजाज्ञा एकूण दहा मु-
यांचे मुतालीक असत. मुख्य बाहेर गेले असतां मुतालीक
काम करीत. हेच दहा राजाचे मसलतदार होते. ज्या सरदारास
देणें असेल त्याजवळ मुतालिकी शिकां देत; ह्मणजे त्याचा हु-

कूम हुजुराप्रमाणें चाले. कामगिरी झाली ह्मणजे मुतालिकी दि
रत येत. प्रथम फडाचा कारभार नाना फडणवीस व दिवाण स
मर्पत यांजकडे होता. पुढें दोन्ही कामें नानाजवळ आलीं. ते
सून जाबसाली, लष्करी, व फडणविशी हीं सर्व कामें एके दि
होऊं लागलीं.

११८. पेशव्यांचे सरसुभे.

पेशव्यांचे राज्यांत चार सरसुभे होते. ते—गुजराथ सरसुभा
दाबाद; कर्नाटक सरसुभा; पुणें सरसुभा; आणि कोंकण सरसुभा
ईचा; व यांच्या पोटांत ही कल्याण सुभा, खानदेश, वऱ्हाड व स
वगैरे सुभे असत. यांशिवाय किल्ल्यांची वहिवाट वेगळी असे
पागा, बेहेडे, पथकें व शिलेदार हीं पृथक् होतीं. मुलूख तोड
ण्याची वहिवाट फार असल्यामुळें सरदारांस गांव व किले नेमू
असत. पागेकडेही कुरणाचे गांव नेमले होते, त्यांचे हिशेब प
रांनी द्यावे. तसेंच, किल्ल्याचे खर्चासही गांव नेमले असत.
किल्ल्याचे हशम, गडकरी, किल्लेदार व सरनौबत वगैरे यांस रु
ऐन जिन्नस दाणे वगैरे सामान ते नेमलेले गांव देत असत. बेहे
आरबांचे, पठाणांचे व पुरभय्ये यांचे असत व त्यांस मात्र पगार प
पथक व शिलेदार यांसही पगार देण्याची वहिवाट असे व त्यांच्
चिठ्या सावकारांकडे होत. प्रत्येक फौजेचे तुकडीबरोबर पारख व
हे असत. जोंपर्यंत पेशवे स्वाऱ्या व मोहिमा करीत होते तों
त्यांचे खजिन्यांत शिलक नसून सावकारांचें कर्ज फार असे.
रावाचे कारकीर्दीत मोहिमांचे ठिकाणीं ब्राह्मणभोजनें व
आल्या! तेव्हां फौजेचा सर्व खर्च कमी करून याच कामीं
पैसा खर्च होऊं लागला! व मक्तयानें मामलती देऊन रयतेस
करून वसूल ही पुष्कळ होऊं लागला. त्यामुळें शिलक जमली!

१ शिलेदार, पागेदार, गाडदी व बेहेडे वगैरे पूर्वी फौजेंत वर्ग
बेहेडे हा वर्ग बाहेर तिकडे कामावर लावण्याची वहिवाट असे. ह्मणजे
पाहून्यावर ठेवीत अथवा फौजेंत पाठवीत.

११९. पेशवाईतील कांहीं चांगले कामगार.

र्दत, नारो आपाजी तुळशीबागकर हे पुणे सुभ्याचे मामलेदार
नगरकर हे नगरचे होते. हरी चिंतामण दीक्षित अहमदाबादेस
रामाजी महादेव चिवलकर ठाण्याचे सरसुभे. विसाजीपंत लेले
सरसुभे. कर्नाटकचे सरसुभे परशुराम भाऊ पटवर्धन. खानदे-
सुभे नारो शंकर राजेबहादर. इत्यादि सुजाण मनुष्य मोठे हु-
होते; परंतु हे सर्व पेत नाना फडणवीस यांचे कारकीर्दीपर्यंतच
होते. पुढें गोंधळ झाला व वाईट वेश उत्पन्न झाला. चोहोंकडे
मूर्खशिरोमणींच्या खाणी निपजल्या व त्यांतील रत्नें अ-
सलीं नाहींत, इतकेंच नाहीं, पण उलट मल्हारराव गायकवा-
सारखी आणखी रत्नें निपजून त्यांत भर पडत आहे!

१२०. मराठ्यांच्या लढाईच्या तयारीच्या रीती.

ाईचे वेळेस सर्व मुख्य सरदार बोलावून पूर्वदिवशीं सभा
र, त्यांमध्यें ताटांत भरून विडे ठेवितात आणि ते उचलाव-
जातात. ते जो उचलील तो मागें हटावयाचा नाहीं. दुसरे दि-
करला ह्मणजे बापू गोखले वगैरे मुख्य सरदार शेल्याचा प-
त्यांचेपुढें फिरत आणि त्यांची प्रार्थना करीत कीं, 'माझी
नाहीं, पण राखणें तुझांकडे आहे. मी शेरभर पिठाचा मालक.'
उत्तर देत, 'सर्व भूषण तुमचें आहे. याकरितां आपले वडील कसें
गाजले त्याचें स्मरण करून आज कीर्ति मिळवा. अपेश घेऊं नका.
शोभा तुमचे हातीं आहे. मरण आलें तर स्वर्गवास होईल;
जाले तर कीर्ति होईल. सर्व दौलत तुमची आहे असें समजून
सरसें असल्याचें भूषण करावें हें आमचें मागणें सर्वांस आहे.'
ह्मणून हत्ता चढवीत व जय मिळाला ह्मणजे बक्षिसें वांटीत.

१२१. पुणें व नाणीं.

नवीस यांचे कारकीर्दीत पुणें वाढलें. तेव्हां तेथें सर्व देशांचे
णी, गवंडी, सुतार, कामाठी वगैरे कारागीर जमले. ज्या
ठीं मुंबईस जमाव झाला आहे त्याप्रमाणें त्यावेळेस पुण्यास
जमले होते. सावकारही पुष्कळ जमले. त्यांत एक दुलभशेट

होता. त्याने नानांस तीन लाख रुपये नजर दिली आणि सांगित
'शिवराई पैसा जो शिवाजीनें पाडला त्याजवर एक ओळ
आणखी दुसरी ओळ करावी.' त्याप्रमाणें नानांनी हुकूम दिल
त्यांपासून शिवराई पैशाचें "दुदांडी पैसा" हें नांव पडलें. शिव
पैसा, मोहोर, रुपया, पैशाचा अर्धा हिस्सा, चौथा हिस्सा,
हिस्सा अशीं हीं नाणीं पाहण्यांत येतात. ठाण्यास प्रसिद्ध गो
मोरेश्वर जोशी पंडित म्हणून आहेत यांचे घरीं याप्रमाणें बहु
णीं आहेत.

१२२. पुण्याचे सावकार.

गपचूप म्हणून पुण्यांत मोठे सावकार होते व त्यांचे कारभारी
महादेव गद्रे म्हणून होते, त्यांसही पैसा बराच मिळाला. पुढें
वेगळें दुकान करण्याची विनंति केली तेव्हां गपचूप यांनीं पां
वेळ ऐकून घेऊन सांगितलें कीं, 'तुझी उधां जेवावयास या
तुझ्यास निरोप होईल.' दुसरे दिवशीं गपचूप यांनीं गद्रयांस पोष
ऊन शिवाय तीन लाख रुपये बक्षीस दिले, आणि निरोप दिला
वरून पुण्याचे भरभराटींत हा सावकार केवढा होता हें लक्ष्यांत

१२३. नाना फडणविसांचा दस्तुर.

विष्णु महादेव गद्रे यांचा मुलगा गणपतराव यानें लग्न केलें.
शालजोड्यांच्या पायघड्या घातल्या. हें वर्तमान नानांस कळतांच
गद्रयांपासून तीन लाख रुपये दंड घेतला. नाना फडणविसांपर्यंत
होतें कीं, कोणींही रीतीबाहेर चालूं नये. वस्त्र, पात्र, सर्व वेतानें
ज्यास जो मान मिळेल तोच त्यानें चालवावा. सरकारांतून कों
मान मिळाल्यावांचून चौघडा, नगारा, पालखी, चोपदार, मशाल
बदागीर, वगैरे बागवूं नये. 'राव' असें श्रीमंतांवांचून कोणास
नसत. व 'वाडा' हा शब्द सरकारचे वाड्यास मात्र म्हणत, अं
यम असत. गद्रे हे गपचुप यांचे गुमास्ते होते. त्यांनीं त्यांस तीन
रुपये बक्षीस देऊन वेगळें दुकान करण्यास सांगितलें, तेव्हांपास
पृथक् झाले. यांचे घरीं खर्चही मोठे असत. कोणाचा दरसाल
लाख व कोणाचा तीन लाख, अशा प्रमाणानें असे. घरीं स्वार

POONA

हाणे, वगैरे मोठें वैभव असे. त्याचप्रमाणें पालख्या, मेणे, वगैरे
सरंजामही असत.

१२४. जिऊबाई फडणिशीण.

फडणवीस मेल्यावर त्यांचे वाडे वगैरे सर्व बाजीरावानें जप्त
यांची बायको लहान होती ती लोहगडास जाऊन राहिली.
कारी झाली, तेव्हां बाजीराव पळून गेला. नंतर त्यानें इंग्र-
दिला तेव्हां वसली साहेबानें त्यास पुण्यास परत आणिलें,
कर पळाला. पुढें जिऊबाईस (नाना फडणवीस यांची पत्नी)
केलें. तिनें येऊन सांगितलें कीं, 'बाजीरावाची खोड फार
हे, राजकरितां पुण्यांत राहण्याची माझी इच्छा नाहीं.'
साहेबानें 'तीस, हजार रुपये महिना बाजीरावानें द्यावे व
लीस राहून तेथें इंग्रजांचा पाहरा असावा' असा ठराव
ती बाई बाजीराव पुण्यांतून जाईपर्यंत तेथेंच होती. पुढें इंग्र-
ईस मेणवली गांव, हजार रुपये पेनशन व वेलणगेचें संस्थान
देऊन मेणवलीस राहावयास पाठविलें. तेथें ती मरे तोंपर्यंत
सन १८६० सालीं मेली. बाई थोर व पुण्यवान् होती.
पेतलेले चिरंजीव ते हल्लीं रावसाहेब फडणवीस आहेत.

१२५. पेशव्यांचा खजिना.

कोणतेही पुरुषाजवळ फारसें द्रव्य नसे, बहुतकरून ते
कर्ज. फौजेचीं देणीं फार. शिलेदारांच्या हिशेबाच्या सम-
घालतां देणें राहून जाई; जें शंभर रुपयांचें कापड तें
किमत करून द्यावें! याप्रमाणें देण्याचा हिशेब कांहीं
कापड व कांहीं गांवावर चिठ्या देऊन करीत, तरी बाकी
देवटले बाजीरावाजवळ मात्र द्रव्य पुष्कळ जमलें. कारण,
खर्च, बागा, किल्ल्यांचे खर्च वगैरेंबद्दल हुजुरांत पूज्य घातलें होतें!
व हल्लींही गाइकवाडी वगैरे मराठी राज्यांत कर्जाच्या पैशाची
सरकारी जामदारखान्यांत शिलक असलेलें कापड देत असत.
वरती लिहिल्याप्रमाणें सरकार लावील ती खा कापडाची किं-
सावकाराची कर्जी तरी फेड करीत.

१२६. मराठे स्वार.

मुजाउद्दवल्याकडून पुण्यास एक वकील आला होता, त्या एक हत्ती होता. श्रीमंतांनी वकिलास विचारलें कीं, 'तुमचे नाजवळ हत्ती फार आहेत कीं काय?' तेव्हां त्यानें सांगित 'हत्ती फार आहेत व लढाईतही त्यांचा फार उपयोग आहे.' श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, 'एकदां तुमचा हत्ती आह्मास दाख आणा.' त्याप्रमाणें त्यानें शनिवारच्या वाड्यापुढें हत्ती आण पाहून श्रीमंतांनीं आपल्या एका शिलेदारास सांगितलें कीं, 'य वर घोडे घाला.' त्यावेळेस शिलेदारानें घोडा हत्तीवर टाकिला त्यानें दोन्ही पाय हत्तीचे दांतांवर दिले आणि त्यावरील स्वारा माथ्यावर जखम केली, त्यामुळें हत्ती पळाला. तें पाहून श्री किलास ह्मणाले कीं, 'दोन दांतांचा हत्ती चांगला किंवा चत्ती तांचा हत्ती चांगला?'

१२७. मराठ्यांची जरब.

हिंदुस्थानांत व कांठेवाडांत मराठ्यांचा प्रवेश झाला होत काळीं त्यांची दरगांवीं अशी जरब असे कीं, मराठा स्वार आ पजे सर्व लोक घाबरत. आणि 'मराठा आला!' 'मराठा आ असें ओरडत फिरत! कोणी तर नुसतें मराठ्यांचें नांव ऐकि पर घराचे दरवाजे लावीत. अशी त्यांची जरब होती. याचें इतकेंच कीं, त्यांच्या टोळ्या फार असत. त्यांशीं कोणी भांडे तो आपल्या जवळच्या टोळीस जाऊन कळवील आणि आप वत्ती घेऊन येईल तर लोकांस फार त्रास होईल असें भय असे. करितां मराठ्यांचें नांव कोणी घेत नसे. आतां याचप्रमाणें वगैरे युरोपियनांचें स्वदेशीय लोकांत फार भय आहे. 'गोरा 'गोरा आला!' ह्मणून लोक पळतात. याचें कारण पाहिलें असतां एकदिली. कोणी उपद्रव केला तर सर्व लहान थोर मिळून सु विश्वास कधीं चुकणार नाहींत. हें लोकांस पकें ठाऊक असतें. वाली, वारस व एकदिलाचे सोबती नसतात त्यांची मात्र दुर्दे सावयाची!

१२८. पुणें शहरावर अरिष्टें.

शहर तांदुळज्याच्या लढाईचे वेळेस, ह्मणजे सन १७६३ सालीं, अग्नीनें जाळलें. पुढें तळेगांवचे लढाईचे वेळेस ह्मणजे १७७९ ते जाळण्याची पुनः तयारी होती. परंतु तेथील सर्व लोक व किल्ल्यांतून व रानांतून लपून होते. शेवटीं यशवंतराव होळकर तें १८०२ सालीं लुटलें. ती लूट सारखी वर्षभर चालली अशी पुण्यावर अनेक अरिष्टें आलीं!

१२९. मुलूख घेतल्याचीं वर्षें.

दफ्तरांत कोणता मुलूख कधीं आला याचा दाखला आहे. ला वर्षांपासून त्या प्रांतांचे हिशेब सांपडतात. त्यांजवरून अ- १७५३ सालीं ह्मणजे सुरुसन् सलास खमसेन मया व अल्फ केली असें दिसतें; ठाणें जिल्ह्यांतील वसई सन १७३७ सालीं आप्पांनीं घेतली; त्याचसालीं ठाणें व पुढें डाहाणू, तारा- ठिकाणें घेतलीं; व फिरंगी लोकांचा अम्मल उठला. बा- ह्मजांनी १७५६ सालीं घेतलें; ठाणें हें सवाई माधवराव मे- सन १७७५ सालीं घेतलें. पुढें राघोबाचा पक्ष धरिला, त्यांत ठाणे तरी ठाणें परत न देतां भडोच मात्र महादजी शिंद्यास आणि अखेरीस ठाणें इंग्रजांकडे राहिलें.

१३०. राजे व पेशवे यांचे मृत्यु कोठें झाले?

किल्ल्यांत शिवाजी महाराजांची मूर्ति स्थापन करून पूजा अर्चा इतर देवांप्रमाणें होत असते. शाहाजी महाराजांची समाधि वेरूमहादेवाजवळ शिखरशिंगणापुरावर आहे. रामराजाची स- समाधि सज्जनगडावर आहे व तेथें रामनवमीचा उत्साह होत असतो. संभाजी तो मेला. संभाजी तुळापुरास मारला गेला. शाहूमहारा- समाधि माहुलीसंगमावर आहे. त्यांसही नेमणुका आहेत. बा- बाळाजीनाथ सातान्यास मेले. बाजीराव पुण्यास, चिमाजी वसईस, सदाशिवराव चिमणाजी पाणिपतास, राघोबा कोपरगांवीं, बाळाजीपंत नानासाहेब, माधवराव येउरास, सवाईमाधवराव व नारायणराव पु-

प्यास शनवारच्या वाड्यांत, आणि बाजीराव ब्रह्मवर्तास याप्र
महादजी शिंदे यांची छत्री वानवडीस आहे आणि अहिल
महेश्वरास आहे.

१३१. नाना फडणविसाचें मत.

नाना फडणवीस ह्मणत कीं, 'ज्याची जेवणाची सोय झा
अर्धा रोजगार मिळाला. आणि ज्यास लिहितां वाचतां येऊ
आणखी अर्धी विद्या झाली!'

१३२. कवायतीमुळें लष्करास बळकटी येते

इंग्रजाची कवायती फौज जबरदस्त आहे. स्वराज्यांतील फ
कायदा व बेदस्तुर याजमुळें एल्फिन्स्टन् साहेबांनीं चारशें नें
पाई घेऊन, पेशव्यांचे पंचवीस हजार फौजेस पंधरा दिवस दा
नाहीं. तों मागाहून कुमक आली. मनोहरगिर नंगे गोसावी
चार होके केले; परंतु फेर झाली ह्मणजे पांखरासारखे मरत.
नारो विष्णु आपटे हे पक्षी होते, त्यांची गैरसाळ स्वार वगै
होती, परंतु कोणी तोंड पुढें करीना. सैन्यन जमादार, अमृतरा
व रूपाराम चौधरी यांचीं पलटणें वगैरे होतीं, परंतु कोणाचें
नाहीं. असा एकच वेळ चमत्कार झाला असें नाहीं, तर सर्व
याचप्रमाणें. लखनौची रेसिडेंटाची कोठी, लाख फौजेचे विरुद्ध
राम येईपर्यंत रक्षण केली तें प्रसिद्ध आहे. माणसें सर्व इकडचीं
रंतु तरवेज होतात तेणेंकरून त्यांचे आंगीं अधिक शक्ति येते
गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

१३३. चितपावन ब्राह्मण.

पूर्वी घाटावरील देशस्थ ब्राह्मण चितपावन ब्राह्मणांचे पंक्ति
वावयास बसत नसत; पण ज्यावेळेस श्रीनिवास परशराम पंडि
निधि यांचे मुलाची कन्हाडजवळ कोळगांवास मुंज झाली, त
बाळाजी विश्वनाथ यांस पेशवे पद प्राप्त झालें होतें त्यांनीं, प्रति
व आपली मैत्री जाणून सर्व ब्राह्मणांकडून एक पंगत करविली,
तेव्हांपासूनच कोंकणस्थ व देशस्थ पंक्तीव्यवहारांत एक झाले.

१३४. कोंकणस्थांची प्राचीन स्थिति.

कोंकणस्थ ब्राह्मण हे प्रथमतः अगदीं मूढ असत व कोंकणांतून
घाटावर येत नसत, आणि देशस्थ लोकही त्यांस अगदीं हलके
लेखीत. याजमुळेंच शिवाजीपर्यंत कारभारांत जे मुत्सद्दी लोक होते
ते सर्व देशस्थ असत. पुढें शाहूमहाराजांचे कारकीर्दीत बा-
ळाजी विश्वनाथ हे घाटावर येऊन सासवडचे कुळकर्णी महादोबा पुरं-
दरे यांचे आश्रयानें राहिले. पुढें जेव्हां बाळाजी विश्वनाथ हे वाढले
तेव्हां पुरंधरे यांसही वाढविलें. कांहीं दिवसांनीं कोंकणचीं मुलें
घाटावर येऊं लागलीं. तीं स्वयंपाक व शागिर्दी करण्यास राहात. एक
असें झालें कीं, बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं महादोबा पुरं-
दरे यांस प्रांतांतरास जाण्यास सांगितलें होतें. ते दोन चार दिवस
राहिले, ह्मणून नानासाहेबां(बाळाजी बाजीरावां)नीं त्यांस पुन्हां
विचारिलें. तेव्हां ते ह्मणाले कीं, 'कोणी कोंकण्या ब्राह्मण पाहून नि-
घाले ऐकून त्यांस फार वाईट वाटलें कीं, आपली जात अशी
हलकी जाते! मग त्यांनीं कोंकणांतून दोनशें मुलें पुण्यास आ-
णिलीं, आणि पर्वतीस दर्शनास जात तेव्हां तेथें त्यांस स्वतां कित्ते
देत, आणि चांगलीं अक्षरें करा ह्मणून सांगत. याप्रमाणें ते
शहाणे करून लिहिणारे केले. आणि तेव्हांपासून त्यांस फडावर,
वगैरे जागा देऊं लागले. मग कांहीं वर्षांनीं सर्व दफ्तर व
कारखाने कोंकणस्थांनीं भरला. त्यांत पहिलें परभूंचें चिटणिशी वळण असे
होतें, तें कोंकणस्थांनीं पिंवलकरी व जनोपामटी अशीं वळणें
केलीं. याप्रमाणें पेशवाईत कोंकणस्थांचा उद्धार झाला.

१३५. फिरंगाण.

पुढें बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांनीं हिंदुस्थान काबीज केलें, व
आबा चिमणाजी आप्पा यांनीं कोंकण काबीज केलें. त्याचप्र-
माणें वसई, कल्याण, ठाणें वगैरे फिरंग्यांपासून घेऊन तेथें तेथें त्यांनीं
ठाणीं बसविली केली. चिमाजीचे पुत्र सदाशिवराव भाऊ हे होते. कों-
कणस्थ ब्राह्मणांची वसाहत, देवळें वगैरे सर्व यांचेच योगानें
झाली. पुढें या दक्षिण कोंकणास फिरंगाण ह्मणत होते.

१३६. फिरंगी लोक.

फिरंगी लोक पेशव्यांजवळ पुष्कळ चाकरीस होते; व नानाचे पेठेंत तर त्यांचें देऊळही आहे. त्या जाग्याची सन माधवराव साहेबांनीं किरिस्तावांस देऊळ बांधण्याकरितां दिली

१३७. गोवें व साष्टी.

फिरंग्यांनीं १५१५ सालीं गोवें घेतलें त्यावेळेस आलफोन्स बूकर्क हा सरदार दर्यातून फौज घेऊन आला होता. पुढें राजधानी होऊन त्याखालीं दीव, दमण, कालिकोट वगैरे प्रां त्यानंतर पेशव्यांनीं १७३७ सालीं वसईवर हला केला आणि धींनीं तें शहर घेतलें. पुढें तेथें पेशव्यांनीं सरसुभा नेमिला. अजांनीं १७७५ सालीं ठाणें घेतलें व त्याच वेळेस पुढें राघो सुरतेस पळून येऊन त्यांनीं इंग्रजांची मदत मागितली. त्या जो करार झाला त्यांत त्यांनीं ठाणें इंग्रजांस दिलें. परंतु नाना णीसांनीं तो कराव रद्द केला. तरी ठाणें इंग्रजांनीं जें आपले दिलें तें पुनः परत दिलें. नाहीं राघोबादादांचे तर्फे १७८० रल गाडर्ड साहेब यांनीं वसई घेतली व तेथेंच रामचंद्र गणे झाले. परंतु पुढें नाना फडणीसांनीं तहनामा करून वसई वसई हें बेट असून त्यांत आगाशी व माणिकपुरा असे दोन आहेत. वसईजवळच निर्मळ म्हणून एक यात्रेचें ठिकाण आहे.

१३८. हरीपंत फडके.

हरीपंत फडके यांचे वाड्यांत नित्य एक जोडी तेल जळ अशी प्रसिद्धि आहे; आणि ती खरी आहे. शेकडों गृहस्थ अ कीं, त्यांचे घरीं दोन दोनशें समया प्रत्यहीं लागत, व शेकडों कून कामावर असत. त्या गृहस्थांकडे मोठाल्या सरदाऱ्या असत जमुळें त्यांचे कारखानेही मोठे असत.

१३९. औषधांचे कारखाने.

आतांसारखीं पेशवे कारकीर्दीत इस्पितळें नव्हतीं. तरी लोक वैद्यांचा संग्रह करीत, व त्यांजकडून मोठीं मोठीं रसायनें,

वगैरे तयार करवीत; आणि त्यांचे येथें जे मागावयास येतील ती देत. त्याचप्रमाणें वैद्यांस, त्या रोग्यांस पहावयास सांगत. हर जोशी यांची बाजीरावानें जप्ति केली, तेव्हां त्यांचे घरीं ख रुपयांच्या मात्रा वगैरे वैद्यकीचे पदार्थ सांपडले! त्याचप्र- ले यांचे घरीं कारीचे अडीचशें खल सुरू असत, आणि मो- ल्यानें तयार ठेवीत. तसेंच, बळवंतराव नागनाथ वगैरे सद्गृ- घरींही वैद्यकीचे छंद मोठे असत. यांच्या घरचीं औषधें– अभ्रक, हेमगर्भ, रससिंदूर, वसंत वगैरे–लोक अद्याप घेत आहेत. ी औषधें आतां कोणी तयार करीत नाहीं व तितकें कोणांत ही नाहीं.

१४०. शिवाजी, बाजीराव व पेशवाईतील सरदार.

ांत सातारचे राजवंशांत शिवाजीसारखा पराक्रमी व बा- पेशव्यांचे वंशांत बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांसारखा पराक्रमी ला नाहीं. पेशवाई कारकीर्दीत मराठ्यांत महादजी शिंद्यासा- ब्राह्मणांत हरीपंत फडके, त्रिंबकराव मामा पेंठे, परशुराम भाऊ व नवीस यांसारखे नामांकित पुरुष दुसरे झाले नाहींत.

१४१. जुने मराठे लोकांतील लग्नाचा काल.

ं माधवरावांचे राज्याचे आरंभापर्यंत मुलांचीं लग्नें पंचवीस व- होत नव्हतीं. व लग्नास तीनशें रुपयांहून अधिक खर्च होत . हजार रुपयांवर दागदागिने घालावयाची चाल नव्हती. पुढें माधवरावांपासून श्रीमंतीचा मद चढत चालला. त्याची अखेर ाचे कारकीर्दीत झाली!

१४२. चहाड लोक.

ाईचे अखेरीस चहाड लोक फार उत्पन्न झाले होते, व त्यांस ाचे मक्तेदार, मामलतदार, कमाविसदार, वगैरे लोक आश्रय . त्यांनीं खोट्या फिर्यादी कराव्या व सुभेदारांस पैसा मिळ- . हा रोजगार अहमदाबादेंत फार दिवस चालत होता. सु- चे चहाड लोक सुभेदाराचे वाड्यापुढें नेहमीं बसले असत!

१४३. दक्षिणी लोकांची संवय.

दक्षिणचे लोकांनीं कधींही व्यापार केला नाहीं, व हे ने
दाया, दंगे, धेंडें वगैरे करीत आले. याजमुळें पेशवाई बु
मुंबईची भरभराट झाली, व रस्ते घांट वगैरे इंग्रजांनीं केले,
णी मोठे लोक तेथें जाण्यास धजले नाहींत. मुंबई म्हणजे
वस्ती, तेथें जाऊं नये, अशी समजूत वीस वर्षेपर्यंत चालली
पुढें तेथें गुजराथ, काठेवाड व कच्छ येथील भाट्ये, खोजे,
वाणी वगैरे व्यापाराकरितां आले. तेथें बाजारांत दक्षिणी मनु
म्हणजे त्याचें नांव साधारण 'बाजीराव' हेंच पडून गेलें होतें
रदार वगैरे दक्षिणेतून जाऊं लागले त्यांस 'घांटी' असें नां
आहे. दरएक दक्षिणीस थट्टेनें 'बाजीराव' असें म्हणत! परंतु
पारी लोक परदेशी व मुसलमान यांची थट्टा करण्यास कधींह
नाहींत. याचें कारण, त्यांची कोणी थट्टा केली तर ते त्यांस
खेरीज राहणार नाहींत. त्यांत परदेशांस तर शिवीची चीड
आहे. पण ब्राह्मण लोक हें सर्व सोसून मुकाट्यानें बाजारांत

१४४. पहिल्या लोकांची संपत्ति.

नासिक, वांई, सातारा, ब्रह्मणपूर, काशी वगैरे ठिकाणीं
तर तेथील घरेंदारें वगैरे जीं बांधलीं आहेत त्यांवरून तेथील
ऐश्वर्य केवढें होतें याचें सहज अनुमान होतें. आतां तेथील
झोपडें करण्यास देखील सामर्थ्य नाहीं! जुनीं उत्तम उत्तम घ
मोड्यास विकून टाकलीं. बाकींचीं गाहाण पडलीं. धनी
होऊन राहिले असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. परंतु पहिला द्रव्याचा
गांवांतून फार मोठा असेल असें तेथील इमारतींवरून सहज
होतें. पूर्वी लांकडें सस्ता होतीं. हल्लीं, पूर्वी ज्या तुळईस एक
पडत असे त्याच तुळईस पन्नास रुपये पडतात! शिवाय पहिल्
आतां लोकांस सामर्थ्य राहिलें नाहीं.

१४५. पूर्वीच्या लोकांचा प्रामाणिकपणा.

साठ वर्षांपलीकडील लोक पाहिले असतां अगदीं प्रामाणि

ले. ते ज्याचें देणें त्यास देण्याविषयीं कधीं नाकबूल होत
ते स्वतः नाकबूल होत नव्हते इतकेंच नाहीं; परंतु त्यांचे पु-
नाकबूल करीत नसत. ते, ऋण, हत्या व वैर हीं पापें मोठीं
व ब्रह्मस्व नाकबूल करणें हें नरकाचें द्वार समजत. क-
लिहिला तर त्याजवर देवाची साक्ष घालीत. नासिकास गं-
व सातार्‍याकडे कृष्णाबाई यांच्या साक्षी घालून विकलम
लिहीत! ही ब्राह्मणांची गोष्ट झाली. कुळंब्यास रुपये दिले
च्या संख्येइतक्या दोरीस गांठी देऊन ती त्यानें सावका-
हवालीं करावी. व पुढें एक रुपया परत आला म्हणजे एक
त्यानें सोडून टाकावी. ह्याप्रमाणें धनको ऋणकोचे सर्व व्यापार
मोड्या ऋणभारांतही कधीं तंटे पडत नव्हते! आणि आतां
लोक कपटी व ईश्वराचें भय न मानणारे असे निर्लज्ज व अ-
झाले आहेत हें पाहून जुन्या लोकांस आश्चर्य वाटतें. वास्त-
हेंतें तर व्यापारास काय तो सत्याचा आधार. तो मुळींच
मुळें लोकांत पत व बरकत हीं राहिलीं नाहींत. कुळाने
दिवसापासून ते सावकारास न देण्याचा व त्यास फसवि-
काय त्याचा संकल्पच असतो. पूर्वी सावकार लोकांस
आपल्यास फसवील असें मुळींच भय नव्हतें. कुळ गरीब
आजचें कर्ज उद्यां देईल, परंतु खोटें बोलून नाकबूल कधीं
ही प्रत्येकास खात्री होती व म्हणून व्यापार बिनधोक चा-
परंतु त्या प्रामाणिकपणाचें आतां नांवही राहिलें नाहीं!
प्रामाणिक गुमास्तेही आतां मिळत नाहींत असाही बो-
!!

१४६. मराठे व इंग्रज सरदार.

राज्य उभें करणारे जसे राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर,
भोसले, धनाजी जाधव, बाजीराव पेशवे, संताजी घोरपडे,
नारो शंकर, विठ्ठल शिवदेव वगैरे होते, त्याचप्रमाणें
राज्यांतील मोठे सरदार व बुद्धिमान् पुरुष—कर्नल क्राईव्, लॉर्ड

कार्नवालीस्, मार्किस् वेलस्ली, जनरल वेलस्ली, लॉर्ड ले
स्तर एल्फिन्स्टन्, जनरल मन्रो, जनरल मेडो, जनरल
कर्नल ब्रिग्, कर्नल पाटिंजर, कप्तान ग्रांट डफ्, लॉर्ड हेस्टि
होते. हे वीर, ग्रंथकार व शहाणे होते व यांनींच या देशांत
राज्य स्थापन केलें.

१४७. जिंकलेले लोकांचा स्वभाव.

जे लोक जिंकले जातात त्यांस जिंकणाऱ्यांच्या रीती गो
लागतात हा एक स्वभावसिद्ध नियम आहे. कांहीं अंशीं जिं
च्या रीतीभाती चांगल्या असतात हेंही खरें आहे. परंतु असें
णारा मनुष्य क्वचित् सांपडेल, इतका देशाभिमान कमी होतो
प्रमाणः—इंग्रजांच्या रीतीभाती हिंदु लोक घेऊं लागले. पण इं
हिंदूंच्या रीतीभाती घेत नाहींत. उलटें, जिंकलेल्या लोकांच्या
भातींचा त्यांस साहजिक धिक्कार वाटतो, व कोणी इंग्रज हिंदु
अंगीकार करील तर त्यास सर्व लोक वाईट म्हणतात. इतकेंच
तर सरकार देखील तशा इंग्रजास त्याच्या अधिकारावरून बरत
रून टाकतें! मराठ्यांनीं गुजराथ जिंकिली तेव्हां मराठी पागोटें
गुजराथी शास्त्री पंडितांनीं घेतलें; परंतु एक देखील दक्षिणी
गुजराथ्यांचें पागोटें घालणारा मिळणार नाहीं. दक्षिणी मनुष्य
हलक्या प्रतीचा असला तरी तो गुजराथ्यांस अनेक प्रकारचें
ठेवील! जेव्हां मुसलमानी राज्य होतें तेव्हां हिंदु लोकांनीं त्यां
पायजमे, कमरबंद, पागोटें वगैरे पोषाख घेतले. अशी परंपरा
लत आली आहे असें दिसतें.

१४८. राज्यांतरांतील लोकांचे हाल.

राज्यांतर होणें हें मोठें अनिष्टाचें कारण आहे. जेव्हां
पुण्यांतून गेले तेव्हां इंग्रज सरकारचे विश्वासु कारभारी एल्फि
साहेब यांनीं बहुत औदार्यानें तेथें बंदोबस्त केला. नुक्ताच क
डला तेव्हां सरकारानें बहुत बंदोबस्त केला (!) तरी लक्षावधि
मेलींच. तद्वत् पूर्वीच्या राज्यांचे संबंध तुटले म्हणजे जी उलटा

मूनही सर्वांचें रक्षण करणें फार अशक्य आहे. त्या वेळेस
लोक—माऊ दातार, बापूजी नाईक, पिंडी व बापू कु-
जांचे वगैरे हजारों सावकार, सरदार, कारकून, सिलेदार,
काले, गृहस्थ, पालखींत बसून फिरणारे, त्यांस पायांत घाला-
ढा नाहींसा होऊन अन्नासही महाग झाले! त्यांचे लाखों
रदारांच्या दौलतीवर येणें, त्या दौलती बसल्या. व त्यामुळें
स्त गेलें! अनगळ, तांबेकर, वानवळे, गद्रे व परांजपे इत्यादि
लीजबळ खतें मात्र राहिलीं. सरदार झणूं लागले कीं,
दौलती गेल्या. आतां जातसरंजाम मात्र राहिले आहेत.
ना घेऊन फौजेस घातला तो आतां आम्ही कोठून द्यावा?
राम बल्हागपूरकर यांचें बापू गोखल्यांकडे तीन लाख रुपये
. याचप्रमाणें दुसरे लोकांचेंही किरकोळ देणें घेणें होतें. गो-
ते त्या दिवसापासून बापू कुपाराम यांचा रोजगारच बुडाला.
ांचे कर्जाचा उपद्रव सरदारांस होऊं नये झणून त्या लोकांचे
न पुण्यांत एक त्यांकरितां एजेंटी स्थापून असा ठराव केला
नाय दुसरे कोर्टानें त्यांजवर हुकूमनामे करू नयेत.' असें
चा बचाव केला. परंतु येणेंकरून त्यांचे ऋणकरी व पद-
ी यांचा तरणोपाय झाला नाहींच.

१४९. इंग्रजी अम्बलीस रयतेची स्थिति.

अंमल दक्षिणेंत झाला तेव्हां रयतेची फार दुर्दशा होती.
ांत दाद नाहीं व मक्तेदारांचा जुलूम. तसेंच लष्करें व शि-
जिकडेतिकडे फिरत व त्यांतून पेंढारी फिरत. त्यामुळें लोक
पळून गेले होते. व याजमुळें इंग्रजी अंमल फार चांगला व
असें लोकांस वाटून त्याची स्थापना होण्यास सर्व मदत झाले.

एक जातसरंजाम व दुसरा फौजसरंजाम असे सरदारांच्या
दोन प्रकार असत. सरदारास खाजगीकडे लागणाऱ्या सर्व
जो मुलूख दिला असतो तो 'जातसरंजाम,' व फौजेच्या खर्चा-
मुलूख तो 'फौजसरंजाम.'

रयत व सरदार यांस बाजीराव नकोसा झाला होता. यामुळें वि
व मुलूख हे दरोबस्त विनमेहनतीनें सहज हस्तगत झाले. फक्त
वाची मंडळी मात्र त्यास धरून होती. परंतु तीही मंडळी त्या
रस्कार करून बनेल तसें त्यास सोडून चालती झाली. इंग्रजी
वर वीस वर्षेपर्यंत अतिशय दरिद्रि स्थिति होती. सस्ताई फार.
वारा पायली जोंधळे; आठ रुपयांनीं किंवा सहा रुपयांनीं पला
त्याचप्रमाणें भाजीपालाही सस्त होता. पैशास वीस मुळे; कोथि
सहा जुड्या; वांगीं पैशास सहा शेर; तूप एक रुपयास पक्के
दूध वीस शेर! जमिनी सस्त, घरें सस्त, सोनें रुपें सस्त! जु
ळचे दागिन्यांनीं सर्व बाजार भरलेला असे. वांई साताऱ्याकडे
सात शेर लोणी! पण पैसा नाहीं. अशी स्थिति होती. मामले
वसूल करतां करतां बेजार व्हावें. पडीत जमिनी पुष्कळ. ज
जुलूम फार. नाना प्रकारचे रयतेवर कर बसविले असत. त्या
टील, कुळकर्णी, देशमुख, देशपांडे, रयतेस नकोत असें झालें.
प्रमाणें बाजारचे शेट्ये, महाजन, पथकी व डागे यांनीं जकात
हुत छळ करून शेव, फसकी, घुगरी, पेंढी, संक्रांत, दसरा,
हकदारी अशा नांवानें जबरदस्तीनें ऐन जिन्नस व नक्त घेत.
सर्व मोडून विंगेट साहेबांची पैमाषी झाली. मुंबईचा व्यापार
सोलापूरपासून आग्र्यापर्यंत सडका, रस्ते, चौक्या होऊन व्य
बंदोबस्त झाला. तेव्हांपासून रयतेची स्थिति कांहींशी सुधारत
पुढें वीस वर्षेपर्यंत बरेंच चाललें. परंतु पुढें दिवसेंदिवस पाऊ
व त्यामुळें महागाई होऊन जमिनीचे वगैरे धारे वाढून पुन्हां
दरिद्र येत चाललें आहे असें दिसतें!

१५०. मराठी कारकीर्दीतील मित्या.

१५४९ शक, विजयनाम संवत्सर, शिवाजीचा जन्म.

१५९६ आनंदनाम संवत्सर, ज्येष्ठ शुद्ध ४ मंदवार, शि
मौंजी होऊन शु० १३ रोजीं राज्याभिषेक झाला. त्यास सं
राजाराम असे दोन पुत्र होते.

२ रौद्रनाम संवत्सर, चैत्र शुद्ध १५ रविवार, शिवाजी याचा
.

२ वैशाख शुद्ध १३, संभाजी राज्यावर बसला.

६ भावनाम संवत्सर, संभाजी धरला गेला.

६ माघ शु० ५ रोजीं, राजाराम यास रायगड येथें रामचंद्र
व परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि ह्या कारभाऱ्यांनीं राज्याभि-
.

० बहुधान्यनाम संवत्सरें ज्येष्ठमासीं, राजाराम साहेब वारले.
बाई व राजसबाई अशा दोन स्त्रिया असून पहिलीपासून
व दुसरीपासून संभाजी असे दोन पुत्र होते.

० सुभानुनाम्नी, वरील राजारामपुत्र जो शिवाजी त्यास वेड
ठून त्यास आमात्य यांनी पन्हाळा किल्ल्यावर कैदेत ठेविलें
किल्ल्यावर राज्याभिषेक केला.

० पार्थिवनाम संवत्सरीं, संभाजी याचें नांव बेगमेनें शाहू असें
पुरे ते साताऱ्यास परत आले तरी दोन वर्षें गडबड होतीच.
.

९ सर्वजितनाम संवत्सरीं, शाहू महाराजांस साताऱ्यास पुनः
षेक झाला, आणि वारणानदीपलीकडे वेड्या शिवाजीची स्त्री
ने राज्य करावें असा तह ठरला.

२ विकृतिनाम संवत्सरीं, पिंगळे, आश्वलायन ब्राह्मण, यांची
ती होऊन ती परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि यांस दिली.

८ बाळाजी विश्वनाथ यांस पेशवाई झाली.

० परशुराम त्रिंबक यांचा काळ होऊन श्रीपतराव यांस प्रति-
झाली.

० क्षयनाम संवत्सरीं, श्रीपतराव वारले आणि जगन्नाथ परशु-
प्रतिनिधि झाली.

० शुक्लनाम संवत्सर, मार्गशीर्ष शु० ३ शुक्रवारीं, शाहूमहाराज
झाला.

१६७६ भावनाम संवत्सरे भाद्रपद शु० २, किन्हईस दाद निधि वारले आणि भवानराव यांस प्रतिनिधि झाली.

१६८४ माधवराव बल्लाळ पेशवाई राज्यावर बसले.

१६९४ थोरले माधवराव पेऊर मुक्कामीं वारले.

१६९५ नारायणराव पेशवे मारले गेले.

१६९६ अधिक वैशाख शु० ७ स, सवाई माधवराव यां

१७१७ राक्षसनाम संवत्सर, आश्विन शु० १४ मंगळवा माधवराव समाप्त झाले.

१७१८ नलनाम संवत्सर, वैशाख मास, चिमणाजी मा मुद्रा झाली ती पुढील आश्विनापर्यंत होती. मार्गशीर्षात यांस आणिलें.

१७२१ सिद्धार्थीनाम संवत्सर, फाल्गुन वद्य ४, माहे र रुसन मध्या तैन व अलफ रोजीं, बाळाजी जनार्दन भानु फडणवीस यांचा काळ झाला. हा अद्वितीय पुरुष होता.

१७२४ दुंदुभी संवत्सर, आश्विन व० १४, यशवंतराव यांची व शिंद्याची पुणें मुक्कामीं लढाई झाली, आणि श्रीमंत वसईस पळून गेले. त्यावेळीं अमृतराव पुण्यांतच होते.

१७२५ वैशाखमासीं, वसईहून बाजीराव परत आले.

१७३० विभवनाम संवत्सर, वैशाख शु० ९ स, सातारचे यांचे दुसरे पुत्र शाहू महाराज हे वारले.

१७३९ ईश्वरनाम संवत्सर, कार्तिक शु० ९ इंदुवारीं, बाजी सोडून सासवडास गेले व त्याच दिवशीं इंग्रजी निशाण पुण्यास

इंग्रजींतील गोष्टी.

१५१. मुंबईचे गव्हर्नर.

सन १६६० सालीं फिरंग्यांकडून इंग्लंडच्या राजास मुं झाली. तेव्हांपासून इंग्लंडच्या राजाकडूनच तेथें गव्हर्नर ने येत. प्रथम सन १६६२ मध्यें सर आब्राहाम शिपमन् ह्मणून

परंतु तो मुंबईस येत असतां त्यास फिरंग्यांचे अधिकारी येऊं वास्तव तो अंजनदिव्यास याची कांहीं तजवीज करण्याक- ला. तों तेथेंच मेला. नंतर हंफ्री कुक ह्मणून मागील गव्ह- केरी होता, त्यास गव्हर्नर नेमिलें. त्यानंतर लुकास व त्या- ी असे चार गव्हर्नर सन १६६७ पर्यंत इंग्लंडचे राजाच्या ाले. यांस दर सालास ८०० रुपये ह्मणजे दरमहा सुमारें ये मिळत. परंतु त्यावेळेस मुंबई बेटाशिवाय त्यांचा अधि- ईही नसून त्यांस फक्त व्यापाराचें काम असे. व तेथें त्यांस करण्याची मात्र परवानगी असून त्यांत मात्र त्यांस कधीं फा- ले. पुढें मुंबई चेट कंपनीकडे आलें तरी त्यांनीं सन १६८२ च्या सुमारास गव्हर्नर नेमिले. नंतर सर जॉन चाइल्ड यास नेमिले. तेव्हां त्यांस ३००० रुपये सालिना ह्मणजे २५० हा पगार होता. त्याचे कारकीर्दीत क्याप्टन् लोगविन् यानें राजाचे नांवानें बंड केलें. परंतु पुढले वर्षी त्याची समजूत व्हर्नराचा अम्मल चालू झाला. ह्याप्रमाणें १६६७ पासून ते २२ गव्हर्नर झाले. त्यानंतर जनरल् मेडोज्, कम्यांडर इन् ान गव्हर्नर नेमिलें. या गव्हर्नराचे नांवाचा मुंबई येथें कि- मेडोज् स्ट्रीट नामक एक रस्ता आहे, त्यानंतर सन १७९५ साहेब गव्हर्नर झाला. याचे नांवाचाही डंकन रोड ना- ता मुंबईत आहे. रजपुते जातींतील मुली मारण्याची ाबद्दल प्रथम प्रयत्न यानेंच केला. हा बंगालखात्यांत ी फार दयालू होता, अशी त्याची कीर्ति आहे. हा ११ त मेला. त्याचे पुढें दुसरे दोन गव्हर्नर झाले. नं- व एलिफन्स्टन् साहेब हा गव्हर्नर झाला. हाही पूर्वी मुत्सद्दी असून काबुलाकडे वकील होता, व पुढें पु- जनरलाचा वकील होता. त्याचे कारकीर्दीत पुण्याची दक्षिण हस्तगत झाली. या गव्हर्नराचा लौकिक फार ने कायदे केले; दक्षिणचा सर्व बंदोबस्त यानेंच हातून ोलेरचे जुलूम काढून पेंढारी लोकांचा बंदोबस्त यानेंच

केला. हा मोठा विद्वान् असून ग्रंथकर्ताही होता. विद्याखात्या
यानेंच घातला. याचा वर्षाचा पगार १,४३,५०० रुप
११,९५८$\frac{1}{3}$ रुपये दरमहा होता. कम्मांडर इन् चीफ्चा साल
७७,५०० व इतर कौन्सिलदारांचा ६०,००० रुपये होत
सेक्रेटरी वगैरे मोठा कारखाना असून त्याचा इतमाम मोठा हो
चीफ् सेक्रेटरीचा पगार ४३,६०० रुपये, दुसरे सेक्रेटरीचा ३
खासगी सेक्रेटरीचा १८,०००, मिलिटरी सेक्रेटरीचा १
डाक्टर याचा ७,२०० व प्रत्येक एडिक्यांपाचा ३,२०० रु
सालास पगार असे. व हाच पगार हाही त्या त्या अधिकाऱ्यां
त्यांस राहण्यास पुण्यास व महाबळेश्वरास मोठमोठीं घरें बांधि
हेत. एल्फिन्स्टन् याचे पुढें सर जॉन् माल्कम् हा गव्हर्नर
हा मद्रासखात्याचा जनरल् होता. हाही मोठा विद्वान्, पो
त्सही असून तो इराणांत वकील होता व मध्यहिंदुस्थानांत
खत्यारीचे कामावर होता. याचे कारकीर्दीत सुप्रीम कोर्टाचा
जॉन पीटर ग्रांट याचा श्रीमत मोरो रघुनाथ डमढेरे यांजबद्द
तंटा झाला. महाबळेश्वरास हवेकरितां प्रथम वस्ती यानेंच
व त्या भागास माल्कमपेठ असें ह्मणतात. पुढें सन १८३० त
विलायतेस गेला. नंतर दोन गव्हर्नर झाले. सन १८३४ प
बईसरकार आपले हुकूम 'बॉंबे क्यूरिअर' नांवाचे पत्रांत
रुपये सालीना देऊन छापीत असे. तें बंद करुन या वर्षापास
बई सरकारी ग्याझेट' नांवाचें स्वतंत्र पत्र निघूं लागलें. पुढें
बर्ट ग्रांट हा गव्हर्नर झाला. तो ता० ९ जुलै सन १८३
दापोडी (पुणेप्रांत) येथें वारला. मुंबईत त्याचे नांवाची ग्रांट
कल कॉलेज् नामक एक वैद्यपाठशाळा स्थापिली आहे. त्
फ्यारिश साहेब गव्हर्नर झाला. हा मोठा धर्मात्मा होता. नंतर
सालीं कान्र्याक साहेब हा गव्हर्नर झाला. हा पूर्वी बडोद्यात
डेन्ट होता. त्याचे पुढें १८४१ त, सर विल्यम् हे म्याकनॉटन
नेमणूक झाली. परंतु तो काबुलांत मारला गेला. सबब जॉर्ज
सन् साहेब हा गव्हर्नर झाला. त्याचे कारकीर्दीत काबुल, पंजा

लढाया झाल्या. नंतर १८४२ त सर जॉर्ज आर्थर, १८४६
हेब व त्यानंतर १८४७ त सर जॉर्ज रसेल क्लार्क असे गव्हर्नर
र जॉर्ज क्लार्क हा बंगालखात्याचा प्रसिद्ध मुत्सद्दी होता. याचे
पंजाब सर झालें. नंतर लॉर्ड फॉक्लंड साहेब गव्हर्नर
ले, ते १८४८ पासून १८५३ पर्यंत होते. हे पूर्वी बहुत
गव्हर्नर झाले होते. त्यानंतर लॉर्ड एल्फिन्स्टन् हे गव्हर्नर झाले.
रकीर्दीत हिंदुस्थानच्या पलटणींचें बंड झालें होतें. परंतु
ंड होऊन तेव्हांपासून कंपनी सरकारचा अम्मल बंद झाला
ठिकाणी राणी सरकारचा अम्मल आला. तेव्हां त्यांजकडून
६० साली सर जॉर्ज रसेल क्लार्क हे गव्हर्नरच्या जाग्यावर
याचे कारकीर्दीत लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलें स्थापन झाली. त्या-
र्कर साहेब देऊन क्लार्क साहेब विलायतेचे कौन्सि-
किअर साहेब हे, पूर्वी १८४२ पासून १८४६पर्यंत असलेले
र जॉर्ज आर्थर यांचे जांवई होते. हे मुंबईचे मुत्सद्दी असून
पासून यांजकडे किरकोळ कामें होतीं. पुढें ते १८४८ त
रेसिडेन्ट, त्यानंतर सिंधचे गव्हर्नर व त्यानंतर कलकत्त्याचे
होते. आणि पुढें गव्हर्नर झाले. यांचे कारकीर्दीत शेरबाजा-
ड पिकलें होतें. हे गेल्यावर १८६७ सालीं सर सिमोर
हे गव्हर्नर झाले. त्यानंतर १८७२ साली सर फिलिप् वोडहौस
झाले. हे पूर्वी लंकेस गव्हर्नर होते. त्यांचे कारकीर्दीत मुंबईस
दरबार झाला. तेव्हां कलकत्त्याचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड
मेव आले असून शिंदे होळकर वगैरे सर्व राजे आले होते.
मल्हारराव गायकवाड यांची चौकशी करण्याक-
कमिशन नेमिलें व मुंबई इलाख्यांत मोठा काळ पडला.
साली सर रिचर्ड टेंपल साहेब गव्हर्नर झाले. हे पूर्वी
पंजाबांत, व हैदराबाद वगैरे ठिकाणीं मोठे हु-
होते. टेंपल साहेबांच्या कारकीर्दीत दक्षिणेकडे दुष्काळ,
उद्भव फार झाला. यांचे मागून सन १८८० त सर
हे गव्हर्नर झाले. पुढें सन १८८५ त लॉर्ड रे हे गव्हर्नर

झाले व सन १८९० त लार्ड हारिस हे झाले. हेच सध्या मुंब
नर आहेत.

१५२. ईस्ट इंडिया कंपनी.

इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीनें पुण्यास पहिल्यानें १७७
मिस्टर मोस्टीन हा वकील पाठविला व लखनौ येथें १७७
रेसिडेन्ट नेमिला.

१५३. अहमदाबादचे काजी.

सन १७७९ सालीं राघोबाचे तर्फेनें इंग्रजांची फौज खंबाय
तरली. तिनें अहमदाबादेवर येऊन अहमदाबाद शहर घेतलें
धरा दिवसपर्यंत इंग्रजी अंमल होता. पुढें आडास व डभई
शया होऊन हरीपंत फडके यांनीं इंग्रजाचा मोड करून सर्व मु
गलाच परत घेतला. या पंधरा दिवसांत पांच सहा दिवस
गॉडर्ड साहेब यांचा मुकाम जमालपूर दरवाजाबाहेर होता
व्यांचे सर्व अंमलदार पळून गेले होते. मग तिसरे दिवशीं गां
कांनीं विचार केला कीं, 'आपण सर्व मिळून साहेबांस भे
जाऊं.' मग काजीसाहेबांस पुढें करून ते भेटावयास गेले.
गेले तों प्रथम साहेबांनीं विचारलें कीं, 'आह्मी येथें तीन दिव
तर तुह्मीं इतका दिरंग कशाकरितां केला?' तेव्हां काजी
समयोचित उत्तर दिलें, तें ऐकून साहेब फार खुष झाले.
असें होतें:—काजी साहेब झणाले कीं, 'आह्मी आजपर्यंत पे
रयत होतों. पहिलेच दिवशीं आपणाकडे आलों असतों तर
आह्मांस निमकहराम झटलें असतें, कीं, पेशव्यांचे अमलदार
गेले तों गांवचे लोक आह्मांकडे येऊन हजर झाले! याजकरित
तीन दिवस वाट पाहिली; आतां गांवांत पेशव्यांचें कोणी नाहीं
रक्षण कोण करील? असें समजून धन्यानें आम्हांस टाकिलें
क्षय झाला. पूर्वीचे अमलांतील सर्व लोक पळून गेले. आह्मांस
कोणी त्राता राहिला नाहीं. अशी खात्री झाल्यावर आह्मी
भेटावयास आलों.' हें ऐकून साहेब खुष झाले.

१५४. थोरांचा स्वभाव.

थोर झणतात याचें लक्षण काय तें इतकेंच कीं, जे दु-
गैरसमजुतीचा उपमर्द करीत नाहींत. इंग्रजी राज्याचे
इंग्रज लोकांमध्यें असे गृहस्थ बहुत होते. त्याची उदाह-
विष्णुपदास एका साहेबानें मोठी घंटा समर्पण केली आहे
त्यानें आपलें नांव खोदविलें आहे. ती घंटा हल्लीं अहि-
जे विष्णुपदाचें देऊळ बांधिलें आहे त्यांत टांगलेली आहे.
लेक साहेब, ज्यांनीं महादजी शिंदे मेल्यावर सर्व हिंदु-
केलें. त्यांचा मुकाम एके दिवशीं मथुरेस आला. दु-
भरतपुरास लढाईस जावयाचें होतें, इतक्यांत काळे पल-
लोकांनीं झगडे केला की, 'येथें आमचें तीर्थ आहे तेथें जा-
दाही.' तेव्हां दुसरे साहेब लोकांनी हरकत केली की,
पुसत नाहीं.' मग सदरील लॉर्ड लेक हे कम्पांडर इन् चीफ्
कडे गेली. त्यांनीं लागलीच सर्व शिपायांस एक दिव-
दिली, आणि झणाले कीं, 'शिपाई लोकांस अशा किर-
कामांत जर आज खुप ठेविलें तर ते उद्यां हौसेनें लढतील!'

१५५. मुंबईस जाणाऱ्यास प्रायश्चित्त.

दीक्षित फडके हा मनुष्य इंग्रजांस शिकविण्याकरितां पं-
सन १८२० पासून १८२५ पर्यंत मुंबईस कापावर राहात
ही पुण्यांत आला तेव्हां त्यास सर्वांनीं बहिष्कृत केलें होतें;
झणत कीं, 'हा मुंबईस जाऊन तेथें चार वर्षें राहिला,
बाटल्याशिवाय कसा आला असेल?!' शेवटीं तो संन्यास
केला!!!

१५६. म्यारियट् व अन्डरसन् साहेब.

म्यारियट् व अन्डरसन् हे दोन साहेब जज होते. त्यांची
अद्यापि आहे. त्यांची लोकांवर ममता, निस्पृहता व
अपूर्व होतीं; व याजमुळें नेटिवांस तीं देवमाणसें दि-
होतीं!

१५७. दिवाणी अदालतीचा देखावा.

पुण्यांत कयाप्टन रॉबर्टसन् साहेब बहादूर हे १८१७ पास
पर्यंत कमिशनरीचे कारकीर्दीस ह्मणजे कलेक्टर होते. परंतु
सर्व कामें असत व त्यांतच दिवाणीही असे. कोडतें वगैरे ह
प्रसिद्ध होऊन पुढें बसलीं. तेव्हां त्यांनीं दोन चित्रें करून द
मांडलीं होतीं: एक वादी व एक प्रतिवादी. दोघेही उघडे
वस्त्रपात्र जाऊन भिकारी झालेले! त्यांचे शेजारीं वकील खो
उभे आहेत आणि वादी प्रतिवादी यांचे हातांत करवंट्या
कपाळ फोडीत आहेत असें दाखविलें होतें! जे कोणी तंटे
साहेबांकडे येत त्यांस प्रथम 'तीं चित्रें पाहा' ह्मणून साहेब स
'तुह्मी आपसांत समजा, नाहीं तर तुमची या तसविरींप्रमा
लोक दुर्दशा करतील, याउपर तुमची खुषी असेल तर ल
उपदेशाचा अनुभव लक्षावधि लोकांस आलाच आहे. आ
फारशी व्याख्या करावयास नको!!

१५८. रॉबर्टसन् साहेबांचा जाब.

पुण्यांत कयाप्टन हेनरी रॉबर्टसन् साहेब बहादूर हे प्रथम
क्टर झाले. तेव्हां त्यांजवळ शामजीपंत रानडे ह्मणून चिटणीस
एके दिवशीं अर्ज्यांच्या पेटींत एक अर्जी चिटणिसांचे हातीं
तींत असा मजकूर होता कीं, 'साहेबांचें राज्य कधीं बुडेल हें
जबाची कळवावें.' तेव्हां चिटणिसांनीं तें पाहून वाचण्यास
केली. तों साहेब ह्मणाले कीं, 'काय हरकत आहे?' तेव्हां
ह्मणाले कीं, 'या अर्जींत कांहीं राज्यविरुद्ध मजकूर आहे.' स
णाले कीं, 'कांहीं हरकत नाहीं, वाचा.' नंतर ह्मणाले, 'ही अ
आहे, अर्जदारास बोलवा.' तेव्हां अर्जीखालीं खोट्या नांवा
केली होती तें नांव घेऊन शिपायानें हांक मारली. परंतु कोण
नाहीं. नंतर साहेबांनीं सांगितलें, 'या अर्जीचे खालीं असें लि
आमचे लोकांत फुटाफूट होईल किंवा नेटिव लोकांत एकदि
त्या दिवशीं आमचें राज्य जाईल, तेथपर्यंत जाणार नाहीं.' अ
लिहून हुकूम केला कीं, 'अर्जदार पुढें यावयास भीत असेल

अर्जी तुळशीबागेचे दरवाजाजवळ जाहिरनाम्याप्रमाणें चिक-
ल्याप्रमाणें ती अर्जी चिकटविली!!

१५९. बापूशास्त्री यांचा जाब.

शास्त्री शुक्ल हे जार्व्हिस् साहेबांजवळ मराठी शिकविण्यास होते
साहेबांचेही त्यांचे ठायीं फार प्रेम असे. एके दिवशीं क-
र्विस् हे त्यांस ह्मणाले की, 'बापूशास्त्री, तुमचे लोकांनीं इंग्र-
ड्यांची मसलत केली तर तुह्मी कोणीकडे राहाल?' तें ऐ-
बापूशास्त्री यांनीं उत्तर दिलें कीं, 'खरें पुसाल तर आह्मी आपले
झालें. परंतु तुह्मासारखे जे आमचे मित्र आहेत त्यांस जीव
; त्यांविषयीं आह्मी कधींही विश्वासघात करणार नाहीं.'
साहेब बोलले कीं, 'शास्त्री, तुह्मी खरी गोष्ट आहे ती सांगितली
बरा संतोष झाला!'

१६०. इंग्रजींतील शहाणे.

जोशी उमरखिंडीकर पटवर्धन, विनायक परशराम दिवाणजी
आपटे व बाळाजीपंत नातू हे इंग्रजी अव्वलीस मोठे शहाणे
होत असत. ह्मणजे यांजजवळ दौलत चांगली जमली होती,
ती आपल्या मुलांकरितां संभाळून ठेविली. त्यांचा प्रपंचाचा
व्यवस्था व सावधगिरी हीं अत्युत्तम होतीं.

१६१. पुण्यास विद्याखातें.

लोकांस इंग्रजी विद्या शिकवावी असें ठरल्यावर स्टीव्हि-
यांनीं शुक्रवारच्या वाड्याचे तालिमखान्यांत पहिल्यानें
शाळा स्थापिली. नंतर बुधवारवाड्यांत १८३४ मध्यें
यांचें सरकारी विद्यालय स्थापन झालें. पुण्यास पूर्वी
विश्रामबागचे वाड्यांत संस्कृतशाळा होती. तिजवर
दोन तपासणीस नेमिलें होतें. त्यांनीं ब्राह्मण लोक आपल्या
परीक्षा देत नाहींत, ह्मणून सन १८४० मध्यें वेदाच्या
केल्या. पुढें संस्कृतशाळेचे मुख्याध्यापक राघवाचार्य हे
होते आणि साहेबांजवळ असणारे शाळेचे अध्यक्ष विष्णुशा

स्त्री चापट यांस आणिलें. हेच पुनर्विवाह मताचे आद्यप्रति
नंतर १८५० सालीं, इंग्रजी व संस्कृत अशा निरनिराळ्या
असणें ठीक नाहीं असें ठरून पूनाकॉलेज (पुणें पाठशाळा)
व संस्कृत अशी एकच शाळा करून तिचें नांव डेकनकॉले
पाठशाळा) असें ठेविलें. त्या शाळेकरितां नदीचे काठीं
इमारत बांधिली व विश्रामबागेंत फक्त धाकटी शाळा मा
संस्कृतापैकीं वेद बंद झाल्यावर ज्योतिष, वैद्यक, धर्मशास्त्र,
लेकार व न्याय हे निरुपयोगी ठरून तेही बंद झाले. व फक्त
मात्र राहिलें. पूर्वी जे शास्त्री तयार होत ते घोंकून घोंकून
होत, परंतु त्यांचा तर्क वाढत नसे; पण हल्लीं जे होतात ते
जास्ती विद्वान् होतात असा समज आहे व त्याप्रमाणें अनुभव
त्याची उदाहरणें:—महादेव गोविंद रानडे, रामकृष्ण गोपाळ भ
शंकर पांडुरंग पंडित, महादेव मोरेश्वर कुंटे, काशिनाथ त्रिंबक ते
बाजी विष्णु काथवटे, वगैरे अनेक आहेत. यांजमध्यें कोणी
व्याकार, कोणी षड्दर्शनांचें भाषांतर करणारे, कोणी मोठमोठ्या
भाषांचे प्रोफेसर झालेले दृष्टीस पडतात. या प्रतिभेचे महाविद्वान्
शिक्षणक्रमानें होत होते असें म्हणवत नाहीं. त्याचप्रमाणें पू
शिकवीत होते, त्यापेक्षां हल्लीं जे वैद्यशाळेंत डाक्तर तयार हो
विद्येनें व शस्त्रकर्मानें पूर्वीच्या वैद्यांपेक्षां व हकीमांपेक्षां फा
आहेत हे निर्विवाद आहे. यांचीं उदाहरणें:—भाऊ दाजी,
दाजी, सखाराम अर्जुन, पांडुरंग गोपाळ वगैरे आहेत.
केरो लक्ष्मण छत्रे वगैरे गणिती झाले यांजप्रमाणें पूर्वीचे थोडा
वगैरे ज्योतिषी होत नव्हते. या सर्व गोष्टींवरून हल्लींचा विद्या
क्रम जास्ती महत्वाचा असून पूर्वीचा शिक्षणक्रम निखालस
जाड्य आणणारा होता असें स्पष्ट दिसतें. परंतु हल्लींच्या न
द्वानांनीं प्राचीन विद्यांचा शोध व अभ्यास केल्यास फार उत्त

१६२. विद्याखात्याचा उपक्रम.

विद्याखातें थोडें होतें तेव्हां त्याचा सर्व कारभार बोर्डाकडे
थोडें म्हणजे पांच असामी पंच नेमून एक सेक्रेटरी नेमून देत

चा सर्व कारभार करीत असे. पुढें, चौघांकडे काम अस-
तांत चालत नाहीं असा तर्क निघून बोर्डाचे बदला डै-
ला. हल्लीं या विद्याखात्याचा दरसाल पंचवीस लक्ष रुपये
याची व्यवस्था डैरेक्टराकडे आहे. त्याचे हाताखालीं चार
मोठे पाहाणीदार अधिकारी आहेत. त्यांचे हाता-
इन्स्पेक्टर व असिस्टन्ट डेप्युटी इन्स्पेक्टर आहेत.
विद्याखात्यांत पुणें व मुंबई या दोन ठिकाणीं कॉलेजें
) असून आलीकडे अहमदाबादेसही एक कालेज उघ-
शिवाय पुण्यास इंजीनिअर कालेज (इमारतीची शाळा)
आर्टस्कूल (शिल्पकलेची शाळा) स्थापिली असून मुंबईस
ळा व ली ज्ञान (न्यायशाळा) आहे. या सर्व शाळांतून
उमेदवारांची परीक्षा युनिव्हर्सिटी नामक सर्वविद्यापाठ-
घेण्याचे ठरविलें आहे. पूर्वी विद्याकुंठीकरितां राजेलोक द-
देत असत. परंतु त्याचा लाभ सर्व लोकांस नसून विद्येची
चुकीची होती असें वरील गोष्टींत उदाहरण दाखविलें
परंतु आतां जो शिकण्याचा क्रम आहे त्यापासून बुद्धि व तर्क
सत्यासत्याचा विचार करण्यास समर्थ अशीं माणसें तयार
असें लाभ हल्लीं सर्वांस दिसत आहेत. पूर्वीची विद्या म्हणजे
पाणी असून त्यास प्रवाह नव्हता. याचें कारण उघडच आहे
विद्या पोंकणीवर असून अर्थाचा विचार कोणीच करीत न-
अद्यापिही जेथें नेटीव राजे आहेत तेथें हीच स्थिति दृष्टीस
ही विद्येची सुधारणा पूर्वी दिसत नव्हती पण हल्लींही
मुळें मोठें आश्चर्य आहे.

१६३. इंग्रजसरकारचा विद्यावृद्धीविषयीं प्रयत्न.

१८६२ सालीं कम्यांडर इन् चीफ् यांची स्वारी फि-
तेव्हां त्यांजबरोबर विद्याखात्याचे डायरेक्टर हावर्ड
या देशीं नुक्तेच विलायतेंतील शाळा पाहून आलेले राव-
रुपराम यांस बरोबर दिलें. सर्व राजांच्या भेटी
शाळा घालण्याविषयीं सूचना कराव्या असा सरकारचा

हुकूम झाला. मुख्य कम्यांडर इन् चीफ् हे फौजा पाहण्यास असल्यामुळें ठिकठिकाणी त्यांचें आगतस्वागत चांगलें होई योगानें हार्वर्ड साहेब व महिपतराव यांचाही दरबारांतून उन त्यांचा आदरसत्कार चांगला होईल अशा धोरणानें ही केली होती. त्याप्रमाणें सर्व राजांचे दरबारांत ते फिरले, गोष्ट कोणासही उपस्थिती असें दिसलें नाहीं ! भाग्य त्या घडेचें !

१६४. लॉर्ड टिंगमथ (लॉर्ड टेनमौथ).

एकदा कलकत्त्याचे लार्ड टेनमौथ यांनीं एका कवितेचा हिंदुस्थानींत केला आणि दुसरा चरण करणार कोणी मौ त्यास त्यानें समस्या पूर्ण करावी म्हणून प्रसिद्ध केलें. ते मौलवीनें ती समस्या पूर्ण केली. ती कविता अशी होती—

दिन इसलाम घटे, दिन मसीहा बढ जा ।
गर जुराक नबवीसे खर ईसा बढ जा ॥

मुसलमानांचा धर्म पराभव पावून ख्रिस्तीधर्म वाढेल असा हिल्या अर्धांत आहे. उत्तरार्धांत असें आहे कीं, महंमद ज्या घोड्यावर बसत त्याचें नांव बुराक होतें, आणि येशू ख्रि त्यावर बसत असे; याजकरितां साहेबांचा हेतु कायम दर्शविलें आहे कीं, जरकरितां गाढव घोड्यापेक्षां वरिष्ठ तसेंही घडेल!! हें अर्ध पाहून लॉर्ड साहेबांनीं मौलवीस क्षीस दिलें!

१६५. इंग्रजी चितारी.

मिस्तर जेम्स वेल्स या नांवाचा एक तसविरी काढणारा हून हिंदुस्थानांत इ० स० १७९१ सालीं आला होता. त्यां बाजीराव, नाना फडणवीस व महादजी शिंदे या तिघांच्या काढून मुंबईच्या कौन्सिल बंगल्यांत ठेविल्या होत्या. पुढें तो कान्हेरीच्या लेण्यांच्या तसविरी काढण्याचे कामांत असतां मृत्यु पावला. याची धोरली मुलगी पुण्याचे रेसिदेंट सर चा

होती व तिचा मुलगा सर अलेक्झांडर म्यालेट. हे अ- म्यालेट मुंबई सरकारचे चीफ् सेक्रेटरी होते.

१६६. मुनसफाचा जवाब.

लियम साहेब व एक मुनसफ यांचें बोलणें चालतां साहेब म्हणूं लागले कीं, 'सरकार काळे लोकांस दोन दोनशें रुपये पगार देतें परंतु तेवढ्या पगारास ते लायक नाहींत.' म्हणाले, 'साहेब, ही गोष्ट सर्व काळाचे हातीं आहे. लोक यांजकडे आपणास जागा देण्याचें असतें तर नेटिव साहेब वाटतें कीं, आपणास सालाचे दोनशें तीनशेंही रुपये कारण कीं, सालास दोनशें रुपये देऊन एकादा गुमास्ता हिशेबी काम, व्यापार वगैरे सर्व संभाळून राखतो व तर आपले हातून कोणतें काम व्यावें? आपणांस नाहीं, लिहितां येत नाहीं, व कोणतीही माहितगारी सरकार आपणांस दोन हजार रुपये महिना पगार देत चमत्कार नव्हे कां?' हें ऐकून साहेब उगीच बसले!!

१६७. फॉर्ब्स् साहेब.

फॉर्ब्स् हे गुजरायेत अहमदाबादेस जज होते, तेव्हां अज्ञान पाहून १८४८ सालीं एक छापखाना काढला. एक वर्तमानपत्र काढीत. हेंच वर्तमानपत्र प्रथमतः समाचाराचें. पुढें त्यांनीं उद्योग करून जुनीं पुस्तकें संग्रह तयार करावीं, भाषा सुधारावी, आणि लोकांस ज्ञान 'नेटिव्ह लिटरेचर सोसायटी' स्थापन करून मुंबईत 'ट्रान्सले- स्थापिली. शिवाय, त्यांनीं दलपतराम शाह्याभाई या संग्रह करून त्याजकडून बहुत कविता करविल्या व ब- लिहविले. नंतर त्यांनीं अनेक शोध करून इंग्रजींत 'रास- एक गुजराथचा इतिहास लिहिला. त्याचा तर्जुमा गुज- झाला आहे. हे साहेब लोकहिताचे कामीं फारच तत्पर होते. लोकांकडून त्यांनीं पुष्कळ हकीकती मिळविल्या करून 'भूतनिबंध' वगैरे ग्रंथ केले. याचप्रमाणें सद-

रील सोसायटीकरितां पुष्कळ द्रव्य जमा करून ती क
नये असें केलें. व त्याप्रमाणें तियें कामही फार चांगलें चा
सारांश, असे साहेब लोक विरळा या देशांत येतात. याचप्र
कॉपेंटरसारख्या मडमा विलायतेंतही क्वचित् होतात. हीं मा
थोर समजावयाचीं व ह्मणून नेटिव लोकांस त्यांच्याविषयीं
द्धिही फार आहे.

१६८. माल्कम् साहेब व जगन्नाथ शंकरशेट यांचें संभाषण.

सन १८२८ सालीं गव्हरनर माल्कम् साहेब यांस जगन्
शंकरशेट यांनीं मेजवानी केली; तिचा थाट फार मोठा केला
परंतु शंकरशेट यांनीं इंग्रजांचे थोरपणानें टिपूचे लढाईत वगै
करून जें बहुत द्रव्य मिळविलें होतें, तें जगन्नाथ शंकरशेट
आलें होतें. तेव्हां, माल्कम् साहेब यांनीं विचारलें कीं, '
द्रव्य तुह्मीं कधीं मिळविलें ?' त्यावरून त्यांनीं त्यांस उत्तर
'हें द्रव्य आमच्या वडिलांनीं मिळविलें.' तेव्हां साहेब ह्म
'तुह्मीं त्यांपैकी कांहीं तरी मिळविलें आहे काय?' नाना ह्मणाले
हें ऐकून साहेब ह्मणाले कीं, 'असें मला माहीत असतें तर
जवानीस आलोंच नसतों. कारण, मी तर, तुह्मीं का
केलें आहे तें पाहावयास इच्छितों. आणि तुह्मी तर, कां
ह्मणतां—!' याप्रमाणें त्यांचीं प्रश्नोत्तरें झालीं.

१६९. आपला न्याय आणि कारभार.

आपला न्याय व आपला कारभार गैरमाहीत लोकांचे
सणें फार वाईट आहे असें इंग्रज लोकांत समजतात व
त्यांनी आपले स्वज्ञातीचे न्याय परकीय लोकांचे हातीं ठेविले
आतां नेटिव लोकांचे न्याय परकीयांचे हातीं आहेत या
केवळ त्यांची नालायकीच आहे. स्वदेशांतील लोक अति
अवस्थेंत आले, आणि त्यांमध्यें वाईट धर्मशास्त्रांची प्रवृत्ति
तेव्हां सर्वांस परकीयांवर प्रीति ठेवणें भाग पडलें. कारण,
पल्या देशाचे हितकर्ते व ह्मणून राजवर्ग यांवर ठेवणें हीच

लोकांस वाटणें हें स्वाभाविक आहे. असेंही मन्वंतर येतें,
यांतील प्रस्तुत सर्व हिंदुस्थानाचीं झाली आहे!

१७०. आपले राजे.

आमचे जुने राजे होते व आहेत. परंतु त्यांस बुद्धि नाहीं.
या देशाची ऐश्वर्यवृद्धि, बलवृद्धि, आरोग्यवृद्धि, यशवृद्धि, वि-
द्यावृद्धि यांजवर अगदीं नजर दिली नाहीं. पहा! गा-
यकवाडचे शेंबर वगैरे राज्य करितात, माळव्यांत होळकर क-
रीत असलेले शेंदे यांनीं केलें, लखनौस वजीरांनीं केलें व
हे मिळून करितात. परंतु इंग्रज सरकारचे अमलांत पन्नास
वर्षांनंतर, विद्यावृद्धि व बंदोबस्त झाला तो यापूर्वी ३००
वर्षांतही एकदांही झाला नाही! यावरूनच त्यांच्या
ची कल्पना करावी!

१७१. प्रीतीस पात्र होणें.

हे पात्र होण्यास मुख्य लागतात. ह्मणून देशावर प्रीति हो-
ण्यासारीख लोकांमध्यें कायदे, कानू, लोकांची रीतभात,
वर्तन, व्यवहार, कौशल्य आणि लोकांस स्वातंत्र्य व व्यवहारिक
ही सर्व असतीं तर या देशाची महती वाढून त्याजवर भक्ति
असती.

१७२. इंग्लंडचे प्रधान.

इ० सं० १८०१ पासून परवांच्या पार्लमेंट सभेच्या
पर्यंत हुए लिहिल्याप्रमाणें प्रधान नेमले गेले:—

	तारीख.		महिने.	सन.
—	...	७	मार्च	१८०१.
—	...	१२	मे	१८०४.
—	...	८	जानेवारी	१८०६.
...		१३	मार्च	१८०७.
—	...	२३	जून	१८१०.
	...	८	जून	१८१२.

जी. कर्गानिग्	११	एप्रिल ५	१८२०
व्हायकौंट् गॉडरिच्	१०	आगस्ट ४	१८२३
ड्यूक ऑफ् वेलिंग्टन्	११	जानेवारी	१८२८
अर्ल ग्रे	१२	नोवेंबर ११	१८३०
व्हायकौंट् मेलबोर्न्	१४	जुलै ७	१८३४
सर आर्. पील्	१५	डिसेंबर १२	१८३४
व्हायकौंट् मेलबोर्न्	१८	एप्रिल	१८३५
सर आर्. पील्	३१	आगष्ट	१८४१
लॉर्ड जे. रसेल्	६	जुलै	१८४६
अर्ल ऑफ् डार्बी	२७	फेब्रुवारी २	१८५२
अर्ल ऑफ् अबरडीन् ...	२८	डिसेंबर	१८५२
व्हायकौंट् पामर्स्टन् ...	२६	फेब्रुवारी	१८५५
अर्ल ऑफ् डार्बी... ...	२६	फेब्रुवारी	१८५८
व्हायकौंट् पामर्स्टन् ...	१८	जून	१८५९
अर्ल रसेल्	२	आक्टोबर १०	१८६५
अर्ल ऑफ् डार्बी ...	८	जुलै	१८६६
बी. डिझ्राइली	२७	फेब्रुवारी	१८६८
डब्ल्यू. ई. ग्ल्याड्स्टन्	९	डिसेंबर	१८६८
मार्क्विस् बी० डिझ्राइली (अर्ल बीकन्सफील्ड)	२१	फेब्रुवारी	१८७४
डब्ल्यू. ई. ग्ल्याड्स्टन्... ...		एप्रिल	१८८०
मार्क्विस् सालिसबरी	१८	जून	१८८५

शिंदेशाहींतील गोष्टी.

१७३. शिंदेसरकारचा वंश.

इसवी सन १७०० च्या आरंभीं महाराष्ट्र देशांत मोठी गडबड चालली होती. अवरंगजेब बादशाह याची स्वारी मोठी फौज बराबर घेऊन दक्षिणेंत फिरत होती, मराठे लोक मोठा शूरपणा दाखवून आपलें स्वतंत्र राज्य उभारण्याच्या बेतांत गुंतले होते. अशा समयीं शिपाई

लोकांची फार गरज याकरितां गांवोगांवचे हुशार मराठे व पाटील लोकांतून प्रत्येक आपल्याजवळ दोन चार हत्यारें व घोडी बाळगून होता. तेव्हां जेव्हां प्रसंग येई तेव्हां तेव्हां ते शिपायाच्या नात्यानें आपल्या अधिकाऱ्याच्या बराबर जाऊन चाकरी करीत. आणि काम संपलें म्हणजे आपले गांवीं परत येऊन राहत. या समयीं अर्धे शिपाई व अर्धे शेतकरी असे दोन भाग होऊन शिपायांस शिलेदार असें म्हणत.

सातान्यापासून पूर्वेस ६ कोसांवर कोरेगांव तालुक्यांत कण्हेर-वेढ म्हणून एक गांव आहे. त्या गांवचे पाटील राणोजी शिंदे हे शिलेदारीच्या वाण्यानें राहत होते. ते शाहू महाराज यांचे कारकिर्दीत थोरले बाजीराव पेशवे यांचे बराबर उत्तर हिंदुस्थान व माळवा यांत स्वाऱ्या करण्यास जात असत. कोणी म्हणतात कीं, हे त्यांचे बराबर कांहीं दिवस खिसमतगारीचे कामावर होते. पुढें सन १७३० चे सुमारास राणोजी शिंदे हे मोठे फौजबंद सरदार झाले. आणि बाजीराव साहेब यांचे फौजेंत मल्हारराव होळकर, पिलाजी जाधव वगैरे जे नामांकित सरदार होते त्यांमध्ये यांची गणना झाली. तेव्हां निजाम उलमुलख हा दिल्लीच्या बादशाहाच्या पक्षानें मोठ्या फौजेनिशीं बाजीराव साहेबाशीं भांडत असे, त्याचा पराभव करून मराठे सरदारांनी माळवा प्रांत आपले हस्तगत करून घेतला, त्या मसलतींत हे शिंदे मुख्य होते. यानंतर सन १७४३ सालीं निजाम उलमुलख आणि बाजीराव पेशवे यांचा तह झाला. त्यांत कराबद्दल पेशवे यांजकडून तीन जामीन घेतले. त्यांतील शिंदे हे एक होते. या गोष्टीवरून यांचा प्राणिकपणा व वजन चांगलें होतें असें दिसतें. हे सन १७५० सालीं मरण पावले.

या सरदारास जयाजी, जनकोजी आणि दत्ताजी असे तीन औरस पुत्र व महादजी आणि तुकोजी असे दोन दासीपुत्र होते. यांपैकीं तुकोजी हे अपघातानें मरण पावले.

जयाजी हे वडील पुत्र सबब त्यांजकडे हिंदुस्थानांतील सरमजाम व कारभार चालावा असें पेशव्यांनीं ठरविलें. सन १७५५ सालीं राघोबादादा पेशवे यांनीं मुसलमानांपासून अहमदाबाद घेतली. या प्रसंगी

जयाजी हे आपले फौजेसुद्धां त्यांबराबर होते. पुढें जोधपूरचा राजा विजीसिंग याजबराबर लढाई चालली असतां त्यानें आपले हेरांस जयाजी असतां मारेकऱ्याकडून त्यास ठार मारविलें. ह्याचा सूड घेण्याकरितां महादजी शिंदे यांनीं त्याचें पारिपत्य करून त्याचा मुलूख वगैरे मुलूख घेतला.

जयाजीचा मुलगा जनकोजी व त्याचे चुलते जनकोजी व दशाजी व महादजी हे सर्व पानपतचे स्वारींत होते. पैकीं दोघे चुलते ठार झाले व जनकोजी हा अबदालीचे हातीं सांपडल्यावरून तोही प्राणास मुकला. महादजी यांचा तोफेच्या गोळ्यानें पाय उडाला. आणि लंगडे होऊन ते मात्र दक्षिणेंत परत आले.

जे तिघे कैलासवासी झाले त्यांच्या बायकांकडे चोळीलुगड्याबद्दल पेशव्यांनीं चौदा लक्षांचा मुलूख चालविला. याशिवाय पन्नास लक्षांचा सरंजामही त्यांकडे ठेविला. परंतु गादी चालविण्यास कोणी पाहिजे याकरितां औरस वंशापैकीं मानाजी फांकडे यांस शाहू दत्तक देऊन त्याचे नांवानें दौलत चालावी असा बेत चालला होता. इतक्यांत पुण्यास नारायणराव पेशवे मारले गेले. त्या प्रसंगीं नाना व बारभाई यांचे मसलतीस महादजी शिंदे अनुकूल झाले. सबब मागील सर्व बेत राहून यांसच गादीचे मालक केलें.

हा पुरुष मोठा शहाणा, मसलती व बुद्धिमान् होता. पुढें इंग्रजांशी व याच्याशीं वैर पडून बडगांवावर लढाई झाली. तींत कवायती शिकविलेल्या पलटणींचें मोठें शौर्य दिसून आलें. त्यावरून त्यांनीं फ्रेंच लोकांस चाकरीस ठेऊन त्यांजकडून कवायती पलटणें व तोफखाना तयार करविला. आणि इंग्लिशांचा मोड करून त्यांनीं भडोच, अंतर्वेद वगैरे मुलूख घेतला होता तो त्यांपासून परत घेतला. त्या कवायती फौजेच्या योगानें महादजी शिंदे यांचा चोहोंकडे डंका गाजून ते अजिंक्य होऊन गेले. त्यांनीं दिल्ली, आग्रा, व रजपूतस्थान एथील राजे काबीज केलीं. व बादशाहाकडून दिवाणगिरी घेतली. पुण्याचे कारभारांत हे मुख्य झाले. व हैदरअल्ली देखील यांस भिऊं लागला. सन १७८३ या सालीं साल्ब्याचा तहनामा झाला. त्यांत महादजी शिंदे, इंग्रज व

पेशवे या उभयतांकडून तहाप्रमाणें वर्तणूक होण्याविषयीं जामीन झाले म्हणून लिहिलें आहे. याजवरून यांची वजनदारी किती होती हें सर्वांचे लक्षांत येईल.

महादजी शिंदे यांनीं पूर्वापेक्षां हिंदुस्थानांत चांगला अंमल बसविला. आणि जेव्हां हे सन १७९४ या सालीं पुण्यास आले तेव्हां त्यांचे बरोबर ५०० तोफा, कवायत शिकलेलीं ७५ पलटणें व ५०००० स्वार एवढी फौज होती. तेच वेळीं हे वानवडी येथें मरण पावले. हा प्रसिद्ध पुरुषाचें सर्व आयुष्य लढाईत व फौज तयार करण्याचे कामांत गेलें. याची मसलत मोठी खोल असे.

यांचे मरणानंतर याचे पुतणे दौलतराव हे बारा वर्षांचे असतां, यांस दत्तक देऊन गादीवर बसविलें. आणि सखाराम घाडगे सर्जेराव यांची मुलगी बायजाबाई ही फार लावण्यवती म्हणून दौलतराव यांस दिली. त्या योगानें जांवई लहान म्हणून हे शिंद्याचे दिवाण झाले. यांचा स्वभाव फार क्रूर व निर्दय असे यामुळें अर्थातच यांच्या कारकिर्दींत जे अन्याय व क्रूर कर्में घडून आलीं तीं उघडकीस आणणें यापेक्षां विसरून जावें हें फार बरें. पुढें शिंदे व होळकर यांच्याशीं अपसांत कलह लागून पुण्यावर मोठी लढाई झाली. तींत शिंदे यांचा पराभव होऊन पुणे होळकरांनीं घेतलें. तेव्हां बाजीराव साहेब पळून गेले. मग सन १८०३ या सालीं इंग्रजांनीं त्यांस फौज देऊन पुण्यास परत आणिलें. अशा प्रसंगी शिंदे यांस दक्षिणेंतून काढून देणें जरूर पडलें. सबब वसली साहेब यांनीं त्यांचीं नगर वगैरे ठाणीं घेत घेत त्यांस अजंटा घाटांत गांठिलें. तेव्हां दौलतराव यांजबरोबर कवाईत शिकलेलीं ५० पलटणें, ५०००० स्वार, व ५०० तोफा, शिवाय भोंसले यांची फौज एवढा सरंजाम होता. वसली साहेब यांची १०००० फौज, बापू गोखले यांजबरोबर पेशवे यांची फौज, आणि निजाम सरकारची फौज इतक्यानिशीं वसली साहेब यांणीं शिंदे यांचा मोड केला. याच वेळीं इंग्लिशांची व शिंद्यांची हिंदुस्थानांत लढाई चाललीच होती.

पुढें अंजनगांवीं जो तह झाला त्यांत इंग्रजांनीं निम्मे मुलूख घेतला.

त्यांत रजपूतस्थान येथील राजांच्या खंडण्या भडोच व यमुना आणि गंगा या नद्यांमधील काश्मीरपर्यंत मुलूख, खानदेश, व दक्षिणेतील गांवें हे सर्व शिंद्यांकडून गेलें. तोंपैकीं कांहीं पेशव्यांस व कांहीं निजामास देऊन बाकी सर्व इंग्रजांनीं घेतलें. तहांत असें ठरलें होतें की कारण पडेल तेव्हां शिंद्यांनीं १०००० फौज इंग्रजांस द्यावी. व इंग्रजांनीं ६ पलटणें द्यावीं; परंतु सर्जेराव यांनीं त्याप्रमाणें वर्तणूक न करितां रेसिडन्ट साहेबांच्या बंगल्यावर हल्ला केला. यास्तव सन १८०५ त अंजनगांवचे तहनाम्याचे पुरवणींत ठरल्याप्रमाणें जोतपूर व अंतर्वेद वगैरे पूर्वी घेतलेला मुलूख कायम करून चंबल नदीची हद्द ठरविली. तिजपलीकडे इंग्रजांचा अंमल, त्यांत शिंदेसरकारास जाण्याचे कारण नाहीं. फक्त महादजी यांची कन्या बाळाबाई व बायजाबाई यांची मुलगी चिमाबाई यांजकडे मिळून तीन लाखांचा मुलूख ठेविला. याप्रमाणें बंदोबस्त झाला; तेव्हां वसूल कमी होऊन एक कोट चाळीस लक्षांचा मुलूख राहिला. परंतु दोन कोट रुपयांचा खर्च होता. तो कमी केला नाहीं. फौजेस महाल तोडून दिले. आणि मक्तेदारानें माल्लती देत गेल्यामुळें मुलखांत जुलूम होऊन रयत लुटली गेली; व कित्येक गांव ओसाड पडले; दौलतीस कर्ज झालें. याप्रमाणें दौलतीच्या कारकीर्दीत अवस्था झाली. हे सन १८२७ तारीख २१ मार्च रोजीं मरण पावले. तेव्हां दत्तक घेण्याकरितां पांच मुलगे आणिले होते. त्यांपैकीं बायजाबाईनीं मुकुटराव ह्मणून एक १२ वर्षांचा मुलगा होता. त्यास जनकोजी या नांवानें दत्तक घेतलें. त्यांचें दाभाड्यांचे मुलीबरोबर लग्न झालें.

मुलगा लहान होता तोंपर्यंत बाईकडेसच कारभार होता. पुढें तो मोठा झाल्यावर बाईचें व त्याचें वैमनस्य पडून इंग्रज सरकारांत फिर्याद गेली. तेव्हां बाईस ६ लक्षांची नेमणूक होऊन ती स्वतंत्र राहूं लागली. नंतर जनकोजी कारभार पाहूं लागले. या वेळीं शिंद्यांची फौज स्वार १००००, पायदळ १५०००, तोफा २५० इतकी होती. जनकोजी हें सन १८४२ चे सालीं वारले. नंतर त्यांचे चुलते जयाजीराव यांस दत्तक घेतलें. सन १८४३ सालीं लॉर्ड अलीम्बरो

ग्वाल्हेरीस येत असतां त्यांचे लष्करावर विघडलेले फौजेनें हल्ला केला. तेव्हां महाराजपूर येथें लढाई होऊन नवा तहनामा झाला. त्याजवरून जिनसी कारखाना व फरासिसांची कवायती फौज दूर केली. आणि इंग्रज सरकारचीं ६ पलटणें कायम केलीं. शिवाय मानकरी मिळून १०००० फौज राखिली. कांहीं मुलूख इंग्रज सरकारास दिला.

पुढें सन १८५७ सालीं इंग्रजी फौजेंत दंगा झाला; त्या प्रसंगीं ग्वाल्हेर गेली होती; पण सर ह्यू रोज् यांनीं जयाजीराव यांची पुनः गादीवर स्थापना केली. हे सन १८८६ च्या जून महिन्याच्या २० व्या तारिखेस वारले. त्यांचे गादीवर त्याचे पुत्र माधवराव शिंदे हे हल्ली आहेत. औरस पुत्र नसला तरी दत्तक देऊन राज्य निरंतर चालावें असा ठराव लॉर्ड क्यानिंग् यांनीं केला, याजकरितां राज्यांत सुधारणा करून रयतेचें कल्याण करावें असें हल्लीचे अधिकारी करतील असें आह्मी इच्छितों. सर्व देशाची पैमाषी करून धारे ठरवावे; वारंवार कमजास्त वसूल देण्याचा अक्तयार मामलेदारांस देऊं नये; इन्साफाचा बंदोबस्त चांगला ठेवावा; राज्यांत अधिकाराची व्यवस्था चांगली करावी; विद्या वाढविण्याकरितां गांवोगांवीं मोठमोठ्या शाळा घालाव्या; राज्यकारभार चांगला चालवण्याकरितां कौंसल नेमून कायदे ठरवावे; चांगल्या विद्वान् व हुशार मनुष्यांचा संग्रह करावा; ह्मणजे वर सांगितलेले सर्व प्रकार साहजिक घडून येतील. आपले राज्यांत हजारों मनुष्यें आहेत त्यांचे कल्याणाकडे दृष्टि असावी. हा राजाचा मुख्य धर्म होय, आह्मी लिहिलेल्या गोष्टीकडे आमचे राजे लोक व जहागिरदार लक्ष देतील असें आह्मी इच्छितों.

१७४. मानाजी फांकडे.

मानाजी फांकडे ह्मणून शिंद्याचे वंशांतील एक मोठा शूर सरदार, त्याचे अंगावर ५० जखमा होत्या, त्यास राणोजी शिंदे यांस दत्तक देण्याचा दादासाहेबांचा आग्रह होता; परंतु नारायणराव पडल्यावर महादजी शिंदे नानास अनुकूल झाले त्यावरून त्यास मुकर केलें.

१७५. महादजी शिंदे यांची अक्कल.

तळेगांवची लढाई झाली त्यांत महादजी शिंदे होते. ते पुण्यास

आल्यावर त्यांनीं नानास सांगितलें कीं, 'या लढाईत इंग्रजी पांच हजार मनुष्यें व आपली दीड लाख फौज असतां ला इंग्रजी फौजेनें पंधरा दिवस आपल्यास दाद दिल्ही नाहीं. जेव्हां तिची पोटगी सरली तेव्हां ती निरुपायानें थकली. तर हा कवायतीचा पराक्रम आहे. याकरितां मी हिंदुस्थानांत जाऊन फरांशिस (फ्रेंच) लोकांस आणितों व त्यांचीं पलटणें ठेवितों. इंग्रजास बोलवावयाचें नाहीं; कारण ते राघोबा दादाचे पक्षांत आहेत.' याप्रमाणें बेत ठरल्यावर ते हिंदुस्थानांत गेले व जान बत्तीस आणि पेरु वगैरेस आणून ५० कवायती पलटणें उभीं केलीं आणि इतके पराक्रमी झाले कीं, त्यांनीं आठ कोटीचें राज्य व खंडण्या मिळविल्या. जेथें पलटणें जात तेथें त्यांचि फत्तेच होई. त्यामुळें दिल्ली, आग्रा, रजपुताना वगैरे मुलूखही काबीज करण्यास फारशी पंचाईत पडली नाहीं.

१७६. महादजी शिंदे यांची नानाबरोबर मसलत.

महादजी शिंदे यांची नजर इंग्रजांवर फार होती. ते नाना फडनविसाशीं मसलत घाटींत होते कीं, 'हिंदुस्थानांत आपणास मुख्य शत्रु आतां इंग्रज आहेत. दुसरा कोणी अटकेपर्यंत नाहीं. याकरितां इंग्रजांचे तीन ठिकाणीं असलेले ठाण्यांपैकीं कर्नाटकाचे बंदोबस्ताचें काम टिपू सुलतानास सांगावें, तुम्ही मुंबई सांभाळावी व मी आणि सेनासाहेब नागपूरकर भोसले मिळून बंगाला घेतों.' पण ही इंग्रजांस काढण्याची मसलत, शिंदे जबरदस्त होतील या भीतीनें नानास पसंत न पडून त्यानें टिपूवर स्वारी करण्याकरितां इंग्रजांस मदत देण्याचें कबूल केलें व इंग्रजांचा स्नेह संपादन केला. पुढें शिंदे मेल्यावर सर्व घोटाळा झाला.

१७७. सदाशिव नाईक वानवळे.

सदाशिव नाईक वानवळे यांचे महादजी शिंदे यांजवर पन्नास लक्ष रुपये कर्ज येणें होतें. म्हणून त्यांनीं पैठणास शिंदे आले असतां त्यांचा तगादा केला; तेव्हां पाटीलबोवा बोलले कीं, 'तुमच्यानें धर्म तर होत नाहीं, मग रुपयांचा तगादा करून रुपये वसूल करून घेऊन काय करणार?' तेव्हां नाईक बोलले कीं, 'जितके रुपये घ्याल तितका मी

धर्म करतों!' त्याजवरून शिंदे यांणीं एकदम वीस लक्ष रुपये पाठविले आणि नाईक हे बोलल्याप्रमाणें करितात किंवा नाहीं तें पहावें म्हणून त्यांणीं तेथेंच मुक्काम केला, दुसरें दिवशीं नाईकांनीं यज्ञमंडप उभारला व कुंडें घालून विष्णुयागास आरंभ केला. आणि पंधरा दिवस होम करून सर्व रुपये ब्राह्मणांस वांटून दिले. त्या यागाची ख्याति पैठणांतीं अद्यापि आहे. या सदाशिव नाईकांचे पुत्र रंगनाथ नाईक, यांजवर पुण्यास हुकूमनामे होऊन जप्ती झाली व त्यामुळें त्यांची सर्व मिळकत नाहींशी झाली. ही जप्ती पुण्यांत सन १८३६ सालीं येऊन साडेसात लक्ष असतां झाली ती प्रसिद्ध आहे. यावरून कालचक्र कांहीं विलक्षण आहे!

१७८. शिंदे.

महादजी शिंदे १७९४ सालीं वानवडीस मेले. दौलतराव शिंदे उर्फ हे सन १८२७ च्या मार्च महिन्यांत मेले. व जनकोजी शिंदे ता० ७ फेब्रुवारी सन १८४३ रोजीं मेले. तेव्हां त्यांची विधवा ताराबाई इणें बाबाजी शिंदे यांचा पुत्र जयाजीराव शिंदे हा ८ वर्षांचा असतां दत्तक घेतला. जयाजीराव यांचे कारकीर्दीत रियासतींत (शिंदेत) फिसाद झाली त्याजवरून त्यांचीं पलटणें वगैरे सर्व कमी करून हलीं आहे तितकी म्हणजे दहा हजार फौज व तीस तोफा ठेवण्या म्हणून ठराव झाला. पूर्वी शिंद्यांचीं ५२ पलटणें होतीं असें म्हणतात!

१७९. यशवंतराव घोरपडे.

यशवंतराव घोरपडे हे दौलतराव शिंदे यांशीं वसली साहेबांनीं तह केला त्या प्रकरणांत मध्यस्थ होते म्हणून इंग्रजांनीं त्यांस हजार रुपये नेमून देऊन पुण्यास ठेविलें होतें. त्यांचे पुत्रांस जहागीर होती, व त्यांच्या नाटकशाळेचे पुत्र दाजीबा, आणि पिराजी घोरपडे होते; त्यांस रिसाल्यावर ठेविलें होतें. त्यांस पांचशें रुपये पगार असे. शिवाय मालकम् साहेबांनीं त्यांस शिवापूर इनाम दिलें होतें.

१८०. फत्तेसिंग माने व एक शिलेदार.

फत्तेसिंग माने यांनीं शिंद्याचे बायांचें बंड झाले त्यावेळेस बंड उभें

केलें होतें. तो एका शिलेदाराच्या घरीं गेला आणि ह्मणाला की, 'तुमचा घोडा फार चांगला आहे तो आह्मास द्यावा.' तेव्हां कणेरखेडचा शिंदा होता त्यानें सांगितलें कीं, 'फत्तेसिंगबाबा, तुमच्यासारखा मागणार असला तर नाहीं कोणीं ह्मणावें? परंतु त्याची खोगीर घालून जरा खुबी तर पहा.' असें ह्मणून खोगीर घालून लगाम देऊन वरतीं बसला, आणि फत्तेसिंगास ह्मणतो, 'बुवा, राम राम आतां! सामर्थ्य असेल तर आमचा घोडा घ्यावा.' असें ह्मणून घोडा हाकला तो दहा कोस निघून गेला. तो हातीं लागला नाहीं!

होळकरशाहींतील गोष्टी.

१८१. होळकरसरकारचा वंश.

पुणें प्रांतांत निरानदीचे कांठीं मौजे होळ ह्मणून गांव आहे. त्या गांवचा धनगर मल्हारराव ह्मणून होता. त्याच गांवावरून हल्लीचे होळकर यांचें होळकर असें नांव पडलें आहे. मल्हारराव यांचा बाप मेंढ्या राखून धोंगड्या विणीत असे. हें काम यास न आवडून ते खानदेशांत कंठाजी कदम बांडे म्हणून नंदुरबारास एक सरदार होते, त्यापाशीं शिपाईगिरीचे कामावर राहिले, पुढें सेनापति दाभाडे व कदम हे सैन्यानिशीं गुजराथेंत शिरले तेव्हां मल्हारराव त्या बराबर पंचवीस घोड्यांचें पदक घेऊन होता. एके वेळीं हे तापीनदीचे तीरीं असतां थोरले बाजीराव यांची फौज माळव्यांत जात होती. त्या फौजेचा कंठाजी कदम यांचे लोकांशीं कज्जा लागला. त्या समयीं मल्हारराव हा व शाहाणे असें बाजीराव यांचे लक्षांत आल्यावरून त्यांनीं त्यास आपले जवळ ठेऊन घेतलें. परंतु आपले धन्याची बांडें ह्मणजे काळे व पांढरे पट्ट्याचें निशाण व आबदागीर ही मूळची खूण ह्मणून ते तीं तशींच आपले बराबर बाळगीत असत. ती अद्याप तशींच चालत आहे.

याप्रमाणें सन १७२४ इसवी सालीं शंभर स्वारांचे पताकासुद्धां मल्हारराव हे पेशवे यांजपाशीं राहिले. पुढें बरेच वाढतवाढत ते मोठे सरदार झाले. नंतर बाजीराव यांनीं मोगलाशीं लढाई करून सन १७३१ त माळवाप्रांत आपले हस्तगत करून घेतला. त्या लढाईत मल्हारराव

फार उपयोगी पडले. सबब त्यांस इंदुर वगैरे माळव्यापैकीं बराच भाग जमजामाकरितां ह्मणून दिल्हा व नर्मदेच्या पलीकडे पेशव्यांच्या मुलखांचा कारभार त्यांजकडे देऊन पेशवे दक्षिणेंत परत आले. पुढें स० १७३८ सालीं निजाम उल्मुल्ख याजबराबर लढाई झाली. तींत मल्हारराव विजयी होऊन चंबेलपर्यंत मोंगलाचा अंमल दूर झाला. पुढें १७३९ सालीं चिमणाजी बल्लाळ पेशवे, बाजीराव यांचे धाकटे बंधु, यांनी पोर्तुगाल लोकांकडून वसईचा किल्ला घेतला. तेथें मल्हारराव होळकर त्या हल्ल्यांत होते. पुढें नादिरशाहा दिल्लीवर आला. तेव्हां ते परत हिंदुस्थानांत गेले. व तो मराठ्यांशीं तंटा न करितां परत गेला. सन १७५१ सालीं रोहिले व बादशाहाचे वजीर यांचा कलह लागला. त्यांत वजिराचे तर्फेस मल्हारराव होते. पुढें ते चाळीस हजार फौजेनिशीं दादासाहेब यांजबराबर दिल्लीस गेले नंतर सन १७६१ सालीं सदाशिव चिमणाजी, बाजीराव साहेबांचे पुतण्ये, यांनीं अहमदशहा अबदाली काबूलचा राजा हा दिल्लीवर आला तेव्हां त्याजबराबर पानपतची लढाई केली. तींत मल्हारराव होळकर होते. परंतु त्यांची मसलत सदाशिव भाऊंनीं ऐकली नाहीं. याजमुळें तेथें मराठ्यांचा मोठाच नाश झाला. कांहीं सरदार बचावून परत आले. त्यांत विंचूरकर, जेवाहादर, व होळकर हे होते. पुढें सन १७६५ सालीं मल्हारराव वारले. त्यांपूर्वी यांनीं लष्करचें काम सतत चाळीस वर्षे केलें. त्या काळीं ज्या लढाया झाल्या त्यांत हे हजीर होते. व त्या वेळेस कोट रुपयांचा मुलूख त्यांचे ताब्यांत होता. खेरीज त्यांपाशीं सोळा कोट रुपये शिलक होती. त्यांचे चिरंजीव खंडेराव हे अगोदरच वारले होते. त्यांची स्त्री अहिल्याबाई व मुलगा मालेराव होता. मालेरावाचे नांवानें पेशव्यांनीं वस्त्रें दिलीं. परंतु तो लवकरच मेला. तेव्हां त्याची बाई, अहिल्याबाई इजकडेच राज्यकारभार आला. या बाईस एक मुलगी होती. ती जुन्नरकर रेवजी बापू पाडसे गांवडे धनगर यांस दिली होती. तिचा नवरा मेल्यामुळें ती सती गेली.

अहिल्याबाई ही केवळ न्याय आणि करुणा यांची प्रत्यक्ष मूर्तीच होती. ही बाई चाळीस वर्षे कारभार करून सन १७८५ सालीं मरण

पावली. तिचे सद्गुणांचें स्मरण जोंपर्यंत सद्गुणाचा स्तव लोकांमध्ये आहे तोंपर्यंत जाणार नाहीं. सर्व लोकांचा प्रतिपाळ तिनें आईप्रमाणें केला. व धर्मखात्याकडे बहुत पैसा खर्च केला. त्याची कीर्ति वर्णन करावयास नको. सर्व आबालवृद्धांत प्रसिद्ध आहे.

दौलतीचें काम बाई स्वतां दरबारांत बसून नियमानें करीत असे, व लष्करचें काम तिचा सरदार तुकोजी ह्मणून होता त्याजकडे दिलें होतें तो तिचा पुत्र असें लोक समजत व तिच्या आणि त्याच्या मध्यें तसाच सुहृद्भाव होता. हाही मोठा पराक्रमी पुरुष होता. सन १७८० सालीं इंग्रजांशीं व मराठ्यांशीं युद्ध चाललें होतें तेव्हां गुजराथेंत टिपूबराबर सन १७८६ त तुकोजी होळकर लढत होते. यांनीं फ्रेंचांसांची कवायत शिकवून कांहीं कवायती फौज तयार केली. परंतु ही कवायती फौज मराठ्यांनीं उभी केल्यापासून त्यांचा पूर्वीचा सांघदाय पळत लढण्याचा होता तो सुटून सुस्तपणा झाला. आणि यांचें राज्यें अशक्त झालीं असेंही कोणी ह्मणतात. हे तुकोजी सन १७९७ सालीं मरण पावले. तेव्हां यांचे औरस पुत्र काशीराव व मल्हारराव व दासीपुत्र यशवंतराव, मल्हारराव व विठोजीराव, पैकीं काशीराव वडील परंतु ते वेडसर व स्वभावानें दुष्ट असे होते तरी त्यांचा पक्ष दौलतराव शिंदे यांनीं पुणें मुक्कामीं धरला आणि दंगा करून रात्रीं मल्हारराव यांजवर हल्ला केला; त्यांत ते मरण पावले. त्यांचा लहान मुलगा खंडेराव ह्मणून होता; त्यास शिंद्यांनीं धरून कैदेंत ठेविलें. विठोजी व यशवंतराव पळून गेले होते, पैकीं विठोजी दंग्यांत सामील होता असा त्याजवर आरोप येऊन शिंदे व बाळोजी कुंजर व सर्जेराव घाटगे यांनी मिळून बाजीराव पेशवे यांचे संमतानें त्यास हत्तीच्या पायीं बांधून पुणें शहरांत बुधवारपेठेंत रस्त्यावर मारिलें. बाकी यशवंतराव राहिले त्यांनीं आपलें बुडालेलें घर ऊर्जित दशेस आणावें ह्मणून बहुत प्रयत्न केले. त्यामुळें सर्व जुनी फौज काशीरावास सोडून त्यास मिळाली. खंडेराव शिंद्यांचे कैदेंत होते. ह्मणून यशवंतराव हे मुकत्यारीनें राज्यकारभार करूं लागले. आणि त्यांनीं पुष्कळ फौज ठेऊन मुलूख लुटण्याचा सपाटा चालविला. शिंद्यांच्या मुलखांची फार खराबी झाली.

ह्मणून त्यांनीं होळकराशीं युद्ध करण्याकरितां मोठी फौज पाठविली. या दोघांची इंदुरानजीक मोठी लढाई झाली. त्या लढाईत यशवंतराव याचा पराजय झाला. यामुळें सर्जेराव यांनीं इंदुर लुटून तेथील सकळ माणसें ठार मारिलीं. इकडे यशवंतराव हे अजमीर वगैरे प्रांत लुटून खानदेशांत उतरले व तेथून पुण्यास आले. तेथें सन १८०२ सालीं यांची व शिंद्यांची लढाई झाली. त्या लढाईत यशवंतराव यांनीं मोठे पराक्रमानें जय संपादन केला. या समयीं बाजीराव साहेब हे पुणें सोडून वसईस पळून गेले. होळकरांनीं विनायक अमृत यांस पेशवाईचे गादीवर बसविलें. व पुढें शिंदे होळकर यांचा परस्पर तह होऊन खंडेराव यांस शिंद्यांनीं होळकरांचे हवालीं केलें. नंतर होळकर व इंग्रज या दोघांत वैरभाव उत्पन्न झाल्यामुळें कर्नल मॉन्सन हा फौज घेऊन माळव्यांत होळकरांच्या पाठीवर गेला. परंतु तेथें त्याचा पराभव झाला. होळकर वीस हजार फौज घेऊन कंपनी सरकारचे मुलखांत शिरला. लॉर्ड लेक यांचें सैन्य त्यांच्या पाठीवर होतें त्यानें त्यास सोडून शीक राज्यांत घालविलें, परंतु पुढें त्या दोघांचा रामघांटांत तह झाला. त्यांत परस्परांनीं परस्परांचे मुलूख परत देण्याचें ठरविलें; सन १८०६ त यशवंतराव यांनीं औरस पुत्र काशीराव व त्यांची गरोदर बायको या दोघांस मारेकरी पाठऊन ठार मारविलें. व त्याप्रमाणेंच आपला पुतण्या खंडेराव हा अकरा वर्षांचा असतां त्यास विष घालून मारविलें. नंतर यशवंतराव इंग्रजांचा मोड करण्याकरितां कवायती फौज तयार करीत होते. परंतु त्या कामात मेहनतीनें त्यांस वेड लागलें. त्यांचे कारभारी लोक यांनीं त्यांस कैदेंत ठेऊन त्यांची तुळसाबाई ह्मणून दासी होती तिचे नांवानें ते कारभार करूं लागले. या बाईनें मल्हारराव नांवाचा एक मुलगा होता. त्यास दत्तक घेतलें; परंतु सरदार आणि कारभारी यांची आपसांत फाटाफूट होऊन दंगा सुरू झाला. कोणी पाहिजे त्यानें पाहिजे तो मुलूख बळकाविला; पेंढारी माजले, चोहोंकडे बंडें उद्भवलीं आणि अहिल्याबाईचे वेळचे सर्व सुखावर पाणी पडलें. शेवटीं पठाणांनीं तुळसाबाईस क्षिप्रानदीवर नेऊन ठार मारिलें. पुढें पेशव्यांची लढाई सुरू झाली त्या वेळेस गणपतराव रांडो-

कर वगैरे होळकरांचे सरदार होते त्यांची आणि माल्कम साहेब यांचे लष्कराची महद येथें लढाई झाली. तींत होळकरांचा अगदीं मोड झाला तेव्हां अमीरखान व गफुरखान यांस कांहीं जहागीर ठेऊन व पंधरा वीस लक्षांचा मुलूख मल्हारराव यांजकडे ठेऊन बाकी सर्व मुलूख इंग्रजांनीं घेतला. मग तेथील सर्व लष्करी दंगा मोडून जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली. याप्रमाणें अहिल्याबाई मेल्यापासून सन १८१८ पर्यंत एकसारखा दंगा चालला होता. पुढें मल्हारराव सन १८३० साली मरण पावले. तेव्हां हरजीराव यांस दत्तक दिलें आणि राज्यकारभार चालला. ते सन १८४२ त मेल्यावर तुकोजीराव होळकर यांस दत्तक देऊन राज्यकारभारास आरंभ झाला. हे सुज्ञ व शाहणे होते व यांनीं प्रवास करून अनेक देश पाहिले होते, त्यामुळें यांचे अंगीं विशेष हुशारी येऊन यांनीं राज्यकारभार चांगल्या रीतीनें चालविला होता. हे सन १८८६ च्या जून महिन्याच्या १७ व्या तारिखेस वारले. त्यांच्या गादीवर त्यांचे पुत्र शिवाजीराव हे सध्यां आहेत. या प्रमाणें या खानदानीची स्थिति आहे. आह्मीं असें इच्छितों कीं प्रस्तुतचे महाराज इंग्रजांच्या राज्यरीतीकडे विशेष लक्ष देऊन त्याप्रमाणें आपल्या राज्यांत होण्यासारखे असतील असे सुधारणुकीचे उपाय योजितील आणि आपल्या कीर्तीचा सुवास चोहोंकडे पसरेल अशी तजवीज करतील.

१८२. होळकर.

होळकर यांचा मूळपुरुष मल्हारराव, त्यांचे पुत्र खंडेराव, त्यांची विधवा स्त्री प्रसिद्ध अहिल्याबाई, त्यांचे पुत्र माळेराव, ते मेल्यावर अहिल्याबाईनें तुकोजीराव यांस दत्तक घेतलें; तुकोजीरावास काशीराव व मल्हारराव खासे हे दोन व कृष्णाबाई ह्मणून राख होती तिचे यशवंतराव व विठोजी हे दोन असे चार पुत्र होते. पैकीं विठोजी यांस पुण्यांत बाजीरावानें बुधवारच्या वाड्यापुढें हत्तीचे पायाशीं दिलें त्या अदावतीवरून पुढें यशवंतरावांनीं पुणें लुटलें. यशवंतराव यांचे पुत्र मल्हारराव, त्यांचे हरजीराव आणि त्यांचे तुकोजीराव, आणि त्यांचे शिवाजीराव; हे हल्ली इंदुरास आहेत.

१८३. मल्हारराव होळकर.

मल्हारजी होळकर हे, निरेचे कांठीं होळगांव ह्मणून आहे तेथील धनगर होते. ते कंठाजी कदम बांडे जे नंदुरबारास राहत होते, त्यांच्या शीं मेंढरें चारण्याकरितां राहिले होते. ते एके दिवशीं कुरणांत मेंढरें चारीत असतां बाजीराव बल्लाळ यांची स्वारी त्या आंगानें आली आणि यांचे कुरणांतून जाऊं लागली. तेव्हां मल्हारजी स्वारांचे आड होऊन त्यांस ह्मणाले कीं, 'मी तुह्मांस कुरणांतून जाऊं देणार नाहीं.' तेव्हां स्वार ह्मणूं लागले कीं, 'मागाहून श्रीमंत येत आहेत याकरितां तूं भांडूं नको.' तेव्हां ते ह्मणाले कीं, 'मी तुह्मांस जाऊं देणार नाहीं. मजी असेल तर मला मारा व मग जा.' तेव्हां बिनीवाले यांनीं ही गोष्ट श्रीमंत बाजीराव यांच्या कानावर घातली. त्यावरून ते पुढें येऊन त्यांनीं त्यांस विचारिलें, तरी त्यानें आपली स्वामिसेवा एकनिष्ठ राखविली. त्यावरून बाजीरावांनीं सांची मजल्यांखून फौज दुसरीकडून नेली आणि नंतर बांडे यांस पत्र लिहून मल्हारराव यांस आपणाकडे बोलाविलें आणि त्यांस शिलेदार केलें व पुढें माळवा प्रांत घेतल्यावर तेथील सुभ्याचें काम सांगितलें.

१८४. अहिल्याबाई.

थोरले मल्हारराव यांची सून अहिल्याबाई होळकरीण ही विधवा असतां तिनें सन १७६८ पासून १७९६ इसवीपर्यंत एकछत्री राज्य केलें. हिची न्यायाची व रयतेस सुख देण्याची इतकी कांहीं चमत्कारिक खुबी होती कीं, अद्याप तिच्या पदरचेच नाहीं, पण राज्यांतील भिल्ल वगैरे लोक तिचे पवाडे गात आहेत. ती स्वतः न्यासनावर बसून धर्मराजाप्रमाणें कारभार करीत असे. तिचा धर्मही मोठा असल्यामुळें हिंदुस्थानांतील कोणतेही लांबचे प्रदेशांत तिचें नांव सांपडणार नाहीं असा देशच नसेल. त्याप्रमाणेंच तिनें उच्छेद झालेल्या अनेक धर्मांच्याही स्थापना केल्या होत्या.

१८५ अहिल्याबाई होळकरीण.

मल्हारजी होळकर मेल्यावर अहिल्याबाई यांचे हातीं बहुत द्रव्य होतें, तें अजमासें १६ कोट रुपयांचें होतें. राघोबा दादासाहेब यांची

स्वारी माळव्यांत आली तेव्हां त्यांनीं बाईस सांगून पाठविलें कीं, 'आह्मास लष्कराकरतां द्रव्याची फार जरूरी आहे.' बाईनें सांगितलें कीं, 'मी सर्व द्रव्य धर्म करण्याचे हेतूनें ठेविलें आहे. तुह्मी ब्राह्मण आहांत, मीं तुळशीपत्र व उदक तुमचे हातावर घालीन. मग सर्व खजीना घ्यावा.' तें दादासाहेब यांचे मनास आलें नाहीं. तेव्हां दादासाहेब यांनीं असें सांगून पाठविलें कीं, 'ती गोष्ट आह्मास कबूल नाहीं. आमच्या ह्मणण्याप्रमाणें द्रव्य न द्याल तर लढाई होईल.' त्याचें उत्तर बाईनें असें केलें कीं, 'हें द्रव्य धर्मादायाखेरीज मला द्यावयाचें नाहीं. लढाई होण्याचा बेत मला कबूल आहे, लढाईत मी पडल्यावर आपण द्रव्य न्यावें.' याप्रमाणें उत्तर आल्यावर दुसरे दिवशीं लढाईची तयारी झाली. इकडे बाईसाहेबांनीं सर्वांस सांगितलें कीं, 'आपली कांहीं तयारी करावयाची नाहीं. फक्त सर्व कुळंबिणी व दासी यांस मात्र हत्यारें देऊन माझा घोडा तयार करून ठेवा.' इकडे सकाळीं उठून पेशव्यांची फौज तयार होऊन पुढें आली. तें बाई घोड्यावर बसून पुढें पांचशें हत्यारबंद कुळंबिणींसह समोर आली. तेव्हां दादासाहेबांचे सरदारांनीं सांगितलें कीं, 'बायकांशीं लढण्याचा क्षत्रियांचा धर्म नाहीं. कारण भीष्माचार्यांसारख्या महायोद्ध्यांनींहि असें आचरण केलें आहे. युद्धांत जेव्हां शिखंडी भीष्माचार्यांवर आला तेव्हां भीष्मांनीं लागलाच धनुष्यबाण खालीं ठेविला! ह्मणून आह्मी तुमचेवरावर ह्या स्त्रियांवर हत्यार उपसणार नाहीं.' तेव्हां दादासाहेब पुढें येऊन बाईस ह्मणाले कीं, 'तुमची फौज कोठें आहे?' तिनें सांगितलें कीं, 'मी पेशव्यांची चाकर आहें. मी बायको राज्य करीत आहें. माझी हींच फौज आणि या फौजेशीं तुह्मी लढून मी मेलें ह्मणजे तुह्मी माझें द्रव्य घ्यावें. मला जास्ती फौज आणून तुह्मांशीं बेत करणें नाहीं. माझी धर्म करण्याची इच्छा आहे, ती मी मेल्यावर व्यर्थ होईलच.' असा जबाब ऐकून राघोबास असें वाटलें कीं, आपला हा प्रयत्न व्यर्थ आहे. शेवटीं बाईचें समाधान करून व माफी मागून दादासाहेब ह्मणाले कीं, 'आपण यथेच्छ धर्म करावा, आह्मी दुसरेंकडून द्रव्य मिळवूं.' असें सांगून चालते झाले!

१८६. अहिल्याबाईचें शहाणपण.

अहिल्याबाई राज्यावर असतां एक सावकार मेला. त्याचे बायकोची त्रयोदशीचे दिवशीं अशी अर्जी आली कीं, 'माझी दौलत फार असून त्याचा वारस करण्याकरितां दत्तक घेण्याची मला परवानगी द्यावी.' तेव्हां अहिल्याबाईजवळ चार कारभारी बसले होते; त्यांनीं असें बोलणें सुरू केलें कीं, 'बाईच्या अर्जीप्रमाणें दत्तकाची परवानगी द्यावी, परंतु नजरेचा ठराव करून द्यावा. कारण, मयत सावकाराजवळ द्रव्य पुष्कळ आहे.' तें सर्व बोलणें ऐकून घेऊन बाईनें उत्तर दिलें कीं, 'दत्तकाची परवानगी द्यावी असें मला वाटतें, परंतु नजर कशाकरितां द्यावी हें माझे लक्षांत येत नाहीं. नवऱ्यानें मेहनत करून द्रव्य मिळविलें व तो मेला, तेव्हां त्याची बायको पुत्र घेण्याकरितां परवानगी मागते. याचें कारण इतकेंच कीं, शास्त्रमार्गे तिला पुत्र घेण्याचा अधिकार आहेच; परंतु आह्मी थोर व राजे, कदाचित् शास्त्र सोडून तिला आडवें लावूं कीं, तूं कोणास विचारून दत्तक घेतलास? या भयानें तिनें ही अर्जी केली. तर तिला अभय द्यावें कीं, तुह्मास शास्त्राप्रमाणें चालण्यास आमची कांहीं हरकत नाहीं, खुशाल पुत्र घेऊन दौलतीचा उपभोग द्यावा. असें सांगण्याचा आमचा धर्म आहे. आतां तिला असें सांगणेकरितां तिजजवळून हा नजररूप दंड घेतला तर तो ती देईल; परंतु, हें द्रव्य चोरीचें झालें अथवा जबरदस्तीनें संपादन केल्यासारखें झालें. याजकरितां नजर कांहीं घ्यावयाची नाहीं. तर या अर्जीचा जाब इतकाच लिहावा कीं, तुह्मी दत्तक घेणार हें ऐकून आह्मास फार संतोष झाला. पूर्वीपासून तुमचा लौकिक चालत आहे तो संभाळून चालावें, ह्मणजे सरकारास याहून अधिक संतोष होईल. व तुमचे द्रव्याचे तुह्मी मालक यास्तव आह्मी तुह्मापासून विनाकारण कांहीं एक नजर घेत नाहीं. अशा प्रकारें द्रव्य जमा करण्याची सरकारास कांहीं अडचण पडली नाहीं.' याप्रमाणें जाब लिहून दिला. याजवरून या बाईचें शहाणपण पहावें.

१८७. तुकोजी होळकर.

मल्हारराव होळकर वारले तेव्हां त्यांचा मुलगा खंडेराव, त्याची

विधवा स्त्री अहिल्याबाई यांस माळेराव म्हणून मुलगा होता. पुढें तोही मेला. तेव्हां रघुनाथराव पेशवे यांनीं अहिल्याबाईस दत्तक घेण्यास सांगितलें. त्यावेळेस गंगाधर यशवंत चंद्रचूड हे बाईचे दिवाण होते. परंतु १७६७ सालीं बाईनें असें सांगितलें कीं, 'दत्तक घेईन तर लहान मुलगा घेतला तर तो कसा निघेल याचा नियम नाहीं. याजकरितां आमचे घरांतील कोणी आप्त नसला तरी चिंता नाहीं. परंतु, दौलत संभाळील असा जाणता पुरुष पाहून तोच माझा दत्तक होईल.' असें ठरवून एक तुकोजी म्हणून शिलेदार होता त्यास वारीस केलें.

१८८. लाख्या बारगीर.

यशवंतराव पुण्यास येऊन शिंद्याचा मुकाम होता त्याजवर हल्ला करणार इतक्यांत त्यास एक बारगीर—ज्याचें नांव लाख्या बारगीर असें होतें तो—भेटला. तो खटावचा शिलेदार असून त्याचे जवळ एक घोडा होता. त्याची व याची कांहीं बोलाचाली झाल्यावर तो म्हणाला कीं, 'मला जो कोणी लाख रुपये देईल त्याचे जवळ मी राहणार असा माझा निश्चय आहे. मी या हेतूस्तव सर्व मराठे सरदारांकडे गेलों; परंतु माझ्या पगाराची आट कोणी कबूल करीत नाहीं.' तेव्हां यशवंतरावानें सांगितलें कीं, 'मला तुमच्यासारिख्या शिपायाचें फार गरज आहे, याकरितां लाख तर काय, पण मी सवा लाख रुपये पगार देईन.' असें म्हणून त्यानें त्यास ठेविला; पण पुढें आठ दिवसांनीं शिंद्याच्या फौजेवर हल्ला झाला त्यांत लाख्या बारगीर मल्हारराव होळकराबरोबर पुढेंच होता तो ठार पडला. या उभयतांची समाधि खडकीवर आहे.

१८९. यशवंतराव होळकर.

यशवंतराव होळकर हे पुणें लुटून परत जात असतां नाशकास उतरून गोदेवर स्नानास आले. स्नान करितांना ते उपाध्यायास म्हणाले कीं, 'भटजी, तुम्हास काय पाहिजे तें मागा.' तेव्हां भटजी म्हणाले, 'मला इतकेंच पाहिजे कीं, या गांवास अभय असावें! मागून फौजा येत आहेत त्या उपद्रव न करतील अशी व्यवस्था व्हावी!' तेव्हां यशवंतरावानें तें कबूल करून आपल्या लुटारू फौजांस ताकिदी दिल्या.

१९०. यशवंतराव होळकराचा शिक्का.

यशवंतराव होळकराकडून लोकांस मिळालेल्या शके १७२० साच्या सनदांवरील शिक्क्यांत असलेले श्लोक पाहिले; ते खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—

इंद्रप्रस्थस्थितो राजा चक्रवर्ती भूमंडले ।
तत्प्रसादाङ्कृता मुद्रा लोकेऽस्मिन्वै विराजते ॥
लक्ष्मीकांतपदांभोजभ्रमरायितचेतसाम् ।
यशवंतस्य विख्याता मुद्रैषा पृथिवीतले ॥

१९१. होळकराची तसवीर.

यशवंतराव होळकर हा एका डोळ्यानें अंधळा होता. त्यानें एके दिवशीं चित्रकलेंत निपुण अशा एका चितार्‍यास बोलावून आणून त्यास सांगितलें कीं, 'माझी तसबीर काढ.' चितार्‍यानें 'तसबीर काढून आणतों' म्हणून कबूल केलें; परंतु त्याला असा विचार पडला कीं, 'याचा एक डोळा तर अंधळा आहे. तेव्हां अशी तसबीर काढली तर त्याचा अयत्न प्रसिद्ध होईल, आणि कदाचित् त्यास रागही येईल.' म्हणून त्यानें अशी योजना केली कीं, यशवंतराव घोड्यावर बसले आहेत आणि हातांत बंदुक धरून हरणाची शिकार करीत आहेत, आणि नेम धरण्याकरितां एक डोळा झांकला असून निशाण धरलें आहे. असें चित्र काढून अंधळेपणाचा अयत्न छपावून टाकिला. त्यानें जेव्हां ती तसबीर काढून आणली तेव्हां हें चातुर्य पाहून यशवंतराव यानें त्या चितार्‍यास पांच हजार रुपये बक्षीस दिले!

गायकवाडींतील गोष्टी.

१९२. गायकवाडसरकारचा वंश.

मराठ्यांनीं चौथाईची सनद घेतल्यावर ते आपला अंमल वाढविण्याविषयीं यत्न करूं लागले. मोंगलाई अंमल चोहींकडे कायम असून बडोदें, सुरत व अहमदाबाद या ठिकाणीं नवाब होते. त्यांच्या जवळ मोठी फौज होती, तथापि मराठ्यांनीं स्वारी करण्याची उमेद धरून

सेनापति खंडेराव दाभाडे हे मोठ्या फौजेनिशीं सन १७१० चे सुमारास गुजराथेंत उतरले. यांजबराबर दमाजी गाईकवाड होते ते पुढें १७२० सालीं मरण पावले. त्यांचे पुतणे पिलाजी गाईकवाड हे कंठाजी कदम बांडे यांचे दिमतीस होते. कंठाजी कदम हे सेनापतीचे सरदार होते. त्यांनीं मराठ्यांकरितां चौथाई व सर्व गुजराथ प्रांत काबीज केला. बुजायतखान व रोषनअल्ली यांजबराबर लढून खंबायत, भडोच वगैरे महाल घेतले. दाभाडे व पेशवे यांचें वांकडें पडून त्यांची डबईत्तर १७३१ सालीं लढाई झाली. तींत त्रिंबकराव दाभाडे मारले गेले, आणि पेशव्यांचा जय झाला. पुढें त्रिंबकरावांचा पुत्र यशवंतराव व त्याची मातोश्री उमाबाई यांजकडे कांहीं मुलूख राहिला. त्याचा कारभार पिलाजी गाईकवाड व कोंडाजी यांजकडे होता. पुढें दिल्लीसरकाराकडून जोधपूरचा राजा अभयसिंग यांजकडे गुजराथचा सुभा झाला. त्यानें मारेकरी घालून पिलाजीस १७३२ सालीं ठार मारिलें. तेव्हां त्याचा मुलगा दमाजी गाईकवाड यास सरदारी मिळाली. नंतर दाभाडे यांनीं कंठाजीस दूर केल्यामुळें गाईकवाड हे गुजराथेंत मुख्य झाले. पुढें त्यांनीं मोंगलाचे सरदार मोमिनखान व शेरखान बाबी यांपासून मोठ्या पराक्रमानें बडोदें घेतलें. आणि १७३३ त तींच राजधानी केली.

पुढें राघोबा दादा व दमाजी यांनीं मिळून जवामर्दखान बाबी याजपासून मोठ्या निकराच्या लढाईनें १७५५ सालीं अहमदाबाद घेतली. तेव्हांपासून गुजराथेंतील मोंगलाई अंमल अगदीं बुडाला. व हे गाईकवाड पाणपतचे लढाईत होते, तेथून मोठ्या युक्तीनें सन १७६१ सालीं परत आले.

दमाजी हे शाहूराजाचे भेटीस गेले, तेव्हां त्यांचे बराबर मोठी फौज होती. ती दूर करावी म्हणून राजानें सांगितलें. तेव्हां त्यांनी राजाचें वचन घेऊन फौज दूर केली. नंतर राजानें त्यास कैद करण्याविषयीं हुकूम केला. तेव्हां तो म्हणाला कीं, 'वचन मोडल्यामुळें ज्या हातावर वचन घेतलें त्या हातानें सलाम करणार नाहीं.' तेव्हांपासून गाईकवाडाचे वंशांत डाव्या हातानें रामराम करण्याची चाल पडली.

दमाजी हे १७६८ सालीं मरण पावले. त्यांस संताजी, फत्तेसिंग व गोविंदराव असे तीन मुलगे होते. त्यांपैकी संताजी हे भ्रमिष्ट होते; फत्तेसिंग यांनीं इंग्रजांची मदत घेतली. व गोविंदराव हे राघोबा दादाचे पक्षास मिळाले. राघोबा दादाचे मदतीस सैन्य गेलें, तेव्हां भडोच व नर्मदेच्या दक्षिणेकडचा मुलूख इंग्रजांस मिळाला. परंतु सन १७८२ सालीं सालप्याचा तहनामा झाला, तेव्हां त्यांतून कांहीं परत दिला. पुढें १७६२ सालीं गोविंदराव हे गादीवर आले. ते १८०० साली मरण पावले. त्यांस आनंदराव, फत्तेसिंग आणि सयाजी असे तीन पुत्र होते. व कांहीं दासीपुत्रही होते, आनंदराव भ्रमिष्ट असल्यामुळें फत्तेसिंग हे मुख्य कारभारी होते, त्यांचा व दासीपुत्र मानाजी यांचा कलह लागल्यामुळें इंग्रजांचीं तीन पलटणें चाकरीस देणें भाग पडलें. खेरीज अरबलोकांचा दंगा मोडण्यास इंग्रज सरकारचें कर्ज काढावें लागलें. व सावकारांचेही कर्जास इंग्रजसरकार जामीन झालें. आणि व्याजबट्टा व पलटणीचे खर्चाबद्दल निराळे मुलूख तोडून घेतलें. सारांश सर्व कारभार इंग्रिलशांचें वतीनें होऊं लागला. पुढें गंगाधर शास्त्री यांस बाजीराव यांनीं मारविलें. नंतर पेशवाई बुडून सुमारें दोन वर्षांनीं फत्तेसिंग व आनंदराव हे दोघेही मरण पावले. त्यांचे बंधु सयाजीराव हे सन १८१८ सालीं गादीवर आले. त्यावर १८२० त गव्हरनर साहेबांनीं बडोद्यास जाऊन कजाचा वगैरे निकाल करून घेतला.

सयाजीराव हे १८४९ सालीं मरण पावले. त्यांचे वडील पुत्र गणपतराव यांनीं सात वर्षे राज्य केलें. ते वारल्यावर त्यांचे बंधु खंडेराव आपासाहेब यांनीं राज्य केलें. हे सन १८७७ चा नोव्हेंबर महिन्याचे २८ वे तारिखेस वारले. नंतर त्यांचे गादीवर त्यांचे भाऊ मल्हारराव हे बसले. यांजवर त्या वेळचे बडोद्याचे रेसिडेन्ट कर्नेल फेर साहेब यांस विषप्रयोग केल्याच्या आरोपाच्या संशयावरून व राज्यांत फार अव्यवस्था असल्यावरून सन १८७५ ह्या वर्षी गादीवरून काढून मद्रासेस नेऊन ठेविलें. आणि खंडेरावांची स्त्री जमनाबाई साहेब यांस त्यांच्या कुळांतल्या एका लहानशा सयाजीराव नांवाच्या मुलास दत्तक देऊन

त्यास इंग्रजसरकारानें गादीवर बसविलें. हे महाराज हल्ली वयांत आले असून राज्यकारभार फार चांगल्या रीतीनें चालवितात. याप्रमाणें या वंशाची हकीकत आहे.

गाईकवाडसरकारचा मुलूख औरस चौरस बारा हजार कोश असून सर्व वसूल ७,०००,००० रुपये होतो. त्याचे राज्यांतील मनुष्यांची संख्या बीस लक्ष आहे. या सरकारानें आपल्या राज्याचे मामले केले आहेत आणि ते मक्त्यानें देतात. या कारणामुळें रयतेस फार उपद्रव होतो, आणि व्हावें तितकें उत्पन्नही होत नाहीं. याच प्रांताचे नजीक जे अहमदाबाद व खेडा इंग्रजी तालुके आहेत त्यांत लोक फार व पडीत जमीन नाहीं. यांचें कारण इंग्रजसरकार ज्याप्रमाणें वरचेवर पाहणी करून चौकशी ठेवितें, त्याप्रमाणें गाईकवाड सरकार ठेवीत नाहीं. यामुळें ओसाड जमीन राहून गेली आहे. इंग्रजी अमलांतील गुरें गाईकवाडी अमलांतील कुरणांत चारावयास घालतात. बडोदें हें शहर पूर्वी मुसलमानाकडे होतें. त्यांच्या कारकीर्दीत जी इमारती झाल्या त्यांची तुलना करण्यासारखी, इतकी वर्षें मराठे राज्य आहे तरी एकही इमारत नाहीं. पिंपळे, भावनगर, पोरबंदर वगैरे राज्यांतून या सरकारास खंडणीही मिळत असे.

१९३. गायकवाड.

गुजराथेंत मराठ्यांच्या प्रवेशास १६७० सालीं आरंभ झाला. याच सालीं शिवाजीनें सुरतेस वेढा देऊन खंडणी घेतली. नंतर १७०० चे सुमारास खंडोजी दाभाडे हे सेनापति झणून गुजराथ प्रांतीं जाऊं लागले. पुढें ते १७२१ सालीं मेले. त्यांचा मुलगा त्रिंबकराव याचे हाताखालीं दमाजी व पिलाजी गायकवाड हे असून त्यांस मुतालिक सेनापति झणत. पैकीं पिलाजी यास १७३१ त डाकोर येथें जोधपूरचा राजा अभयसिंग याणें मारेकरी घालून मारिलें. पिलाजी गायकवाडानें सरबुलंदखानाकडून चौथाई घेतली. पुढें पुण्याहून बाजीराव पेशवे मुख्य प्रधान येऊन त्यांनीं दाभाडे यांजपाशीं हिशेब मागितला असतां दाभाडे यांणीं उत्तर दिलें कीं, 'ब्राह्मणांस हिशेब मात्र मागतां येतो, परंतु मुलुख सर करण्यास किती खर्च लागतो हें सम-

त नाहीं.' त्याजवरून बाजीरावांनीं उत्तर दिलें कीं, 'तुह्मी इतके माजले आहांत तर उद्यां तयारी ठेवावी. झणजे ब्राह्मणांस लढाई ही देतां येते व हिशेबही घेतां येतो ह्या दोन्ही गोष्टी दृष्टीस पडतील.' त्याप्रमाणें १७३१ सालीं त्या उभयतांची डभईवर लढाई झाली. त्यांत बाजीरावांचे स्वार तीन हजार असून दाभाडे ह्यांची फौज फारच मोठी होती. तरी त्रिंबकराव पडले. तेव्हां त्यांचा मुलगा यशवंतराव दाभाडे हा असून त्याचें वय लहान होतें, झणून त्याचा कारभार पाहण्यास गायकवाडास नेमिलें. पुढें सरबुलंदखान यानें मराठ्यांशीं जो तह केला तो दिल्लीचे बादशाहानें पसंत केला नाहीं; त्याजवरून मोठे लोक मुलूख घेत चालले. नंतर मुलखाची वांटणी केली. ती अशी कीं, पेशव्यांनीं व गायकवाडांनीं निम्मे निम्मे वसूल घ्यावा. यामुळें तेव्हांपासून बहुतेक ठिकाणीं दोन मामलेदार राहूं लागले. अहमदाबादेंत दोन कचेऱ्या व दोन हवेल्या होत्या. पुढें दमाजी गायकवाड हा ताराबाईचे कारस्थानांत शिरला झणून त्यास बाळाजी बाजीराव यांनीं कैद केलें, आणि त्याजपासून खंडणी लिहून घेतली. नंतर १७५३ सालीं राघोबा, दमाजी, नारो शंकर राजेबहादर व विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर असे येऊन त्यांनीं अहमदाबाद घेतली. पुढें पट्टण वगैरे अम्मल झाला व काठेवाडांत द्वारकेपर्यंत अम्मल बसवून खंडण्या येऊं लागल्या. बडोद्यापासून पश्चिमेस दहा कोस व दक्षिणेस नर्मदेचे थेपर्यंत शिंद्याचा अम्मल होऊन सर्व गुजराथेंत गायकवाडाचा अम्मल झाला. पुढें पानिपतची लढाई झाल्यावर दमाजीबोवा पंचत्व पावले. तेव्हां त्यांचे पुढें फत्तेसिंग राज्यावर बसले. त्यांचे कारकीर्दीतच राघोबा दादांचा दंगा झाला, व त्यास त्यांनीं मदत केली सबब नाना फडणविसांनीं तीन हजार स्वारांचा रोजमुरा व पांच लक्ष रुपये खंडणी अशी गायकवाडापासून घेण्याचा ठराव केला. इंग्रजांशीं गायकवाडाचा प्रथम तह इ० स० १७७० सालीं झाला व त्यानंतर १७८० त जनरल गाडर साहेबाचे विद्यमानें झाला. फत्तेसिंग ता० २१ डिसेंबर १७८९ सालीं मेले. त्यांचे गादीवर मानाजी गायकवाड बसले; ते ता० १० आगष्ट सन १७९३ सालीं वारले. पुढें गोविंदरा-

वांस वर्षें झालीं. त्यांचे कारकीर्दीत अहमदाबादेचे सुभे आबा शेलूकर यांनी दंगा केला व ते बाजीराव साहेब यांचा हुकूम मानीनात, सबब त्यांस कैद केलें. शेलूकर हे सातान्याजवळचे फलटूर येथील कुलकर्णी असून नाना फडणविसांचे ताब्यांत होते, व त्यांचे नांवाचा एक रस्ता पुण्यांत अद्यापि आहे. पुढें सन १८०० त, गोविंदराव गायकवाड मेले, तेव्हां त्यांचा मुलगा अन्याबा गायकवाड हा गादीवर बसला. तो अगदीं निक्षित होता. त्याचा कारभार रावजी आपाजी नांवाचे परभू दिवाण पहात होते. त्याचे कारकीर्दीत मल्हारराव व कान्होजी गायकवाड हे दंगा करून राज्याची वांटणी घेऊं असें झणूं लागले, व इकडे पुण्यांत तर बाजीरावी झाली त्यामुळें तेथें त्याचा बंदोबस्त करील असा कोणी राहिला नाहीं. सबब शेवटीं इंग्रजांची मदत घेऊन दोघांस कैद करून कान्होजीस मद्रासेस नेलें, व मल्हाररावास मुंबईस कैद करून ठेविलें. ते दोघेही तेथेंच वारले. या महत्कृत्याबद्दल गायकवाडाकडून इंग्रजांस खेडा गांव इनाम मिळाला व तेव्हांपासून बडोद्यास रेसिडेन्ट राहूं लागला. आनंदराव गायकवाड हे ता० २ आक्टोबर १८१९ रोजीं मेले. त्यांचा कारभार फत्तेसिंग बाबा करीत होते. नंतर आनंदरावांचे पुत्र सयाजीराव हे गादीवर बसले ते ता० १९ डिसेंबर १८४७ रोजीं वारले. त्यानंतर त्यांचे पुत्र गणपतराव यांनीं ता० १९ नवंबर १८५६ पर्यंत राज्य करून त्यांचे पश्चात त्यांचे भाऊ खंडेराव यांनीं बडोद्याचें राज्य केलें. खंडेराव महाराज हे चंपाषष्ठी शके १७९२ झणजे ता० २८ नवंबर १८७० रोजीं वारले. त्या वेळीं त्यांची पत्नी राणी जम्नाबाई ही गरोदर असल्यामुळें तिला पुत्र झाल्यास तो त्यांचे ठिकाणीं बसवावा असें ठरल्यावरून कांहीं दिवस वाट पाहावी असा ठराव झाला. परंतु कन्या झाली, झणून मल्हारराव त्यांस गादीवर बसविलें. त्या कन्येचें नांव अहिल्याबाई असें ठेवून 'ताराबाबा' या आवडत्या नांवानें तिचें आवहन करितात. मल्हाररावांची वर्तणूक बाईट असे चोहोंकडून लिहे झाले झणून त्यांस पदच्युत करून मद्रासेस पाठविलें व एक मुलगा राणी जम्नाबाईनीं दत्तक घेऊन त्यास सयाजीराव असें नांव देऊन त्यांचे जाग्यावर बसविलें. हे सयाजीराव हल्लीं राज्य करीत आहेत.

इंग्रज सरकारांनीं गायकवाडाकडून सती बंद केल्याबद्दल १८४० सालीं ठराव करून घेतला. कन्याविक्रयाबद्दल १८४९ सालीं करार करून घेतला; व गुलामगिरी न होऊं देण्याबद्दल १८५६ सालीं करार झाला. खंडेराव महाराज यांनीं १८५७ चे बंडांत इंग्रज सरकारास मदत केली, झणून त्या वेळेपर्यंत जो गायकवाडांपासून एक हजार स्वारांचा खर्च घेत होते तो इंग्रज सरकारांनीं माफ केला व गायकवाडांची कृतज्ञता स्मरून खंडेराव महाराजांस इंग्रज सरकारांनीं मोरचलें दिलीं व गायकवाडवंशांत दत्तक घेण्याची सनद दिली.

१९४. गायकवाड.

खंडेराव दाभाडे सेनापति हे गुजरायेंत चौथाई वसूल करण्याकरितां शिरले तेव्हां त्यांचेबरोबर दमाजी गायकगाड व कंठाजी कदम बांडे हे होते. दमाजी मेल्यावर त्यांचा पुतण्या पिलाजी हा सरदार झाला. पुढें जोधपूरच्या अभयसिंगानें त्यास डाकोर येथें मारेकरी घालून मारलें. पिलाजीचा मुलगा दमाजी हाही सरदारी करूं लागला होता परंतु त्यास बाळाजी बाजीराव यांनीं साताऱ्यास कैद केलें व पुढें खुलें केलें. दमाजीचा मुलगा गोविंदराव, त्याचा मुलगा आनंदराव व त्याचा मुलगा सयाजीराव हे १८४७ सालीं वारले. तेव्हां त्यांचे मागून त्यांचे पुत्र गणपतराव, त्यांचे मागून त्यांचे बंधु खंडेराव, आणि पुढें त्यांचे बंधु मल्हारराव बसले. शेवटीं मल्हारराव पदच्युत होऊन सयाजी महाराज हे श्री० जम्नाबाईच्या मांडीवर दत्तक होऊन राज्य चालवीत आहे. दमाजी गायकवाड यांनीं सन १७५५ सालीं अहमदाबाद घेऊन पुढें पटन व खैराळू वगैरे महाल घेतले.

१९५. गायकवाड सरकारचें निशाण बांडें कां?

सन १७२५ चे सुमारें गुजरायेंत पिलू व कंठा असे दोघे गनीम शिरले. त्यांनीं कुलिचखान वगैरेस जेर केलें असें झणतात. पिलू म्हणजे पिलाजीराव गायकवाड; डाकोरास मारिले ते. व कंठा झणजे कंठाजी कदम बांडे नंदुरबारकर. यांचे हाताखालीं मल्हारराव होळकर व पिलाजी गायकवाड होते, त्याजमुळें त्यांचीं निशाणें बांडीं आहेत.

कदम बांडें निशाण बाळगीत होते यास्तव त्यांचे सरदारांनीही बांडें निशाण घेतलें.

१९६. गायकवाडांच्या सनदेंतील शिक्का.

सन १७४६ सालच्या गायकवाडाच्या शिक्क्यांत हीं अक्षरें आहेत.

मार्तंडचरणीं तत्पर ।
पिलाजीसुत खंडेराव गायकवाड निरंतर ॥

पुढें १७९५ सालचे सनदेंत आहेत तीं:—

श्रीराजा शाहू छत्रपति अखिलप्रौढप्रतापपुरंदर ।
गोविंदराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बाहादर ॥

पुढें सन १८२१ सालीं झालेल्या नव्या सनदेवरही तसाच मजकूर असून नांव मात्र सयाजी आहे. आणि त्यानंतर सन १८७२ सालीं झालेल्या सनदेवरही त्याचप्रमाणें असून नांव मात्र मल्हारराव असें बदललें आहे.

१९७. खंडेराव गायकवाडांचा विद्येविषयीं अभिप्राय.

खंडेराव महाराज यांस रेसिडेन्ट साहेबांनीं आपले राज्यांत विद्याभ्यासाची तजवीज करण्याविषयीं कळविलें. तेव्हां त्यांनीं असा जबाब दिला कीं, 'आह्मीं आपले प्रजेस शिकविण्याची तजवीज केली तर ते फार दांडगी होऊन त्यांच्या तक्रारी फार वाढतील, याजकरितां आज जें निमूटपणें काम चाललें आहे तें बरें आहे.' आतां ही गोष्ट कांहीं आश्चर्याची नाहीं. अशा विलायतेंतही कल्पना थोडे दिवसांवर होत्या आणि हिंदुस्थानांत तर शूद्रांस शिकविण्याची मनाई होतीच. पण इंग्रजी राज्यांत जे माहात्म्ये पुरुष आहेत त्यांस हिंदुस्थानच्या प्रजेस शिकवून शहाणें करावें असें वाटतें व त्यांचे जोरानेंच विद्याखातें चाललें आहे. परंतु शिकलेले लोक उद्दाम व दांडगे होतात म्हणून त्यांस शिकवूं नये अशी कुरकुर करणारेही त्यांजमध्यें आहेत. सारांश लोकांचे अज्ञानापासून आपल्यास लाभ असतात व ते जावे असें कोणास वाटत नाहीं!

१९८. मल्हारराव गायकवाडांचे स्नेही.

मल्हारराव गायकवाड राज्यावर असतां त्यांजजवळ मर्जीतील (खा-

मस्कऱ्ये) मंडळी बरीच असून त्या दरएकास सहाशें रुपये महिना नेमणूक होती. या नेमणुकांविषयीं कितीएकांचा दावा असा होता कीं, त्यांनीं त्यांस राज्यावर येण्याविषयीं मदत केली, कितीएकांनीं मल्हारराव महाराजांकडून मल्हारराबांसाठीं हाल भोगले, कोणी ह्मणत आह्मीं महाराज गादीवर येण्याकरितां तप केलें, कोणी ह्मणत आह्मी सकुन सांगितला, कोणी ह्मणत आह्मीं खटपट केली, कोणी ह्मणत आह्मी आप्त. याप्रमाणें अनेक सोंगांनीं अनेक लोक त्यांचे भोंवतीं जमले होते. या सर्वांचीं नांवें खालीं लिहिलीं आहेत—

१ व्यंकटराव गोविंद मास्तर, पटवर्धन.	१७ राजाराम जपे.
२ मुकुंदराव मामा.	१८ माधवराव घोपटकर.
३ खासेराव.	१९ रावजी आठवले.
४ रामराव. (मुकुंदरावाचा जांवई.)	२० गणपतराव आठवले.
५ चंद्रशेट सोनार.	२१ गणेश शास्त्री वैद्य.
६ शेखजी.	२२ दादा आंबीकर.
७ मलूकचंद खत्री.	२३ रामेश्वर स्वामी नारायण.
८ आत्माराम माधवजी.	२४ नारायण जोशी पाद्येकर.
९ विष्णुपंत नेने.	२५ पाटणकर.
१० दामोदरपंत नेने.	२६ गोविंददास बहिरागी.
११ नाना खानवेलकर.	२७ गोविंदजी नाईक.
१२ दाजी खानवेलकर.	२८ यशवंतराव येवले.
१३ गुजाबा खानवेलकर.	२९ कृष्णाजी त्रिंबक रानडे.
१४ नारायणराव डाक्तर.	३० लक्ष्मणराव भगवंत.
१५ बळवंतराव राहुरकर.	३१ अमरसिंग.
१६ गोपाळराव जपे.	३२ मोहनसिंग.

या सर्वांस नेमणुका असून शिवाय त्यांजकडे कामें असत तीं; कोणाकडे तफावतखातें, कोणाकडे शहरदुरुस्ती, कोणाकडे इमारतखातें, कोणाकडे दिवाणगिरी, कोणाकडे अनुष्ठानें, कोणाकडे वैद्यगिरी व कोणाकडे खुषमस्करीचा धंदा. या सर्वांनीं पांच वर्षे गोंधळ घातला; परंतु एकाचे हातूनही धडगत झाली नाहीं!

१९९. बडोद्याविषयीं व्यवस्था.

मल्हारराव यांस कैद केलें तेव्हां बडोद्याचें राज्याची काय व्यवस्था करावी याविषयीं बहुत विचार चालला होता. त्यावेळीं कोणाचें मत वारसास राज्य द्यावें, कोणाचें मत इंग्रज सरकारचा अम्मलदार नेमून कारभार चालवावा, कोणी ह्मणत कीं हिंदु मनुष्य नेमून त्याचे हातून कारभार करवावा, कोणी ह्मणत कीं हें राज्य असेंच देऊन सरकारानें पांच वर्षे जो शहाणा मनुष्य वाटेल त्यास नेमावें व त्याची पांच वर्षे झालीं ह्मणजे दुसरा कोणी नेमावा. येणेंकरून राडे दिनकररावांसारखे मोठे व अब्रूदार मनुष्य सरकारचे दोस्त असून त्यांस देण्यासारखें सरकाराजवळ कांहीं नसल्यामुळें तशा योग्य लोकांसही एक राज्य चालविण्याची मोठी जागा देण्यांत येईल. असे अनेक विचार चालतां चालतां असें ठरलें कीं, या देशांत दत्तक देण्याची चाल असून त्याप्रमाणें गायकवाडास सनदही झाली आहे व ती रीति लोकांस कबूल असल्यामुळें त्याप्रमाणें दत्तक देण्याचें ठरून सयाजीराव गायकवाड हा मुलगा गायकवाडीचा मालक झाला.

२००. गायकवाडांचे दिवाण.

इ० स० १८०२ सालीं गायकवाड सरकारचे दिवाण रावजी आपाजी परभू हे होते. तेव्हांपासून त्यांचे पुढें त्यांचे पुत्र सीताराम बोवा, आणि नंतर अनुक्रमें विठोबा देवाजी, वेणीराम भाई, गोपाळपंत दादा देवधर, भाऊ तांबेकर, गणेशपंत ओझे पळसपेकर, गोविंदराव रोडे, नारायणराव भाऊ शिंदे, गोपाळराव मैराळ जाहिर दिवाण व आंतून बळवंतराव राहुरकर, शिवाजी खानवेलकर आणि शेवटीं दादाभाई नौरोजी असे झाले. दादाभाईचे कारकीर्दीत मल्हारराव कैद होऊन सर टी. माधवराव हे दिवाण झाले. यांचे नंतर काजी शहाबुद्दीन, लक्ष्मण जगन्नाथ, मणिभाई जसभाई हे अनुक्रमें दिवाण झाले.

२०१. रामराव आपाजी परभू यांचा शहाणपणा.

गायकवाड यांचे राज्यांत मल्हाररावानें बंड केलें तेव्हां फत्तेसिंग यांचे दिवाण रामराव आपाजी परभू होते त्यांनी तें मोडण्याचा यत्न

केला; परंतु तो सिद्धीस जाईना. मल्हारराव कडीस किल्ला बांधून राहिला. पुढें रामराव आपाजी पुण्यास गेले, तों नाना फडणवीस बोलत होते. त्यांनी सांगितलें कीं, 'राज्यकारण सर्व बिघडलें आहे, आपले हातून कांहीं होणें नाहीं.' नंतर बाजीरावाकडे गेले. त्यांनीं तांसितलें कीं, 'पाहिजे असल्यास त्रिंबकजीस मदत देतों;' पण 'पाच वरीस शिंदे व होळकर आपसांत लढत होते यासाठीं त्रिंबकजीसारखे हलके व अप्रामाणिक माणसास आणून राज्य आजच बुडवावें यापेक्षां इंग्रज बरे; त्यांस कांहीं तरी प्रामाणिकपणा आहे,' असें रामरावास आपाजीस वाटून त्यानें इंग्रजांशीं बोलणें लावून वाकर साहेबास आणिलें, व त्याप्रमाणें इंग्रजांनीं मल्हाररावाचें बंड मोडून त्यास मुंबईस कैदेत पाठविला व कानोजीस धरून मद्रासेस पाठविला. नंतर हे उपद्व्याप तेथेंच नेले.

२०२. बडोद्याचे प्रसिद्ध तीन सावकार.

बडोद्याचे राज्यांत तीन पुरुष मोठे लौकिकवान् झाले असें लोक बोलतात. एक विठोबा देवाजी दिवाण, हरीभक्ती पारख व मैराळ भाऊ. या त्रयीचा लौकिक बडोद्याचे राज्यांत कोठें नाहीं असें नाहीं. यांनीं प्राचीन रीतीप्रमाणें बहुत धर्म केला, द्रव्यही पुष्कळ मिळविलें व नीतिमानही तसेच होते. काठेवाडांत, बडोदे प्रांतांत व नर्मदातीरीं यांचा धर्मादाय सर्वत्र दृष्टीस पडतो. दिवाणजींच्या मुलीचें लग्न झालें तसा समारंभ तर सवाई माधवराव यांचे लग्नापासून झाला नाहीं! मैराळ भाऊ यांचा मृत्यु ही एक मोठीच थाटाची गोष्ट झाली! यांनीं मरतेसमयीं लाखों रुपयांचीं खतें कुळांस फाडून दिलीं! व त्यांजबरोबर स्मशानांत जाण्यास इतके लोक आले होते कीं, रस्त्यामधून प्रेत नेलें परंतु दुतर्फा माणसें इतकीं गच्च भरलीं होतीं कीं, त्यांस चालण्यासही अवकाश नव्हता!

२०३. खा० ब० खरशेटजी सरन्यायाधीश, बडोदें.

माणिकजी वीरजी ऊर्फ माका वीरा हे सुरतेजवळ रान्देर गांवी सुखी राहात असून त्यांचे पुत्र कावसजी माणिकजी हे ठाण्यास राहाण्यास आले. त्यांचे पुत्र रुस्तुमजी वकील, यांनीं बहुत दिवस वकिलीचें काम

केलें. त्यांचे पुत्र खरशेटजी रुस्तमजी, हे कल्याणास मुन्सफ होते, व बडोद्यास वरिष्ट कोडताचे अधिकारी होते !

दक्षिणेंतील सरदारांच्या गोष्टी.

२०४. सातारचे छत्रपति यांचे प्रतिनिधि.

शिवाजी भोंसले छत्रपति यांनीं मराठे लोकांचें राज्य स्थापन केलें, आणि आपलें राजकीय काम उत्तम प्रकारें चालावें या हेतूनें अष्टप्रधान नेमिले. त्यांत रा० निराजीपंत यांस न्यायाधीश केले होते. त्यांचे चिरंजीव प्रल्हाद निराजी हे गोवळकोंडें येथील मुसलमानी दरबारांत छत्रपति यांचे मार्फत वकील होते, पुढें इकडे शिवाजी हे मरण पावले. त्यांचा मुलगा संभाजी हा स्वभावानें दुष्ट होता. त्यानें अवरंगजेब यानें सन १६७९ त पुण्याजवळ तुळापूर येथें ठार मारिले. आणि त्याचा पुत्र शाहू व स्त्री येसूबाई या उभयतांस बंदींत टाकिले. तेव्हां शंभू छत्रपति यांचा भाऊ राजाराम ह्मणून होता तो, दक्षिणेंत मुसलमानांपुढें टिकाव लागेना ह्मणून कर्नाटकांत शिवाजीचे महाल होते तिकडे इ० स० १६९० त पळून गेला. तो छपूनच राहिला होता. पुढें जिकडे तिकडे यवास्थित झाल्यावर प्रल्हाद निराजी यांनीं फारच मदत केल्यामुळें अष्टप्रधानांहून मोठी पदवी 'प्रतिनिधि' अशी कल्पून ती त्यास दिली. या पहिले प्रतिनिधीचा अष्टपैलू शिक्का खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

श्रीलक्ष्मीनृहरेः प्रीते मुद्रा नीराजिजन्मनः ।
राजारामप्रतिनिधेः प्रल्हादस्य विराजते ॥

पुढें सन १६९७ त प्रल्हाद निराजी हे चंदीवर मुसलमानांनी हल्ला केला त्यांत ठार मारले गेले. त्यांचे जागीं त्याच सालीं तिमाजी रघुनाथ यांस प्रतिनिधीचीं वस्त्रें मिळालीं. ती पदवी त्यांनी सन १७०० पर्यंत चालविली. हे पराक्रमी नाहींत असें दिसून आले होतें. यांची मुद्राः—

राजारामप्रतिनिधेर्लक्ष्मीकांतप्रसादतः ।
तिमाजीरघुनाथस्य मुद्रार्कोऽयं विराजते ॥

पुढें राजाराम छत्रपति सन १७०० ह्मणजे शके १६२२ फाल्गुन व ९ स पुण्याजवळ सिंहगडावर मरण पावले. त्यांची स्त्री हंसाजी मोहिते यांची कन्या ताराबाईसाहेब ही कारभार पाहूं लागली. राजश्री रामचंद्रपंत बावडेकर आमात्य हुकुमत, यांचे कारकून रा० परशराम त्र्यंबक किन्हयी येथील कुलकरणी, यांनीं पन्हाळा, सातारा, जिंजी, सतगड, व परळी हे किले मुसलमानांच्या गर्दीत संरक्षण केले. व राक्रमानें मोठे प्रसिद्धीसही आले तेव्हां त्यांची योजना ताराबाईसाहेब यांनीं प्रतिनिधीचे जाग्यावर केली. त्यांची मुद्रा प्राचीन कागदावरील अशी आहे.

श्री आई आदिपुरुष प्रसन्न
राजारामस्वामी कृपानिधि ।
तस्य परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि ॥

यांचे कागदाचे शेवटीं 'निदेशसमक्ष' अशीं अक्षरें असून श्रीकाराजवळ 'आई आदिपुरुष' अशीं अक्षरें आहेत.

यांनीं ही पदवी सन १७०८ पर्यंत चालविली. नंतर याच साली माघ महिन्यांत शंभू छत्रपति यांचा पुत्र शाहू (खरें नांव शिवाजी) हा मोंगलांचे कैदेंतून सुटून साताऱ्यास आला. तेव्हां ताराबाई व प्रतिनिधि यांनीं हा तोतया आहे असें ठरविलें. सातारचे गादीवर त्यास बसूं देईनात. तेव्हां शाहू छत्रपति यानें, किल्लेदार शेखमिरा यास फितूर करुन किला घेतला. नंतर शाहूराजानें माजी प्रतिनिधि प्रल्हाद निराजी यांचे पुत्र गदाधर व नारायण असे होते. पैकीं गदाधर यांस प्रतिनिधी नेमिलें. त्यांनीं ही पदवी २ वर्षें चालविली. यांची मुद्रा येणेंप्रमाणें:—

श्रीशंकर शाहू छत्रपति कृपानिधि ।
प्रल्हादसुत गदाधर प्रतिनिधि ॥

पुढें परशुरामपंडित प्रतिनिधि हे शाहू छत्रपतीस शेखमिऱ्याचे मार्फत शरण आल्यावरून त्यांस पुन्हा ती पदवी दिली. ती सन १७१० पर्यंत त्यांजकडे होती. इतक्यांत त्यांचा वडील पुत्र कृष्णराव यांस ताराबाईनीं कोल्हापुरास संस्थान करून तेथें ठेविलें होतें. त्यानें कांहीं

बंडावा केला यास्तव परशराम पंडित यांस काढून गदाधर यांचे बंधु नारायण प्रल्हाद यास प्रतिनिधींची जागा दिली. त्यांनी ती पदवी १ वर्षे चालविली, त्यांची मुद्रा:—

श्रीमत्र्यंबकभक्तस्य शाहुप्रतिनिधेर्मम ।
नारायणस्य मुद्रेयं प्रल्हादतनुजन्मने ॥

या समयीं राजश्री कृष्णराव राजा खटावकर या नांवाचा मोंगलांचा सरदार होता. त्यानें खानदेशांत बंड केलें म्हणून शाहू राजानें परशुराम पंडित यांचा तिसरा पुत्र श्रीनिवासराव यांस हें बंड मोडण्याकरितां पाठविलें. त्या उभयतांची आडेदाजवळ लढाई होऊन श्रीनिवासराव यांनीं खटावकर यांस कैद करून आणिलें. तेव्हां राजा प्रसन्न होऊन त्याचे बापास कैदेंतून मुक्त करून त्यास प्रतिनिधींची पदवी दिली. ती सन १७१२ पासून १६ पर्यंत त्यांनीं चालविली. त्यांची मुद्रा वर्णेप्रमाणें:—

श्रीआई आदिपुरुष
श्रीराजा शाहु छत्रपति स्वामी कृपानिधि ।
तस्य परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि ॥

राजानें पत्र लिहिणें तर त्यांस 'रा० परशुराम पंडित' असें वर लिहून नेहमीं 'बहुत काय लिहिणें सुज्ञ असा' अशाप्रकारची चाल होती. या वेळेस शाहूराजाचे मुख्य प्रधान पेशवे बहिरो मोरेश्वर पिंगळे हे होते.

परशुरामपंत मेल्यावर त्यांचा तिसरा पुत्र श्रीनिवास परशुराम हा पराक्रमी असल्यामुळें त्यास ती पदवी मिळाली. यांस श्रीपतराव अथवा रावप्रतिनिधि असेंही म्हणत. यांनीं सन १७१७ पासून १७४० पर्यंत ही पदवी चालविली. प्रतिनिधीचे वंशांत हे पुरुष मोठे विख्यात व धार्मिक असे होऊन गेले. यांनीं १० लक्ष रुपयांच्या जमिनी व गांव मिळून लोकांस इनाम दिलें. व शाहूराजाजवळ मुख्य कारभारी हेच होते. यमाजी शिवदेव हे यांचे मुतालिक होते. यांनी कर्नाटकांत निजामाशीं लढाया दिल्या. कोकणांतील कांहीं किले घेतले. कोल्हापुरच्या राजाशीं लढाई देऊन जय मिळविला. अशा प्रकारें पराक्रम व धर्म या दोन स्तुत्य गुणांनीं यांनीं आपली कीर्ति चिरकाल

करून ठेविली. शाहूराजाचे कारकीर्दीत या पुरुषाचें नांव सर्वांस प्रिय होतें. पुढें जे अधिकारी झाले त्यांनीं यांनीं केलेला धर्म बुडविला. तथापि अद्याप बहुत चालू आहे. यांचा शिक्का बापाच्या मुद्रेप्रमाणेंच नांव मात्र बदलून तयार केला होता. यांची पत्नी राधाबाई. बहीण रखोदाबाई ही राजेश्री आपाजीराव कुळेकर देशपांडे यांस दिली होती. मुलगी राजसबाई हिला कडेगांवकर देशपांडे रा० नागोजीराव यांस दिली होती. यांचें मुख्यत्वेंकरून राहाणें कराडास होतें. परशुरामपंत यांचा बंधु माधवराव यास दत्तक दिला होता परंतु त्यास परत देऊन त्याचें श्रीनिवास परशुराम हेंच नांव चालविलें. बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांचा उत्कर्ष यांचे कारकीर्दीत झाला. यांचा सन १७४७ त काळ झाला. तेव्हां त्यांचा कनिष्ठ बंधु जगजीवन परशराम यास ती पदवी दिली. जगजीवन यांस दादोबा असेंही म्हणत.

पुढें शाहू छत्रपति, सन १७४९ सालीं मार्गशीर्ष वद्य ३ स कैलासवासी झाले. त्यांजबराबर त्यांची पत्नी सगुणाबाई ही सती गेली. नाणे बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं राजमंडळ तोडून टाकिलें. या समांत दादोबा हे हरकत करूं लागले. व त्यांनीं व त्यांच्या मुतालिकांनीं सांगोळे घेतले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं त्या उभयतांस कैदेच्या कैदेंत टाकिलें. पुढें दोन वर्षांनीं सर्व बंदोबस्त झाल्यावर सोडिलें. हे पुढें १७५१ सालीं मरण पावले. त्यांच्या स्त्रिया मैनाबाई व सुंदराबाई यांस विटें हें अग्रवस्त्राकरितां देऊन तेथें ठेविल्या होत्या.

जगजीवन पंडित मेल्यावर कृष्णाजी परशुराम यांचा नातु श्रीनिवास गंगाधर हा वडील घराण्यांतील सख्ख सन १७५१ सालीं वस्त्रें देऊन. त्यांनीं सन १७६२ पर्यंत ती पदवी चालविली. यांस भवानराव असेंही म्हणत. पुढें पानपतचे लढाईंत सदाशिव भाऊ पडले. व बाजीपंत नाना पेशवे हेही क्षयरोगानें पर्वतीस वारले. माधवराव बल्लाळ लहान यामुळें सर्व कारभार राघोबा दादा यांजकडे आला. तेव्हां यांचे कुपेंतील नारो शंकर राजेबाहादर यांस त्यांनीं प्रतिनिधीचीं वस्त्रें दिलीं आणि भवानराव यांस काढून टाकिलें. ही पदवी यांनीं १ वर्ष भोगिली.

नारो शंकर यांनीं रा० गोपाळराव मिरजकर यांशीं लढून मिरज घेतली तेव्हां भवानराव गोपाळराव हे बंड करीत करीत हैदराबादेस गेले. त्यांचे वरावर गमाजी यमाजी मुतालीक होते; हे निजामाचे दिवाण रा० विठ्ठल सुंदर यांचे व्याही, यामुळें त्यांनीं यांचा पक्ष धरून फौजेसह पेशव्यांवरावर ते लढण्यास आले. राक्षसभुवनावर लढाई होऊन पेशव्यांनीं त्यांचा पराभव केला. परंतु मिरजकर व भवानराव यांची समजूत करून त्यास परत आणिलें. त्यांची त्यास पदवी दिली. पुढें पेशवेसरकारचा आग्रह पडला कीं, प्रतिनिधींनीं पुण्यांत राहावें ती गोष्ट भवानराव यांनीं मान्य केली नाहीं. ह्मणून कृष्णरावाचा दुसरा नातु भगवंतराव त्रिंबक यांस प्रतिनिधीची वस्त्रें देऊन पुण्यांत ठेविलें. पुढें भवानराव राजी झाल्यावरून १७६८ त पुनः त्यांस वस्त्रें दिलीं. आणि भगवंतराव यांजकडे खानापूर वगैरे जहागीर ठेविली. भगवंतराव व भवानराव यांच्या नेहमीं खानापूर प्रांतीं लढाया व कलह होत यामुळें पेशव्यांनीं त्यास कांहीं जहागीर देऊन निराळा ठेविला. भगवंतराव सन १७७५ सालीं मरण पावले. त्यांच्या स्त्रिया राजसबाई व सकुवरबाई यांस दहा हजार रुपये नेमणूक करून दिव्यास ठेविलें.

सदरहूप्रमाणें भवानराव यांनीं सन १७६८ पासून पदवीचा निर्वेधपणें उपभोग केला. पुढें नारायणराव पेशवे यांस राघोबादादांनीं ठार मारलें. तेव्हां हे नाना फडणवीस यांस मिळाले. या कारणामुळें यांचें चांगलें वस्तान बसलें. पुढें हे ता० ३१ आगष्ट १७९९ या सालीं मरण पावले. तेव्हां त्यांच्या स्त्रिया यमुनाबाई व काशीबाई अशा दोन होत्या त्यांपैकीं काशीबाई ही भ्रतार मेला त्याच दिवशीं प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाला. नंतर नाना फडणवीस यांनीं राजश्री कृष्णराव तात्या जोशी सातारकर यांस कारभारी नेमून बंदोबस्त केला. त्या पुत्राचें नांव परशराम. हा खर्ड्याचे स्वारींत होता. पुढें नानाची कारकीर्द सरली व कारभारी उठले आणि खासे मुकत्या झाले. इकडे पुण्यांत बाजीराव गादीवर आले. अशा कारणांनीं मुलगा फार दुर्वृत्त निघाला. आईशीं व बायकांशीं याचें फार वैर व-

दलें. रमा तेलीण इला जवळ ठेवून रामोशी चाकरीस ठेविले. मुलखांत दंगे दरवडे घालण्यास आरंभ केला. आईनें व तिचे कारभारी रावंतराव फडणीस यांनीं बहुत उपाय केले, परंतु त्याचें तें व्यसन जाईना. मांग फार व्यावी, मुलूख लुटून पैसा काढावा, वाटा मारावा. माणसांच्या नाकांत व कानांत दारू घालून माणसें मारावीं. इत्यादि कर्में चालविलीं. हलकीं माणसें जवळ असून गर्दी तमासगीर सतत सर्वकाळ वसावें. स्त्रिया लक्ष्मीबाई व रमाबाई ह्या पळून जाऊन विशाळगडावर राहिल्या. शेवटीं बाजीराव साहेब यांजकडे आईनें जेमाट नेल्यावर बापूजी गोखले यांस बंदोबस्ताकरितां नेमिलें. त्यांनीं फौजेसुद्धां जाऊन मसुरेवर लढाई दिली. तींत परशरामपंत यांचा हत्ती तुटून ते कैद झाले. त्यांस पुण्यास आणून ठेविल्यावर त्याची नाकशाळा रमा तेलीण हिनें दंगा करून वासोटा किल्ला लढविला. शेवटीं हिलाही आणून पुण्यास टाकिलें. सर्व मुलूख जप्त झाला. पैकीं इसवड वगैरे गोखल्यास दिले. कांहीं सरकारांत घेतले. याप्रमाणें सन १८०७ त झालें.

प्रतिनिधीकडे ३००० स्वारांचें पथक होतें. त्याकडे पुष्कळ किल्ले होते. सर्व मिळून १८ लक्षांचा मुलूख होता. हलींचा सर्व सातारा जिल्हा हा त्याजकडेस होता. दर महालांत शेकडा निम्मे रुपये प्रतिनिधि घेत असे कितीएक महाल होते. या प्रतिनिधींचे हिस्स्यास 'जिल्हेवार' असें नांव आहे. बाकी राहील त्यास 'हुजूर मामला.' ही नांवें अद्याप चालत आहेत.

प्रतिनिधीकडील मुख्य किल्ल्यांचीं नांवें:—

१ व्याघ्रगड।	८ वहिरवगड।
२ सुंदरगड।	९ वसंतगड
३ प्रतापगड।	१० सज्जनगड।
४ नांदगिरी उर्फ कल्याणगड	११ मंगलगड।
५ वर्धनगड।	१२ मकरंदगड
६ महिपतगड	१३ केजळा उर्फ मनमोहनगड
७ वारुगड।	१४ जंगली जयगड।

ऐ० गो० १. १२.

१५ भूषणगड
१६ महिमानगड
१७ महिमदनगड
१८ मोरगिरी उर्फ गुणवंतगड
१९ मछिंद्रगड
२० अवचितगड
२१ सुप्तेगड
२२ गंभीरगड
२३ गहनगड
२४ संतोषगड

प्रतिनिधीकडे महाल होते ते:—

१ कर्यात विटें
२ कसबें कासेगांव
३ सुभा सातारा
४ सुभा जावली
५ सुभा कऱ्हाड
६ सुभा वांई
७ कसबें आडंध
८ प्रांत खटाव
९ तालुके कोळे
१० तालुके किन्हई
११ कसबें भालवणी
१२ रुळी बुंदेलखंडांत
१३ कसबें निमसोड
१४ तर्फ वारूण
१५ हवेली विजापूर
१६ कर्यात अठपदी
१७ कसबें नाझरें
१८ कसबें वेळापूर
१९ नृसिंहगड
२० खानापूर
२१ पागेवाडी.

याखेरीज उत्तर हिंदुस्थानांत कांहीं किरकोळ गांव होते. पुढें सन १८१२ त बाजीरावानें असें ठरविलें कीं, प्रतिनिधीनें परत कऱ्हाडास जावें आणि त्यांस दोन लक्षांचा मुलूख मात्र द्यावा. मग वाईट साईट गांव देऊन दोन लक्षांची भरती केली ती:—

कऱ्हाडापैकीं १४ गांव व अंमल
कर्यात आडंध पैकीं १४ गांव व आडंध.
१ बावती विजापूरपैकीं.

इतक्यांचा वसूल हल्लीं ६०।७० हजार रुपये येत आहे.

याप्रमाणें सरमजाम मिळाल्यावर प्रतिनिधि परत कऱ्हाडास गेले. परंतु त्यांचे वृत्तीची सुधारणा न होतां तसाच घोळ चालला होता. पुढें १८१८ सालीं पेशव्यांचें राज्य बुडालें. तेव्हां प्रतिनिधि हे सातारचे छत्रपति यांचे निसबतीस दिलें तेव्हांपासून त्या पुरुषाची

गडबड राहिली. ते इंग्रज सरकारचे धाकानें गरिबीनें राहत असत, तथापि मरेपावेतों स्त्रियांची भेट नाहीं. त्या उभयतां मोठ्या साध्वी होत्या.

तारीख १० मे सन १८४८ वैशाख शुद्ध ८ शके १७७० या सालीं परशराम पंडित वारले, तेव्हां त्यांचे भाऊबंदांपैकीं एक मुलगा दत्तक दिला. तो छत्रपति व इंग्रजसरकार यांनीं मान्य केला. हल्लीं हे गादीचे अधिकारी आहेत. यांचें नांव प्रतिनिधि श्रीनिवास पंडित. यांचे कारकीर्दीत कांहीं दु अमली गांव होते ते सरकारांत घेतले. आणि दुसरे दिले. याखेरीज कांहीं लिहिण्याजोगें झालें नाहीं. यांस २ स्त्रिया आहेत. पैकीं एक रा० अंताजी नारायण मुतालीक यांची कन्या. हीं त्रिवर्ग गोडीनें आहेत.

प्रतिनिधि श्रीनिवास पंडित यांनीं गरिबी पाहिली आहे. व हल्लीं ते श्रीमंतीही भोगीत आहेत. तर यांनीं हल्लींच्या काळावर नजर देऊन आपला लौकीक वाढवावा. तलवार गाजवून लौकीक मिळविण्याचे दिवस निघून गेले. तर विद्यावृद्धि करून ज्ञान संपादन करणें हीच या कालांत तलवार आहे. याकरितां आपल्या प्रांतांत शाळा स्थापन करून प्रजेच्या कल्याणाकडे लक्ष द्यावें. हल्लीं इंग्लिश लोकांच्या संबंधानें नानातऱ्हेच्या विद्या व कलाकौशल्यें दृष्टोत्पत्तीस येत आहेत तर आपल्या लोकांस त्यांत गम्य नाहीं यास्तव त्यांचा यांत प्रवेश करून देणें हें किती अगत्याचें आहे याचा विचार करावा. आपल्या प्रांतांत नवीन रस्ते बांधणें, पडीत जमिनी असल्यास त्या कौलानें देणें, पाण्याची सोय करणें वगैरे उपायांनीं देशांतील उत्पन्न वाढविण्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. या उपायांनीं प्रजा सुखी होऊन आपलेंही उत्पन्न वाढतें. लौकीक होतो. फार काय सांगावें ? सर्व प्रकारें चांगलें होतें. तर अशा गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणें हें सर्वथा अनुचित होय. या शील गोष्टीकडे विंचूरकर आणि जमखिंडीकर यांनीं चांगलें लक्ष पोंचविलें आहे तर त्यांस इंग्लिशसरकारही किती चाहातें हें सर्वांनीं लक्षांत आणावें. सातारचे राजमंडळांतील अष्टप्रधानांपैकीं मुख्य जे एक प्रतिनिधि त्यांनीं आपलीं वर लिहिल्याप्रमाणें क्रम सुरू केला आहे त्यांचा कित्ता दुसरेही घेतील यांत संशय नाहीं. हे तरुण आहेत

त्यापेक्षां यांनीं वरचेवर मोठा सरमजाम बराबर न घेतां मुंबईस देत जावें. व एकवार विलायतेचीही यात्रा करावी. हल्लींच्या काळांत त्या यात्रेपासून जितकें पुण्य आहे तितकें दुसऱ्या यात्रेपासून नाहीं. तरी त्यांनीं आमच्या लिहिण्याकडे दुर्लक्ष न करावें हीच त्यांस आमची प्रार्थना आहे.

२०५. प्रतिनिधि.

प्रतिनिधींचे पदाची माहिती अशी आहे कीं, शिवाजी महाराज यांजपाशीं निराजीपंत झणून न्यायाधीश होते. त्यांचे पुत्र प्रल्हाद निराजी हे गोवळकोंड्याचे बादशाहाकडे वकील होते. त्यांस प्रतिनिधि हें पद राजाराम छत्रपति, ज्यांची समाधि सिंहगडावर आहे, त्यांनीं इ० स० १६९० सालीं दिलें. त्यांचे पुढें नारो प्रल्हाद यास पद मिळालें; तो चंदीचे हल्ल्यांत मेला. त्यानंतर इ० स० १६९८ त तिमाजी रघुनाथ हणमंते यांस प्रतिनिधि केलें. परंतु पुढें त्यांस ताराबाईनीं कादून किन्हईकर परशुराम त्रिंबक यांस इ० स० १७०० मध्यें प्रतिनिधि केलें. त्यानंतर शाहू महाराज आल्यावर त्यांनीं १७०८ सालीं त्यास कैद करून नारो प्रल्हाद याचा भाऊ गदाधर प्रल्हाद यास प्रतिनिधि केलें. पुढें इ० स०१७१४ त परशुरामपंत यांस नेमलें. पुढें ते वारले तेव्हां १७२० त त्यांचे पुत्र श्रीनिवास परशुराम यांस प्रतिनिधि केलें. त्यापुढें जगजीवन प्रतिनिधि होते, त्यांस शाहू महाराज मेल्यावर पेशव्यांनीं कैद केलें. पुढें १७५१ सालीं श्रीनिवास गंगाधर ऊर्फ भवानराव यांस प्रतिनिधि नेमिलें. हे १७६३ सालीं बदलून नारो शंकर राजेबहादर यांस प्रतिनिधि केले. त्याजवर पुनः भवानराव यांस १७६८ सालीं नेमलें. त्यांचे पुत्र परशुराम व त्यांचे दत्तक श्रीनिवास परशुराम. यांची सर्व दौलत बाजीरावाचे कारकिर्दीतच जप्त होऊन परशरामपंत यांस कैद करून पुण्यास ठेविलें होतें. कारण, त्यांनीं वाई प्रांतांत रामोशी लोकांकडून दंगा करवून चोऱ्या, दरवडे वगैरे घातले त्याजवरून बापू गोखले यांस त्यांजवर पाठविलें व त्यांणीं त्यांस कैद केलें. परंतु पुढें

१ परशुरामपंत यांचा जन्म, त्यांचा बाप मेला त्याच दिवशीं झाला!

१८१२ त त्यांस लाख रुपयांचा सरमजाम देऊन परत पाठविलें. यांजकडील रमा तेलीण नांवाची स्त्री कारभारीण होती.

२०६. भोरच्या सचिवांची मुद्रा.

शंकराजी नारायण सचिवांचा शिक्का येणेंप्रमाणें होताः—

श्रीरामभजनासक्तनारायणजनेरियम् ।
शंकरस्य शुभा मुद्रा पूर्णेंदुरिव राजते ॥

२०७. सुमंत.

सांगोलेकर देशपांड्यांपैकीं ज्यांस सुमंत पदवी मिळाली त्यांचें नांव आनंदराव; त्यांचे पुत्र महिपतराव, त्यांचे जीवनराव, व त्यांस दोन पुत्र—गोपाळराव व महिपतराव असे होते. त्यांच्या विधवा वेणूबाई व कृष्णाबाई. त्या प्रत्येकीस १५०० रुपये पेन्शन होतें. त्या दोघींनीं अनुक्रमें रामचंद्र व अमृतराव हे मुलगे दत्तक घेतले. ते हल्लीं आहेत.

२०८. सेनापतींची मुद्रा.

धनाजी जाधव यांचा शिक्का असा होताः—

राजारामचरणीं दृढ भाव ।
सेनापति धनाजी जाधवराव ॥

२०९. पटवर्धनांचा वंश.

हरभट कोतवडेकर पटवर्धन हे पटवर्धन सरदारांचे मूळ पुरुष होते. त्यांचे पुत्र बाळंभट व त्यांचे पुत्र हरभट कोतवडेकर, पांडुरंगभट वाडवाडकर, व केशवभट असे तीन होते. पैकीं हरभट यांस ६ पुत्र होते तेः—कृष्णभट मंगळवेढेकर, बाळंभट, त्रिंबकपंत—यांत रामवद्द व कुरुंदवाडकर आहेत, गोविंदराव हरी—यांत सांगलीकर, मिरजकर व सोनईकर हे आहेत, रामचंद्रराव—यांत जमखिंडी, चिंचणी व तासगांव हे येतात, आणि भास्करराव नेरूरकर—यांतील कृष्णभटाचे बळवंतराव, त्यांचे गणेशपंत, त्यांचे पांडुरंग, त्यांचे रामचंद्र, व त्यांचे हरिहरराव हे आहेत. दुसरे बाळंभट, यांचे वंशांतील भाऊसाहेब हे सांगलीकरांकडे दत्तक झाले; तिसरे त्रिंबकपंत त्यांचे नीळकंठ, त्यांचे रघुनाथ, त्यांचे त्रिंबक, त्यांचे

केशव, व त्यांचे दादा साहेब कुरुंदवाडकर; चौथे गोविंदराव, त्यांचे पांडुरंग, त्यांचे चिंतामणराव आप्पा, त्यांचे दत्तक पुत्र भाऊसाहेब व औरस पुत्र धुंडिराज तात्या साहेब; पांडुरंगराव यांचे भाऊ गंगाधर, त्यांचे नारायणराव, त्यांचे गणपतराव आणि त्यांचे गंगाधर ऊर्फ बाळासाहेब, हे मिरज किल्ल्यांत राहतात; पांचवे रामचंद्रराव, त्यांचे परशुरामपंत भाऊ, त्यांचे रामचंद्र, त्यांचे गोपाळराव आणि त्यांचे दत्तक यादवाडकरांपैकीं रामचंद्रराव हे होते. हे पटवर्धन मोठे पराक्रमी ब्राह्मण सरदार असून कर्नाटकचे सरसुभे होते व हैदर नाईक व टिपुसुलतान यांस पुढें वाढूं न देण्याविषयीं मूळापासून कर्नाटक सरसुभ्यावर यांची योजना झाली होती. यांची फौज पट्टणचे स्वारींत इंग्रज सरकारचे मदतीस गेली होती. हे पटवर्धन नेहमीं बाळाजी बाजीराव पेशवे यांजबरोबर लष्कर घेऊन फिरत. यांची जहागीर तीन लाख रुपयांची होती. कर्नाटकांतील मुलूख यांनींच जिंकून घेतला. यांजमध्यें मोठे पराक्रमी पुरुष गोविंद हरि, परशुराम रामचंद्र व नीळकंठ त्रिवक्र हे होते.

२१०. रास्ते यांचा वंश.

रास्ते यांचा मूळ पुरुष शामजी असून त्यांचें उपनांव गोखले आहे. त्यांस एक सदाशिव नाईक व दुसरे भिकाजी नाईक असे दोन पुत्र होते. हे सातान्यास सावकारी करून असत. यांचें दुसरें नांव, ते रास्तपणानें वागत म्हणून 'रास्ते' असें पडलें. या दोन पुत्रांपैकीं सदाशिव नाइकांचा पुढें वंश नाहीं. भिकाजी नाईक यांस मात्र सात मुलगे होते ते येणेंप्रमाणें:—मल्हारराव, गणपतराव, आनंदराव, लक्ष्मणराव, गंगाधरराव, रामचंद्रराव, आणि जीवनराव. या पुत्रांपैकीं आनंदराव यांचे पुत्र माधवराव व माधवरावांचे बळवंतराव व गंगाधरराव. पैकीं गंगाधरराव यांचे खंडेराव हे पुत्र होते; ते मयत होऊन हल्लीं त्यांचे दत्तक आहेत. भिकाजी नाईक यांचीच मुलगी गोपिकाबाई, ही श्रीमंत बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नाना साहेब यांस दिली होती. तिचे विश्वासराव, थोरले माधवराव व नारायणराव असे तिचे पुत्र होते. माधवराव रास्ते यांस

इ० स० १७६२ त सरदारी मिळाली; त्यांत पागलकोट, तालिकोट, कडेबळीत वगैरे माहाल त्यांजकडे सरंजामास होते.

२११. चंद्रचूडांचें घराणें.

खेड तालुक्यांतील तिंबगांवचे राहणार यशवंतराव यांचे चिरंजीव गंगाधर ऊर्फ गंगोबा हे होळकरांचे दिवाण झाले. व त्यांनीं पेशवाई अव्वलीस मोठी दौलत कमावली. त्यांचें उपनांव चंद्रचूड होतें. त्यांचे पुत्र यशवंतराव, त्यांचे पुत्र महादेवराव, त्यांचे दत्तक गंगाधरराव व त्यांचे दत्तक बळवंतराव गंगाधर, हे हल्लीं असून यांस मोंगलाईत व इंग्रजींत सरंजाम चालत आहे. नाशिकच्या सुंदरनारायणाचें देऊळ वरील गंगोबांनीं बांधलें.

२१२. कोंकणप्रांताचे मुख्य सरदार.

कोंकणप्रांत सर करण्यांत खानविलकर व माणकर हे मुख्य मदत होते, यास्तव त्यांस 'नामजाद' असा किताब होता. दुसरे सरदार आंग्रे व घुळप हे होते आणि त्यांजकडे आरमार असे.

२१३. आंग्रे यांस सरखेल किताब दिला.

कान्होजी बिन तुकोजी आंग्रे यांनीं १६९८ सालीं बादशाहापासून कुलाबा व रायगड हीं दोन ठिकाणें घेतलीं. व पुढें मराठ्यांकरितां मुसलमानांपासून कोंकण प्रांत घेतला. म्हणून त्यांस सातारचे राजांनीं 'सरखेल' असा किताब दिला. त्यांचे पुढें संभाजी, तुळाजी, मानाजी, जयसिंग व रघोजी असे अनुक्रमानें गादीवर बसले.

२१४. आंग्रे व त्यांचा शिक्का.

कुलाब्याचे आंग्रे यांचा शिक्का खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

राजाशाहुनृपतिचरणीं सादर।
राघवसुत मानाजी बजारतमाहा सरखेल निरंतर॥

२१५. अळीबागचे बिवलकर.

रावबहादुर धुंडिराज विनायक बिवलकर यांचे आजे परशराम श्रीधर हे आंग्रे सरखेल बजारतमाहा यांचे पदरीं होते. पुढें

आंग्रे यांचा निर्वंश होऊन त्यांस दत्तकाची परवानगी मिळाली नाही व कुलाबा संस्थान खालसा झालें. पुढें विनायकराव बाबासाहेब चिवलकर वारले. त्यांचे पुत्र धुंडिराज हे हल्लीं असून यांनीं लोकांस द्रव्य देऊन कितीएक सोम व कितीएक वाजपेय असे बहुत यज्ञ केले. यांची भक्ति यज्ञावर व श्रोत्रिय ब्राह्मणांवर फार आहे. याचप्रमाणें पुण्यांत सदाशिव नारायण कानिटकर वकील यांनींही सप्तसंस्था केल्या. याप्रमाणें हे एतद्देश्य या कलियुगांतील प्राचीनबर्हिच आहेत!

२१६. नरगुंदकरांविषयीं माहिती.

नरगुंदचा किल्ला मूळ इ० स० १६७३ त शिवाजीनें बांधला. पुढें आपाजी सुरो हेबळीकर जहागीरदार यांजपाशीं रामराव दादाजी ह्मणून एक कोंकणचा ब्राह्मण चाकरीस राहिला असून जहागीरदार यांची पागा कोल्हापूरकर राजांजवळ चाकरीस होती, त्या पागेवर त्यास ठेविलें होतें. त्या राजाची चौथाई वसूल करण्याकरितां जहागीरदार फिरत त्यांजबरोबर रामरावही फिरे. याप्रमाणें स०१७०२ पर्यंत चाललें. पुढें रामराव यांनीं १७०६ सालीं मुसलमानांपासून नरगुंद किल्ला घेतला. त्यामुळें कोल्हापूरकर राजानें चौथाई अंमल बसविण्याकरितां बारा पथकांची सरदारी व त्या किल्ल्याची सनद हीं रामरावांस दिलीं. नंतर रामराव यांनीं नरगुंदास व्यंकटेशाचें देऊळ बांधिलें. पुढें रामरावांचा पुतण्या दादाजी यास कोल्हापूरचे राजांनीं सचिवाचें पद दिलें. त्या दादाजींचा मुलगा भास्करराव, त्यांचा व्यंकटराव, त्यांचा दादाजी आणि त्यांचा भास्करराव. भास्करराव यांस बंड केल्यामुळें सन १८५७ सालीं फांशीं दिलें व नरगुंदची जहागीर खालसा झाली. ह्याप्रमाणें नरगुंद संस्थानाचा आद्यंत आहे.

२१७. हसबनीस.

शंकराजी केशव हसबनीस हे वसईचे मसलतींत उपयोगी पडले ह्मणून त्यांस कोंकणांत इनामें, गांव, व जमिनी दिल्या. शंकराजींचे पुत्र सर्वोत्तम आबा, त्यांचे नारायणराव, त्यांचे विनायकराव

हे शके १७६२ सालीं वारले; त्यांचे त्रिंबकराव, गणपतराव व शंकरराव हे तीन पुत्र होते.

२१८. मुजूमदार.

नारोपंत खरसीकर (वांई प्रांत) यांस मुजुमदारीचा दरक १७१३ इसवींत मिळाला. त्याचा मुलगा नीलकंठराव, त्याचा मुलगा नारायणराव आणि त्याचे पुत्र नीलकंठराव व जीवनराव. पैकीं नीलकंठराव यांचे पुत्र कृष्णराव, यांस वाळकी, बोपखेळ, मांजरी वगैरे गांवें सरंजामास असून त्यांचा पुत्र नारायण आणि जीवनरावांचा मोरेश्वर असे पुतणे चुलते हल्लीं आहेत.

२१९. कन्हाडकर मुतालिक.

यमाजीपंत शिवदेव हे प्रतिनिधींचे मुतालीक होते. त्यांचे पुत्र नमाजी यमाजी. त्यांची नकल (निर्वेश) झाली. परंतु यमाजी याचे भाऊ अंताजीपंत होते. त्यांस वासुदेव ह्मणून पुत्र होता; त्याचा अंताजी, त्याचा नारायण आणि त्याचे अंताजी मुतालीक; हे हल्ली कन्हाडास असून त्यांजकडे बारा हजारांचें इनाम चालत आहे.

२२०. सरलष्कर व सेनाकर्ते.

इ० स० १७२० ह्मणजे अशरीन मया व अल्फ (६०९) रजब रोजी श्री० छत्रपति यांनीं चिमणाजी बल्लाळ यांस सरलष्करची सरदारी दिली. त्यावेळीं जैताजी पाळकर हे सरनौबद होते. पुढें हैबतराव नाईक निंबाळकर हे सरलष्कर झाले, तेव्हां त्यांचे हाताखालीं मोहिते हे सेनाकर्ते होते.

२२१. राजाज्ञा.

राजाज्ञा हें पद प्रथम रंगराव उद्धव यांस इ० स० १७०९ मध्यें मिळालें. नंतर तेंच पद नारो राम, त्यानंतर चिमणाजी दामोदर, त्यापुढें दत्ताजी शिवदेव, त्यावर भवानीशंकर व त्यानंतर शाहू महाराजांनीं मोरेश्वर देशपांडे वांईकर यांस, याप्रमाणें दिलें. त्यावरून हल्लीपर्यंत वांईकर देशपांडे यांचे वंशास 'राजाज्ञा' ह्मणतात.

इतर मराठे सरदारांच्या गोष्टी.

२२२. नागपुरकर भोंसले सेनासाहेब सुभा.

शाहू महाराज औरंगजेबाचे कैदेंतून १७०७ सालीं सुटल्यावर त्यांजवर ताराबाईनें बंड उभें केलें. त्यासमयीं परसोजी भोंसले यांनी मदत केली. सबब त्यांस 'सेनासाहेब सुभा' हा किताब दिला; व चौथाई वसूल करण्यास पाठविलें. ते नागपुराकडचे प्रांत सर करावयास लागले. त्याचा मुलगा कान्होजी, नंतर रघोजी व त्यानंतर जानोजी वगैरे अनुक्रमानें त्याच पदावर बसले.

२२३. नागपुरचे भोंसले.

इसवी सन १७५५ सालीं रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांनी गोंडवण व नागपूर प्रांतीं मराठ्यांचा अंमल बसविला. त्यांचे कारभारी भास्कर पंडित म्हणून होते. रघोजीस जानोजी, साबाजी, मुधोजी व बिंबाजी असे चार मुलगे होते. पैकीं मुधोजीचे मुलगे रघोजी, चिमाजी व व्यंकोजी असे तीन. रघोजीचा परसोजी व व्यंकोजीचा मुधोजी अप्पा, हा १८१८ त पदभ्रष्ट झाला. परसोजीचे दत्तक रघोजी हे ता० ११ दिसंबर १८५३ सालीं वारले. त्यांच्या अन्नपूर्णाबाई, आनंदीबाई, दर्याबाई व कमळजाबाई अशा चार बायका होत्या. त्यांनीं जानोजी भोंसले यांस दत्तक घेतलें, ते हल्लीं आहेत. हल्लीं त्यांस लाख रुपयांचें उत्पन्न असून त्यांचें राज्य खालसा झाल्यामुळें तेंहि हल्लीं इंग्रजी झाली आहे.

२२४. नारायणराव वैद्य वांईकर.

नारायणराव वैद्य वांईकर हे नागपुरास भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजकडे पेशव्यांचें वकील होते. त्यांचें दातृत्व इतकें होतें कीं, त्यांनी सत्रा वेळ तर आपण व बायको घरांतून बाहेर निघून घरादाराचा सर्व दौलतीचें सर्वस्व दान केलें. तरी त्यांचा पुनः संसार जमून ते लाखों रुपयांचे धनी बनले. याकरितां पेशवाईत हे एक कर्णच होते असें म्हणण्यास अगदीं हरकत नाहीं. एके चंद्रग्रहणांत यांचे घरीं भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजकडून एक लक्ष रुपयांचा भरणा झाला

असतां रात्रीं ग्रहणांत त्यांनीं तो सर्व वांटून दिल्यामुळें कांहीं राहिलें नाहीं. हें समजल्यावर भोंसले यांनीं पुनः एक लाख रुपये त्यांजकडे पाठवून दिले! पुढें बाजीरावाचा अम्मल होऊन सर्वत्र राज्याचा बिघाड झाला; कोणी कोणास धनी नाहीं; पत्रव्यवहार बंद झाले; तेव्हां अर्थात् या वकीलाशींही कोणी पत्रव्यवहार करीना. म्हणून ते नागपुराहून निघून काशीस गेले, ते तिकडेच वारले. परंतु पुढें त्यांचे घरास अगदीं गरीबी आली.

२२५. बुंदेले यांचा मूळपुरुष.

बाजीराव साहेब यांजवरोबर, वांईजवळ बावधन म्हणून गांव आहे, तेथील राहणारा गोविंदपंत म्हणून तरुण मुलगा, जातीनें कऱ्हाडा ब्राह्मण होता. तो त्यांच्या लष्कराबरोबर गेला. बाजीराव साहेब छत्रसाल राजाचे मदतीस जात असतां मध्यें नदीवर उतरले. तेथें या मुलानें एक प्रेत जळत होतें त्यांतून विस्तव घेऊन पदरांत पीठ होतें त्यांच्या दोन भाकऱ्या करून खाल्ल्या! तिकडे श्रीमंतांचें लक्ष्य होतेंच. तेव्हां त्यास विचारलें कीं, 'तूं कोठून आलास?' तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, 'मी श्रीमंतांचे लष्कराबरोबर दक्षिणेंतून आलों. परंतु आज तीन दिवस झाले खावयास मिळालें नाहीं, म्हणून थोडें खाऊन घेतलें.' तेव्हां श्रीमंतांस वाटलें कीं, हा मुलगा मोठा साहसी आहे. पुढें छत्रसाल राजाकडून झांशी, जालवण, गुलसराई, काल्पी, व सागर हे प्रांत मिळाले. तेव्हां श्रीमंतांनीं १७३३ त गोविंदरावास सांगितलें कीं, 'तूं हे संभाळ.' तेव्हांपासून तो मोठा जहागीरदार झाला. त्याचे दोन मुलगे होते, त्यांनीं राज्य वांटून सागर व जालवण अशीं दोन राज्यें केलीं. हा गोविंदराव पानपतच्या फौजेस रसद पोंचवीत असतां मारला गेला. पुढें कऱ्हाडे ब्राह्मणांचीं राज्यें कोट रुपयांचीं झालीं.

२२६. कोंकणचे व गुजराथचे सुभेदार.

पूर्वी रामाजी महादेव चिवलकर हे सुभेदार होते. त्यांचेनंतर वेंकराजी केशव फडके ऊर्फ हसबनीस हे कोंकणचे सुभेदार झाले. त्यानंतर विसाजीपंत लेले, पुढें जिवाजी गोपाळ जोग, त्यावर दादा

गद्रे, त्यानंतर दादो हरि मराठे, नंतर बाजीराव बर्वे (१८०१), नंतर खंडेराव रास्ते, नंतर नरसिंगराव भावे, नंतर आन्याबा राहतेकर (१८०८), असे सुभेदार अनुक्रमानें झाले. आणि याचप्रमाणें अहमदाबादचे सुभेदार प्रथम भवानी शिवराम, नंतर हरि चिंतामण दीक्षित, त्यावर फत्तेपुरचे कुळकर्णी आबा शेलूकर, त्यानंतर गायकवाड आणि नंतर त्रिंबकजी डेंगळे वगैरे झाले.

२२७. हिंगणे यांचा वंश.

देवराव हिंगणे हे महादेवभट हिंगणे नासिककर यांचे पुत्र होत. हे मोठे मसलती असून दिल्लीस वकिलीवर होते. यांची दौलत व मिजास फार होती. तीन लाख रुपयांच्या तर त्यांचे पायांत खडाव असत व दररोज तीनशें रुपयांचा खर्च एकाचे खिचडीकडे होत असें ह्मणतात ! त्यांचे पुत्र दामोदर, त्यांचे गणेश, त्यांचे कृष्णराव आणि त्यांचे दत्तक पुत्र दामोदरराव ऊर्फ नानासाहेब, हे हल्ली आहेत. यांस सात हजारांचे गांव इनाम आहेत.

२२८. पाटणकर दीक्षित.

कायगांवकर दीक्षित यांचा मूळ पुरुष नारायण दीक्षित पाटणकर, शांडिल्यगोत्री, होता. त्यास श्रीमंत थोरले बाजीराव देवले यांनीं गुरु केलें होतें. त्यास वासुदेव व बाळकृष्ण असे दोन पुत्र होते. पैकीं वासुदेवास रामचंद्र व गोविंद असे दोन मुलगे होते. रामचंद्र याचे पुत्र जगन्नाथ व त्यांचे नारायण जगन्नाथ हे हल्ली आहेत. गोविंद याचे वासुदेव व त्यांचा अनंत वासुदेव गोविंद उर्फ दादासाहेब हे नुक्तेच (पौष शु० ७ शके १८०१ रोजी) शेंदुर्णीस वारले. त्यांचा अनंत दीक्षित हा आहे. यांची अर्धी वांटणी आहे. पैकीं नारायण जगन्नाथ यांस हिस्सा आहे. बालकृष्ण याचा लक्ष्मीनारायण. त्याचा बालकृष्ण व त्याचा यज्ञेश्वर असे होते. यांस खानदेशांत वरील शेंदुर्णी महालांतील २५ गांव इनाम आहेत. खेरीज गोदावरीतीरीं कायगांव हें इनाम आहे. हल्ली हैदराबादचे दरबारांत यांची चांगली चलन आहे.

२२९. तंजावरचें राजघराणें.

शाहाजी महाराज भोंसले हे विजापूरचे बादशाहाजवळ चाकरीस होते. यांचा धाकटा मुलगा व्यंकोजी होता. शाहाजी इ०स० १६६४ सालीं मेल्यावर तंजावरची जहागीर व्यंकोजीकडे आली व शिवाजी हा दक्षिणप्रांतीं राहिला. पुढें इ० स० १६८३ त विजापूर बुडालें. तेव्हां तंजावरचें संस्थान कर्नाटकच्या नबाबाच्या ताब्यांत आलें. व्यंकोजीचा पुत्र शाहाजी, त्याचा पुत्र सरफूजी, त्याचा पुत्र तुकोजी व त्याचा पुत्र बाबासाहेब. पुढें बाबासाहेब याचा व त्याचे भावाचा तंटा लागला ह्मणून त्यानें इ० स० १७४९ सालीं इंग्रजांची मदत मागितली. परंतु तें काम सिद्धीस गेलें नाहीं. त्या वेळीं इंग्रजांस देवीकोटचा किल्ला मात्र मिळाला. पुढें कर्नाटकचे नबाबाचा व तुळाजी महाराज यांचा तंटा लागला त्या वेळेस इंग्रजांनीं आपली फौज नबाबाचे मदतीस दिली. तुळजाजी हा सदरील बाबासाहेबांचा मुलीकडून पणतू होता. त्या मोहिमेंत सन १७७१ सालीं आठ लाख रुपये खंडणी, बत्तीस लाख रुपये खर्चाबद्दल व सोळा लाख रुपयांचा मुलूख अशी मिळकत तुळजाजीकडून नबाबास मिळाली. तरी पुढें तीन वर्षांनीं नबाबानें तुळजाजीस अगदींच पदभ्रष्ट केलें; ह्मणून शेवटीं सन १७७६ सालीं त्याचा पक्ष कंपनी सरकारानें घेऊन त्यास गादीवर कायम केलें. तेव्हां त्यानेंही कृतज्ञताबुद्धीनें कंपनीसरकारची फौज चाकरीस ठेवून त्याजबद्दलचे खर्चास नागोर वगैरे चार लाख रुपयांच्या वसुलाचे महाल कंपनीस दिले. पुढें इसवी सन १७८७ सालीं हैदर नाईकावर मोहीम करण्याचें ठरून त्या कामी कंपनी सरकारास नबाब व अमरसिंग महाराज (तुळजाजीचा मुलगा) हे अनुकूल होऊन त्यांनीं कंपनी सरकारास फौज बादविण्याकरितां पुष्कळ पैसा दिला. नबाबानें तंजावरची सर्व खंडणी कंपनी सरकारास लावून दिली व कंपनी सरकारही तंजावरचे कर्जास जामीन झालें. पुढें इ० स० १७९२ सालीं तुळजाजीचा दत्तक मुलगा सरफूजी यासीं कंपनी सरकारचा तह होऊन त्यांत असें ठरलें कीं, सरफूजीनें दरसाल अकरा लक्ष होन कंपनी सरकारास द्यावे. आणि ते न दिल्यास सर्व मुलूख

कंपनी सरकारानें सरफूजीपासून घेऊन राजकुलांतील बायकांच्या खर्चाची व कर्जाची मात्र वारासार करावी. पुढें इ० स० १७९८ सालीं तुळजाजीचा औरस मुलगा अमीरसिंग यास इंग्रजांनीं पदच्युत करून त्यास पंचवीस हजार होन पेन्शन करून दिलें. आणि त्या जागीं सरफूजीस गादीवर बसवून इंग्रजी कायदाप्रमाणें दिवाणी व वसूली काम चालावें व त्याचप्रमाणें सरफूजीनें खाजगी खर्चास एक लाख होन मात्र घ्यावे असें ठरलें. पुढें सरफूजी हा तारीख ७ मार्च सन १८३२ रोजीं वारला. तेव्हां कंपनी सरकारानें त्याचा मुलगा शिवाजी महाराज छत्रपति यास गादीवर बसविलें. परंतु पुढें तोही निपुत्रिकच वारला. त्यास एक कन्या होती. परंतु आजपर्यंत तंजावरचा मुलूख बहुधा खालसा होत होतच आला असल्यामुळें या वेळीं इंग्रज सरकारानें सर्वच संस्थान खालसा करून त्याचे मुलीस पेन्शन करून दिलें. त्या मुलीस इंग्रज सरकारांत 'प्रिन्सेस ऑफ् तंजोर' असें म्हणतात व तें पेन्शन तिला चालू आहे. तिच्या नवऱ्याचें नांव प्रिन्स कॉन्सर्ट राजा सखाराम चव्हाण असें आहे.

मराठी राज्यांतील किरकोळ माहिती.

२३०. मराठी राज्यांतील शिक्के.

मराठी राज्यांत प्रत्येक सरदाराजवळ व प्रधानाजवळ शिक्के असत. या प्रकारचे अनेक शिक्के पाहण्यांत आले. त्यांतून खालीं लिहिलेले उतरून घेतले आहेत. ते कित्येकांस त्यांचे जुनेपणावरून वगैरे चमत्कारिक वाटतील. कोणीं वाटोळे, कोणीं अष्टपैलू, कोणीं लंबवर्तुळाकार, कोणी चतुष्कोणी असे असे केले.

सन १८१५ सालीं त्रिंबकजी डेंगळा याजकडे गुजराथ सुभा होता. त्याचे सनदेवर जे शिक्के आहेत ते:—

श्रीमंत पंतप्रधानचरणीं तत्पर ।
मल्हारजीसुत त्रिंबकजी डेंगळे निरंतर ॥

वाईकर देशपांडे भवानीशंकर मोरेश्वर यांस पंत राजाज्ञा [illegible]

पदवी होती. आतां त्यांचे वंशास पंत असें म्हणतात. त्यांचा शिक्का येणेंप्रमाणें:—

श्रीभवानीशंकर प्रसन्न.
श्रीराजा शाहु छत्रपति स्वामीचरणीं तत्पर ।
भवानीशंकर मोरेश्वर निरंतर ॥

भवानीशंकर पंत यांचा मुलगा हैबतराव याचा शिक्का:—

श्रीभवानीशंकर प्रसन्न.
श्रीराजा शाहुचरणीं दृढभाव ।
भवानीशंकरसुत हैबतराव ॥

रतनसिंग जाधव मालेगांवकर यांचा शिक्का:—

श्रीशंभोरमरसिंहस्य सुवर्णपदपंकजम् ।
यादवस्य कुलोत्तंसो रत्नसिंहो विराजते ॥

फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर यांचा शिक्का:—

श्रीशिवशंभुस्वामिनि शाहूभूपे च पार्थिवोत्तंसे ।
परिणतचेतोवृत्तेः फत्तेसिंहस्य मुद्रेयम् ॥

दुसरे फत्तेसिंग यांचा शिक्का:—

राजाशाहुछत्रपतिचरणीं तत्पर ।
फत्तेसिंग भोंसले राजकुमर ॥

राघोजी आंग्रे यांचा शिक्का:—

श्रीराजारामनृपचरणीं सादर ।
मानसिंहसुत राघो बजारतमाहा सरखेल निरंतर ॥

तुळाजी आंग्रे यांचा शिक्का:—

श्रीशाहुनृपहर्षेण सरखेलसमुन्नते ।
तुलसिंहस्य मुद्रेयं सर्वोत्कर्षेण राजते ॥

उदाजी चव्हाण, ज्यानें विजापूर मुक्काम राजाकरितां घेतला त्याचा शिक्का:—

श्रीराजाशाहुछत्रपतिस्वामीचरणीं तत्पर ।
उदाजी चव्हाण हिंमतबाहादर ममलकतमदार निरंतर ॥

त्र्यंबक कृष्ण, राजाचे देशमुखीचे वहिवाटदार यांचा शिक्का:—

श्रीराजाराममहिपालक ।
सेवक कृष्णसुत त्र्यंबक ॥

रघोजी भोंसले नागपुरकर यांजकडे पांडवगड किल्ला व कसबे देऊर वगैरे गांव सातारच्याजवळचे सरंजाम्यास होते, पुढें पांडवगड त्यांजकडून काढून रास्त्याकडे पेशव्यांनीं दिला. त्या रघोजीचा शिक्का:—

शाहुराजपदांभोजभ्रमरायितचेतसाम् ।
बिंबात्मजस्य मुद्रेयं राघवस्य विराजते ॥

सदर्हू रघोजीस चार पुत्र होते; जानोजी, साबाजी, मुधोजी व बिंबाजी. पैकी तिघांस वंश नाहीं. मुधोजी यास ३ पुत्र, रघोजी, भिमाजी व व्यंकाजी. पैकी व्यंकाजीचा मुलगा मुधोजी आपासाहेब यास सन १८१८ मध्यें सितावळदीचे लढाईत राज्यभ्रष्टता प्राप्त होऊन तो पळून गेला. आणि नंतर रघोजीचा मुलगा परसोजी हा गादीवर बसला. तो ता० ११ डिसेंबर सन १८५३ इसवी रोजी मेला. त्याचे राज्य सरकारानें घेतलें. त्याच्या राण्या, अन्नपूर्णाबाई, आनंदीबाई, दर्याबाई व कमळजाबाई ह्या आहेत. त्यांचा दत्तक मुलगा रघोजी हा सरासरी निर्वाह करून आहे. याप्रमाणें नागपूरचे वंशाची हकीकत आहे. बंडाचे सालीं यानें सरकारास मदत केली ह्मणून मौजे देऊर गांव जप्त केलें होतें, तें परत या मुलास दिलें.

प्रतिनिधीनें आपल्यास एक मुतालिक नेमला होता. त्याचा मुलगा गमाजी बावा. हा मोठा पराक्रमी होता. निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर याचा हा व्याही आणि पेशव्याशीं हा बिघडून विठ्ठल सुंदर याजकडे जाऊन तेथील फौज घेऊन प्रतिनिधीसहित पुण्यावर येत होता. त्याचा राक्षसभुवनच्या लढाईत माधवराव पेशवे यांनीं सन १७६२ सालीं पराभव केला. त्या लढाईत हे उभयतां व्याही मेले. त्या गमाजीचा शिक्का येणेंप्रमाणें. त्याचें नांव सदाशिव होतें:—

श्रीशाहुनृपतिस्तस्य यमाजीतनुजन्मनः ।
सदाशिवस्य मुद्रेयं तनुते सर्वमंगलम् ॥

हल्लीं सदाशिव याचे भावाच्या वंशांतील अंताजी नारायण मुतालीक कऱ्हाडास आहेत, त्यांचे तीर्थरूप नारायणराव अनंत याचा शिक्का:—

श्रीभवानी प्रसन्न.
श्रीराजाप्रतापसिंहछत्रपतिमहिपालक ।
तस्य नारायणराव अनंत आज्ञाधारक ॥

सातारकर राजे यांचा सरदेशमुखीचा शिक्का:—

स्वस्ति श्रीसुखदा मुद्रा प्रतापोत्कर्षवर्धिनी ।
सरदेशमुखस्यैषा शाहुराज्ञः सुराजते ॥

शामराव आबाजी कोरेगावचे मामलेदार यांचा शिक्का:—

मार्तंडचरणीं तत्पर ।
शामराव आबाजी निरंतर ॥

२३१. जुने किताब.

प्राचीनकालीं राजास, 'नरपति,' 'गजपति,' 'हयपति,' 'छत्रपति' अशा पदव्या असत. मानकरी सरदारांस 'नाईक' अशी पदवी असे. ब्राह्मणांत सावकारास हीच पदवी असे व सातारप्रांतीं 'राव' ह्मणून बारा मराठे व धनगर वांस पदव्या असत. अष्टप्रधानांस 'पंडित' असें ह्मणत.

२३२. प्रधान.

१ पेशवे	६ सेनापति
२ सचीव किंवा सुरणीस	७ पंडित
३ डबीर किंवा सुमंत	८ न्यायाधीश
४ आमात्य किंवा मुजुमदार	९ प्रतिनिधि
५ मंत्री किंवा वाकनीस	१० राजाज्ञा

२३३. बारा राव.

पेशवे सरकारचे हुजुरातींत धनगर मंडळी फार असे त्यांस बारा राव ह्मणत. त्यांचे गांव तर्फे नीरथडीस आहेत, त्यांचा तपशील:—

रावांचीं नांवें.	गांवांचीं नांवें.
१ अडळराव.	... मौजे अहिरें.
२ अभंगराव.	... मौजे दरूली.
३ झुंजारराव.	... मौजे वाघोशी.
४ परमाळराव	... मौजे अंदोरी.
५ प्रचंडराव.	... मौजे पिंपरेखुर्द.
६ रविराव.	... मौजे कोपरडें.

७ भालेराव. मौजे खेडपुडुक.
८ गंभीरराव. मौजे सुखेड.
९ सर्जेराव. मौजे पाडळी.
१० शृंगारराव.... मौजे बोरी.
११ अंकुशराव मौजे पाडेगांव.
१२ विश्वासराव... मौजे मोरवें.

यांशिवाय नगर प्रांतीचे वणजारी लोकही होते; ते अद्यापि ग्वाल्हेरीस जनरल बापू आव्हाड वगैरे सरदार आहेत. मराठे व धनगर हे मेलेलें मनुष्य जाळतात व त्याजवर छत्र्या (समाधि) बांधतात. सदरील सर्व गांवीं छत्र्या पाहण्यांत येतात. त्याचप्रमाणें वानवडीस महादजी शिंद्यांची व खडकीस मल्हारराव होळकरांची छत्री आहे.

२३४. दरकदार.

१ फडणवीस
२ पोतनीस
३ चिटणीस
४ बक्षी

२३५. सरदार.

१ सेनाकर्ते
२ सरलष्कर
३ सरखेल
४ अलीजा बहादूर
५ राजे बहादूर
६ सेनासाहेब सुभा
७ समशेर बहादूर
८ उमदे तुल्मुल्क बहादूर
९ सेना खासखेल
१० सुभेदार
११ सरसुभेदार

२३६. मराठींतील किताब.

मराठी राज्यांत मोठ्या लोकांस किताब देत, ते येणेंप्रमाणें:—

१ नागपूरकर भोंसले–सेना साहेब सुभा.
२ आंग्रे–वजारतमाहा सरखेल.
३ शिंदे–अलिजा बहादूर.
४ नारो शंकर–राजे बहादूर.
५ सुरापूरकर नाईक–बहिरी बहादूर.

६ कंपनी–इंग्रज बहादूर.
७ टिपू–सुलतान बहादूर.
८ गायकवाड–सेना खासखेल समशेर बहादूर.
९ घोरपडे–सेना धुरंधर.
१० वाडीकर सावंत–राजे सावंत बहादूर.
११ विंचूरकर–उमदे तुल्मुल्क बहादूर.
१२ अष्टप्रधान–पंडित.

२३७. दाभाडे गुजराथेंत कसे शिरले ?

खंडोजी दाभाडे सेनापति हे गुजराथेंत चौथ घेण्यास ह्मणून शिरले, ते सोनगड व दाहोद या रानांत राहून स्वारांचीं ठाणीं ठेवून गांवावर धाड्या करून हल्ले करून वसूल घेत. त्यावेळेस मुसलमान आपसांत कडत यामुळें मराठ्यांस फार सोय पडली.

२३८. सिदोजीराव निंबाळकर.

कोल्हापूरचे राजवाड्यांत एक वेळ निपाणकर भेटीस जात असतां वरील चौकांत तेथील राजानें वाघ सोडून दिला होता. इतक्यांत सिदोजीराव निंबाळकर सरदेसाई सरलष्कर यांची स्वारी आली. तीं पुढें लोक होते त्यांनीं सांगितलें कीं, 'आंत वाघ आहे.' तेव्हां निपाणकर बोलले कीं, 'मी आतां मागें फिरावयाचा नाहीं.' असें ह्मणून ते आंत शिरले; तों वाघ अंगावर येतो असें पाहून त्यांनीं त्याचे पुढील पाय धरून त्यास उभें केलें व इतक्यांत मागील लोकांनीं तरवारीनें त्यास तोडिलें. मग निंबाळकर जाऊन राजास भेटले! याच मनुष्यानें कोल्हापूरकर महाराजांची मुलगी मागितली होती. परंतु ती त्यांनीं दिली नाहीं ह्मणून निपाणकरांनीं कोल्हापूर घेऊन अखरदस्तीनें मुलीशीं लग्न लाविलें. असा हा उग्रकर्मा मनुष्य होता.

२३९. दुष्ट मंडळी.

मागील कारकीर्दीत अत्यंत दुष्ट झाले त्यांत नामांकित, हरिद्वाराजवळील फत्तरगड येथील राहणार पठाण गुलाम कादर, जो दिल्लीस पठाण झाला होता; व ज्यानें बादशाहाचे डोळे काढिले; ज्यास महा-

दजी शिंदे पाटीलबुवा यांनीं धरून ठार मारिला, व बादशहास त्याचे हालांतून सोडवून बादशाहापासून गोवध बंद करण्याची सनद घेतली; तो रोहिला हा एक दुष्ट. दुसरा दुष्ट सर्जेराव सखाराम घाटगे, बाइजाबाईचा बाप, ज्यानें पुणें व नगर येथील हजारों माणसें विनाकारण मारिलीं व इंदूर लुटलें तो होय. तिसरा दुष्ट सिदोजीराव आपा देसाई निपाणकर, जो निंबाळकर निपाणकर सरलष्कर नांवानें बाजीरावाजवळ होता तोच. चवथा दुष्ट हरीपंत भावे, यशवंतराव होळकर यांचा सरदार, ज्यानें हरनाथ व अमीरखान पेंढारी या आपल्या सेनांनी मदत घेऊन पुणें लुटलें तो होय. पांचवा परशुरामपंत प्रतिनिधि, ज्यास थोटा ह्मणतात तो. या प्रतिमेचे दुष्ट पुरुष पूर्वी कधीं झाले नाहींत व पुढें होणारही नाहींत अशा यांच्या कृति होत्या.

२४०. दुष्ट व चांगल्या स्त्रिया.

स्त्रियांमध्यें अहिल्याबाई होळकरणीसारखी धार्मिक स्त्री कधींही झाली नाहीं व पुढेंही होणार नाहीं; आनंदीबाईसारखी दुष्ट स्त्री पुढें कधीं होणार नाहीं, व पूर्वी कधींही झाली नाहीं ! दादासाहेब मेल्यावर हिला कांहीं दिवसपर्यंत आनंदवल्ली ह्मणून नाशकाजवळ गांव आहे तेथें कैदेंत ठेविली होती. बाइजाबाईसारखी क्रूर स्त्री झाली नाहीं; झांशीवालीबाईसारखी शूर स्त्री झाली नाहीं; आणि थोरले माधवरावांची पत्नी रमाबाई इजसारखी पतिव्रता कोणी झाली नाहीं.

२४१. चांगले राजे.

उज्जनीस विक्रम राजा झाला; त्याची परोपकाराबद्दल फार प्रसिद्धि आहे, परदुःखभंजनाबद्दल त्यानें मोठमोठीं धाडसी कृत्यें केलीं. त्याचे पुढें राजा भोज ह्मणून धारेस झाला; तो विद्वानांस उत्तेजन देण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. सिद्धराज जयसिंग ह्मणून पाटणचा राजा होता; हा इमारती बांधण्याबद्दल मोठा प्रसिद्ध आहे. शिवाजी राजे भोंसले हे किले बांधण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. तोडरमल व मलिकंबर हे जमिनीवर यथान्याय सारे ठरविण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. अकबर बादशाह हा हिंदु लोकांस चांगले रीतीनें वागविण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. इतकेंच नव्हे तर, जें मोठमोठ्या विद्वानांस आज माहीत

जलें आहे तें त्यास पूर्वीच कळलें होतें. ह्मणजे, सती बंद करण्याबद्दल त्यानें हुकूम दिला होता व गोवध बंद करण्याबद्दल त्यानें फरमान दिला होता. जाणतीं मुलें झाल्याखेरीज लग्न करूं नये असाही ठराव प्रथम त्यानेंच केला. त्याचप्रमाणें विधवांनीं पुनर्विवाह करण्याबद्दल उत्तेजन दिलें, हिंदु व मुसलमान यांचा आप्तपणा केला, स्वधर्मास व हिंदुधर्मास सारखें मानिलें, आणि जिंकलेले लोकांवर विश्वास ठेवून त्यांस मोठ्या पदव्या व सरदाऱ्या दिल्या, अशी त्याची प्रख्याति आहे.

२४२. जातीस जात वाढविते.

गायकवाडांचे दौलतींत परभू फार असत, याचें कारण रावजी आपाजी हे परभू दिवाण होते. शिंद्यांचे दौलतींत शेणवी फार असत; जिवबा बक्षी वगैरे सर्व शेणवी होते. पुण्याचे दौलतींत कोंकणस्थ ब्राह्मण फार असत; व नागपूरचे दौलतींत देशस्थ फार असत असें ह्मणतात. एक जातीचा मनुष्य मोठेपणा पावला ह्मणजे त्याचे अनुसंगानें त्यांची जातही वाढते, हा साधारण नियम आहे.

२४३. शाश्वत आणि अशाश्वत अधिकारी.

'बुडाली पाटीलकी देशमुखाची, व बुडालें कुळकर्ण देशपांड्याचें' अशी एक ह्मण आहे. पाटील, कुळकर्णी, देशमुख, देशपांडे यांस शाश्वत अधिकारी ह्मणतात आणि सुभेदार व मामलेदार यांस अशाश्वत अधिकारी ह्मणतात. या वतनाची प्रतिष्ठा पुरातन काळापासून या देशांत इतकी मोठी गणली होती कीं, महादजी शिंदे दहा कोट रुपयांचे राज्याचे मालक होते तरी, ते दक्षिणेंत पाटिलकीच्या विकत होते. आणि लोकांनीं आपल्यास 'पाटीलबोवा' ह्मणावें ही त्यांस मोठी हौस असे ! तसेंच, शाहू महाराज हे आपल्यास सरदेशमुख ह्मणवीत असत. याचें कारण, पूर्वीचे सरकारांत जमीदाराची योग्यता फार मोठी होती. महालचा सर्व कारभार देशमुखाचे घरीं व गांवच्या पाटिलाचे घरीं चालत असे; कर, सारा, पंचाइती हीं सर्व त्यांचे मार्फत होत असत. सरकार, जमाबंदी करणें तरी त्यांचे मार्फत करीत असत. तेव्हां अशी ह्मण होती कीं, 'गांव करी तें राव न करी,'

म्हणजे राजाचा देखील त्यांजवर हुकूम नसे. गांवकरी हेच आपल्या जमिनीचे धनी असत. दुसरे गांवानें शींव दाबली तर त्या परस्परांत मोठे तंटे पडत व लढाया होत; तेव्हां गांवचे दहाजण अधिकारी मिळून ते तंटे तोडीत. बलुते व अलुते हे त्यांची चाकरी करीत. याप्रमाणें गांव हें स्वतंत्र राज्य असे. ते सरकारास खंडणी मात्र देत. पुढें कालेंकरून हें स्वातंत्र्य नष्ट झालें!

२४४. राज्यांचें मूळ.

बहुत राज्यांचें मूळ चोर व लुटारू यांजमध्येंच आहे. म्हणजे लुटारू लोक हे प्रथम लुटी करतात व त्यांत विजयी झाले म्हणजे पुढें होतां होतां राजे बनतात! हा इतिहास बहुतेक राज्यांना आहे.

२४५. बंडखोर लोक.

दक्षिणेंत रामोशी, भिल्ल, कोळी वगैरे लुटारू लोक आहेत तसे गुजराथेंतही कोळी आहेत. तिकडे इंग्रजी अमलांत गेंडाळ कासव्या हा जमात जमवून लूट करूं लागला तेव्हां त्यास मेजर फुल जेम्स यांणी मारिलें. तसाच तिकडे दुसरा एक जोबन वर्तोळिया नांवाचा मनुष्य असून तोही लूट करीत असे. परंतु वर्तोळास स्वामीनारायण जाऊन त्यांनीं त्यास उपदेशानें सुधारलें व त्याजकडून चोरटेपण सोडविला. दक्षणेंत उमाजीनें बंड केलें म्हणून त्यास १८३२ सालीं फांशी दिलें. त्याचप्रमाणें भागूजी, राघो भांगरे वगैरे यांणीं उपद्रव केला होता, परंतु त्यांचीही तीच गति झाली. आणि नुकतेच (१८७९ सालीं) हरी मकाजी रामोशी व वासुदेव बळवंत फडके हे दोघे बंडखोर, अनुक्रमें मारले व काळ्या पाण्यावर पाठविले!

२४६. प्रांताचे भाग.

प्रांतांत तर्फा असतात व तर्फेत मौजे असून एखादा कसबाही असतो. ज्या गांवची सीमा बारा गांवांस जोडलेली असते किंवा ज्या गांवीं बाजार असतो किंवा ज्या गांवास बारा बलुते व अलुते असतात अथवा ज्या गांवीं जमीदारांचें रहाणें असतें त्यास कसबा म्हणतात.

२४७. पेंढारी.

दिल्लीचे राज्याची मोडकळा आली व अमीर उमराव सर्व मूर्ख व जुलमी होऊन आपसांत फूट झाली, तेव्हां त्यांची अशक्तता पाहून यांच्या प्रदेशाचे तुकडे संपादन करण्याकरितां सभोंवतालचे राजे प्रयत्नास लागले. त्यांत काबूलचे पठाण, जाट, शीक, मराठे, व इंग्रज हे सर्वच होते. काबूलचे पठाणांनीं काबूल बळकाविलें; अहमदशाह अबदल्ली यानें पानपतावर लढाई देऊन अफगाणिस्तान आटपलें व तो दिल्लीचे बादशाहास मानीनासा झाला; शीख लोकांनीं पंजाब घेतला; मराठ्यांनीं दक्षिण व माळवा त्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानापर्यंत बळकाविलें; आणि इंग्रजांनीं बंगाल घेतला. पुढें हळू हळू बाकीचीं राज्यें सर्व इंग्रजांचे हातीं येऊन ते सार्वभौम पद पावले. तरी दक्षणचें राज्य पेशव्यांचे हातींच होतें. पुढें त्यांतही अंदाधुंदी फार होऊन शेदे होळकर आपसांत भांडूं लागले व पेंढारी यांनीं मनस्वी दंगा माजविला. घरें, हे पेंढारी कोण याचा विचार केला तरी त्यांत एकच जात नव्हती. ब्राह्मण, परभू, मराठे, रामोशी, भील, कोळी, मुसलमान, वगैरे सर्व जातींचे लोक लहान लहान टोळ्या करून लुटण्याचा क्रम चालवीत. एकेका पेंढाऱ्याजवळ पांच पांच हजार फौज असे. त्याशिवाय कोणाजवळ शंभर दोनशेही असे. त्यांचीं घोडीं फार जलद चालत. त्यांनीं नेहमीं गांवें व रस्ते लुटावे. तशांत शेदे, होळकर हे त्यांस आश्रय देत म्हणून तर ते सर्व मुलुखभर फिरत. कोंकणांत, देशांत, माळव्यांत वगैरे ठिकाणीं त्यांचा फार उपद्रव असे. त्यांनीं अनेक प्रकारचे जुलूम करावे. याचप्रमाणें कर्नाटकांतही काही, पुंड व पाळेगार यांचाही पेंढाऱ्यांसारखाच जुलूम चालत असे. ते एखाद दुसऱ्या वाटसरांस लुटीत येवढेंच नाहीं तर ते लमाणसारख्या मोठाल्या कार्यांकरितां जात असलेल्या मोठ्या समाजाच्या बऱ्हाड्यांसही लूटून फस्त करीत! हे इतके दुष्ट होते कीं, ते वाटसरास आधीं मारीत आणि मग त्याजवळ कांहीं सांपडलें तर शोधीत! या लुटाऱ्यांस कोणी विचारता नसे. उलटें राजे व राजांचे अधिकारी हे या चोरांपाशीं आपले हिशाचा ठराव करून त्यांस मदत देत! असा क्रम नाना फड-

णवीस गेल्यापासून बाजीराव जाईपर्यंत चालला होता. त्यांचा निःपात करण्याकरितां जनरल माल्कम साहेब जे पूर्वी लॉर्ड लेक साहेबाजवळ आडिक्यांप होते त्यांस नेमिलें. तेव्हां त्यांनी मोठी फौज व रिसाले जमवून त्या पेंढाऱ्यांचा पाठलाग करून त्यांस नाहींसें केलें. या पेंढाऱ्यांसारखाच दुसरा एक उपद्रव होता तो हा कीं, कित्येक गोसाव्यांच्या हत्यारबंद झुंडी देशभर फिरत असत. ते गांवोगांव लूट करीत नसत, पण दर गांवीं सिधा घेत व तो सिधा त्या गांवच्या लोकांस देणें भाग पडे ! परंतु त्या झुंडीही इंग्रजी अमलांत बंद झाल्या.

२४८. जुलूम.

पूर्वी उंच जातीचे लोकांचा जुलूम नीच जातीचे लोकांवर फार असे; तो आतां नाहींसा होऊन ज्याप्रमाणें वाघ व बकरीं एके ठिकाणीं पाणी पिऊं लागावीं तसेच नीच जातीचे लोक एके ठिकाणीं सारख्या न्यायानें राहूं लागले आहेत. एक वेळ निपाणकर यांच्या घोड्याचे अंगावर मळ दिसला म्हणून त्यांनी खासदारास फटके मारण्याचा हुकूम केला व तो बिचारा त्या मारानें प्राणास मुकला! कनोजचा एक क्षत्रिय ठाकूर होता, त्याचे आबदारानें विड्यांस अधिक चुना लाविल्यामुळें त्याचे तोंडास फोड आले, म्हणून बचकभर चुना आणून तो आबदारापुढें तरवार काढून उभा राहिला आणि त्याजकडून तो खावविला; व तेणेंकरून तो मरण पावला! याप्रमाणें पूर्वी अंदाधुंदी होती. जबरदस्तीनें कोणीं कांहीं केलें तरी त्यास कोणी कांहीं बोलत नसे. हल्लीं झुलू लोकांची वगैरे नीति याप्रमाणेंच आहे. यावरून ज्यांस शास्ता कोणी नाहीं त्यांची स्थिति अशीच असते.

२४९. पुणें.

शाहू महाराज मेल्यावर बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान हे राजमंडळ मोडून पुणें मुक्कामीं आले तेव्हांपासून पुण्याची भरभराट चालली. त्यापूर्वी ३० वर्षे म्हणजे १७२० सालीं बाजीराव पेशवे यांनी पुण्याचे तळावर नदीचे कांठीं शनवारचा वाडा बांधून त्यांत ते कधीं कधीं राहात होते इतकेंच. त्याचप्रमाणें पुण्याभोंवते कुरणाचे गांवीं मराठे शिलेदार आपले घोडे चारून तयार करीत, व सरकारी पागाही तेथें

राहून दसऱ्यास बाहेर पडण्याकरितां तयार करीत. परंतु पुढें सदरप्रमाणें बाळाजी बाजीराव पुण्यांत वस्ती करून राहूं लागल्यापासून खराव प्रांतांतील शिलेदार व सरदार सर्जेराव, घोरपडे, नाईक, निंबाळकर, मावळ प्रांतचे मावळेमोकाशी, नीरवडीचे बारा राव धनगर मंडळी, नगराकडील वणजारी, शिलेदार, खानदेशाकडील कदम बांडे, सोलापुराकडील पांडरे, पुण्यानजीकचे वाघोलीकर जाधव, पुणेंकर पंवार, तळेगांवकर दाभाडे, पश्चिमेकडील तळेगांवचे दाभाडे सेनापति, जगताप बापर, कोंकणचे मोहिते, गुजर, शिरके, खानवेलकर, माणकर, सावंत, आंग्रे, आरमाराकडील धुळप वगैरे सरदार ही मंडळी तेथें येऊन राहूं लागली. त्या सरदारांचें लक्ष्य पुढील स्वारीवर असे. त्यांस महिन्याचे महिन्यास पगार मिळत नव्हता; परंतु जहागीर गांवें, इनाम गांवें, नक्त नेमणुका व तैनाती वगैरे असत. त्यांचा बारा महिन्यांनीं हिशेब होऊन कांपड आंख, नालबंदी व कांहीं रोख मिळून जमजूत करीत व कधीं कधीं बाक्याही पुष्कळ रहात. हशम, गडकरी, किल्लेदार व सरनोबत वगैरे हे मराठे असत. कारखानीस, पोतनीस, चिटणीस वगैरे परभू असत. फड म्हणून एक मोठें आफीस असे, त्यांत कारकून लोक (मुत्सद्दी) लिहीत व त्यांस दरक, वकिल्या, दुमेदाऱ्या, फुट मामलती वगैरे मिळत. सरदारांमधें दोन तर्फा असत; कांहीं हिंदुस्थानचे व कांहीं कर्नाटकचे. रास्ते, पटवर्धन, प्रतिनिधि, अक्कलकोटकर, त्रिंबकराव मामा पेठे हे कर्नाटकचे सरदार; आणि राजे बहादर, पानसे, विंचूरकर, चिंतो विठ्ठल रायरीकर, आणि ताजी माणकेश्वर वगैरे हिंदुस्थानचे सरदार. हे सर्व पेशव्यांचे हुजमांत चालून एकमतानें वागत. याप्रमाणें ही सर्व व्यवस्था खर्ड्याच्या लढाईपर्यंत चालली; पुढें नाना फडणीस वगैरे मेले व या

१. कापड आंख म्हणजे कापड १० रुपयांचें असून खाबर सरकारी ५० रुपयांचा आंख पडला म्हणजे तीच खाची किंमत झाली असें करीत.

२. हल्लीं जसे मिलिटरी आणि सिव्हिलिअन असे दोन वर्ग आहेत, तसे जुने मराठीशाहींत शिलेदार व मुत्सद्दी असे दोन वर्ग असत. शिलेदार म्हणजे तरवारबहादूर आणि मुत्सद्दी म्हणजे लेखकाचें काम करणारे.

मराठ्यांच्या भव्य दर्यास आटोपील असा कोणी राहिला नाहीं. बाजीरावानें सर्वांशीं द्वेष केला याजमुळें सर्व सरदार फुटले आणि एकामेकांशीं लढूं लागले व त्यामुळें पेंढारी माजले, मुलूख उजाड झाला आणि रयत त्रासून परदेशीय राजाची इच्छा सर्वांस वाटूं लागली!

२५०. राजगड व रायगड.

सातार्‍यास शाहूराजा राज्य करीत असे म्हणून त्यास शाहूनगर असेंही ह्मणतात. परंतु शिवाजीचें सिंहासन राजगड येथें असून तेथून तो राज्यकारभार करीत असे. शिवाजी हा संकटकाळीं कोंकणांत रायगडास जाऊन राहत असे. व तेव्हांपासून ती जागा छत्रपत्याची झाली आहे. नानाफडणीसही संकटकाळीं पुण्याहून पळाले ते रायगडींच आले. व त्याचप्रमाणें होळकरीचे वेळेस बाजीराव पळाले तेही रायगडावरच लपून बसले होते.

२५१. काळी फौज.

हिंदुस्थानांत येऊन फरांशिस (फ्रेंच) व इंग्रज यांनीं मद्रासेस व पुंडचरीस दुकानें घातलीं. पुढें येथील राजांमध्यें भांडणें होऊन फौजेची मदत मागण्याकरितां ते यांजकडे येऊं लागले. हिंदुस्थानचे राजे ह्मणजे केवळ बालकांसारखे होत. त्यांस जसा खेळविणारा भेटेल तसे ते खेळणार! प्रथम त्रावणकोरचे राज्यांमध्यें भांडण होऊन ते इंग्रजांपाशीं मदत मागूं लागले. एकानें मदत देण्यास अनमान केल्यास दुसर्‍याकडे जातों असें ह्मणत. याचा मासला हल्लीं काबूल कंदाहारास आहे. अब्दुल रेहमान हा एकदां रूसाकडे जाण्याचा बेत घालितो व दुसर्‍यानें इंग्रजांस मिळण्याचा आव घालितो, त्याचप्रमाणें फरांशिस यांचें राष्ट्र हिंदुस्थानांत कायम होतें तोंपर्यंत चालत असे. पुढें या राजांस फौजा कोठून द्याव्या असा विचार पडला. कारण विलायतेहून फौजा आणावयास खर्च फार पडतो, आणि इकडे जे युरोपिअन लोक आले होते ते कांहीं बादशाह नव्हते, तर कंपनीचे परवानगीनें सावकार लोकांचे गुमास्ते ह्मणून आले होते. तेव्हां बहुत दिवस हा विचार पडला होता. आणि युरोपांत स्वदेशाभिमानी स्वदेशीय लोक परदेशाचे हिताकरितां लढत नाहींत अशी

आहे; त्या धोरणावरून इंग्रज व फरांशिस लोकांस असें वाटे कीं, या देशांत जरी पुष्कळ लोक आहेत; तरी ते आह्मांकरितां आपल्या राजांशीं कसे लढतील? या अंदेशांतच त्यांचीं कितीएक वर्षें गेलीं. पुढें फरांशिसांनीं असें ठरविलें कीं, पांचशें काळे लोक ठेवून ते स्वदेशीयांशीं लढतात कीं नाहीं हें पाहावें. आणि त्याप्रमाणें एक पलटण ठेवून तीस कवाईत शिकवून तयार केलें, आणि एका राजास मदतीस दिलें. तेव्हां त्यांनीं परकीय लोकांप्रमाणें त्या राजाच्या शत्रूशीं लढाई दिली. तेव्हां त्यांचे असें ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांतील लोकांस स्वदेश व परदेश ही समजूत मुळींच नाहीं; व स्वदेशीय लोकांशीं लढूं नये हा धर्म त्यांचे मनांतही नाहीं! त्यांस जो पोटास देईल त्याजकरितां ते लढतील. जो ज्याचें खातो त्याचें वेळेवर ऐकत नाहीं तर, त्यास निमकहराम ह्मणतात. त्यांस पोटास दिलें ह्मणजे ते आपला बाप असला तरी त्याजवर बंदूक उचलण्यास मागें पाहणार नाहींत! ही गोष्ट जेव्हां फुटली तेव्हां फरांशिस लोकांनीं सर्वत्र असें वर्तमान प्रसिद्ध केलें कीं, हिंदूंची फौज हिंदूंशीं लढण्यास कांहीं एक संकोच करीत नाहीं. याजकरितां हिंदूंचीं पलटणें ठेवावीं. त्यानंतर नेटिव्ह आर्मी जमत चालली. फरांशिसांचा हा शोध पाहून इंग्रजांनींही तशीं पलटणें जमविण्याचें सुरू केलें. याप्रमाणें जमत जमत फार मोठी काळी फौज उभी राहिली. कर्नाटक, कोंकण, व हिंदुस्थान येथील चांगले चांगले लोक पाहून ठेवून त्यांस पगार देऊं लागला कीं, ते आपले देशांतील राजांचा नाश करण्यास मागें घेत नव्हते. आणि याच फौजेनें फरांशिस व इंग्रज यांचें मोठें राज्य स्थापन केलें. याप्रमाणें काळ्या फौजेचा इतिहास आहे.

२५२. लोकांचा अभिमान आणि शौर्य.

लोक जेव्हां देशाभिमानी किंवा धर्माभिमानी असून लढतात, तेव्हां एक मनुष्य असला तरी तो शंभरांशीं लढतो. पूर्वी रामायणांत असें प्रसिद्ध आहे कीं, कर्णे ह्मणजे डोकीं कापलेलीं धडें ही आपल्या पूर्वावेशानें लढत. मुसलमान लोकही पूर्वी याप्रमाणेंच धर्माभिमानानें लढत. त्यांचा धर्माभिमान इतका दृढ होता कीं, त्यांच्या

मधील एक मुसलमानास मी एकटा व शत्रु शंभर असें कधीच वाटले नाही. धर्मकारितां लढणें व मरणें हेंच आपलें कर्तव्यकर्म असें समजून ते लोक समरास प्रवृत्त होत. अद्यापि जे ठिकठिकाणीं मुसलमानी पीर आहेत त्यांची कथा अशी सांगतात की, ते लढत असतां त्यांची डोकीं उडालीं तरी ते तसेच लढत लढत चार चार कोस येऊन तेथें पडले! याप्रमाणें वाई प्रांतीं मौजे केंजळ येथें एक व चांदवड येथें साजापीर असे पीर असून त्यांच्या विलक्षण कृत्यांच्या याप्रमाणें अनेक ठिकाणीं कथा आहेत. पूर्वावेशानें शिरच्छेद झाल्यानंतर कबंधाकडून अघटित कृत्य घडल्याचें एक आलीकडील उदाहरण आहे:— परशरामभाऊ पटवर्धन यांचे कारकीर्दीत मिरजेस एका रामोशी दरोडखोरास शिरच्छेदाची शिक्षा झाली. तेव्हां जलाद (शिरच्छेद करणारा मांग) हातांत तरवार घेऊन त्याजवळ गेला आणि त्यानें शिरच्छेद करण्यापूर्वी त्याचे कानांत असलेली मोत्यांची भिकबाळी त्याजवळ मागितली. परंतु रामोशानें ती त्यास देण्याचें नाकारून भिकबाळी तोडून घेऊन तोंडांत टाकिली आणि गिळून जाऊन मांगास 'एका वारानेंच शिरच्छेद कर' असें सांगितलें. त्या रामोशानें जटा वाढविल्या असून या शेवटच्या वेळीं तो आपल्या जटा हातांत धरून मांगास वार करण्यास सांगत होता. इतक्यांत जलादानें एका वारासरसें त्याचें मस्तक उडविलें. परंतु रामोशानें मेल्यावरही शिरच्छेद करणारास शिक्षा करण्याचा निश्चय केला असल्यामुळें धडापासून शिर तुटल्याबरोबर तेंच शिर गरगर फिरवून त्या मांगास मारिलें व धड खालीं पडलें; आणि त्या टोल्यासरसा मांगही धायतळ येऊन खालीं पडला व गतप्राण झाला! परंतु हल्लीं त्यांचा अभिमान अगदीं जाऊन संकटकाळीं ते पळूं लागले. परंतु हल्लीं इंग्रजलोकांत मात्र हा अभिमान असून त्यांची राज्यप्रसाराची लालसा व स्वोत्कर्षाभिमान ही फार वाढलीं म्हणून पुणें, कानपूर, लखनौ व काबूल वगैरे ठिकाणीं दोन दोनशें माणसांनीं दहा दहा हजार माणसांशीं टेंकीनें लढून आपलें रक्षण केलें व राज्याचे पायें मजबूत केले!

२५३. सोदेगिरी.

राजे वाईट झाले म्हणजे त्यांच्या संगतीनें प्रजा बिघडते. याप्रमाणेंच दिल्लीस गर्दी होऊन कोणाचा जोडा कोणाचे पायीं नाहीं अशी जेव्हां स्थिति झाली तेव्हांचे दिल्लीचे सोदे प्रसिद्ध आहेत. परंतु तेथें जशी दुर्दशा झाली तशी तेथून सोदेगिरी उडाली. ती बाजीराव यांच्या कारकीर्दीत पुण्यास आली. पुढें तेथून लखनौस गेली. तें राज्य बुडाल्यावर तिनें बडोद्यास मुकाम केला. परंतु तेंही स्वतंत्र राजकारण संपल्यावर आतां तेथून तिनें आपलें बिऱ्हाड आटपलें.

२५४. गड.

हिंदुस्थान देशांत उत्तरेकडे व दक्षिणेंत डोंगर फार असून ते सोईवार असल्यामुळें डोंगरी किल्ले फार आहेत व त्यांशिवाय भुईकोट किल्लेही आहेत. त्यांपैकीं कित्येकांचीं नांवें:—सातारचा किल्ला, मकरंदगड, नांदगिरी ऊर्फ कल्याणगड, कमलगड, भूषणगड, पांडवगड, संतोषगड, सदाशिवगड, जंगली जयगड, प्रतापगड, साखरगड, किल्ले मोरगिरी ऊर्फ गुणवंतगड, प्रचीतगड, राजगड, रायगड, प्रचंडगड, वारूगड, वितंडगड, विशालगड, बहिरवगड, भगवंतगड, मल्लिंद्रगड, वसंतगड, चंदन, चंदन, केंजळा, महिमानगड. वर्धनगड, व्याघ्र, परळी ऊर्फ सज्जनगड, मनमोहनगड, सुंदरगड, महिमंडण, महिपत, वैराट, रोहिडा, विचित्र, विजय, चंद्र, मंडण, सुपेणगड, गंभीरगड, अवचित, माहुली, मंगल, पन्हाळ, चांदवड, हर्ष, हरिश्चंद्र, तारागड, नारगड, त्रिवक, आंवडा, पटा, अरनाळा, कर्नाळा, मंगलगड, धाळनेर, मांडव, अशीरगड, पावागड, राघव, पुरंदर, सिवनेरी, देवगड, वगैरे. भुईकोट:— चाकण, आग्रा, प्रयाग, मिरज, मालेगांव, अहमदाबाद, विजापूर वगैरे. समुद्राचे किनाऱ्यास:—कुलाबा, खांदिरी, उंदेरी, रत्नागिरी, ठाणें, आरनाळा, मालवण, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, रेवदंडा, जंजिरा, वगैरे.

२५५. तोतये.

नाना फडणिसांचे वेळेस पाणिपतांतील भाऊसाहेब म्हणून एका मनुष्यानें वेष घेऊन तोतया केला. त्याची भूल इतकी बाहली की, त्यास बहुत लोक सामील झाले व तो भाऊसाहेब म्हणून बहुत माही-

तगारीच्या गोष्टी सांगे. परंतु नानांची खातरी होती कीं, हा मनुष्य खोटा आहे. पुढें त्यांस आंग्रे यांनी कोंकणांत धरून पुण्यास पाठविलें. तेथें नाना व महादजी शिंदे यांनीं ठराव करून त्यास मरणाची शिक्षा दिली. इंग्रजी अम्मल झाल्यावर सवाई माधवरावांची बायको यशोदाबाई झणून एक बाई प्रगट होऊन तिनें सरकारांत कलकत्त्यापर्यंत अर्ज्या व फिर्यादी केल्या. ही बाई कितीएक दिवसपर्यंत पुण्यास असून खणआळींत रामाचे देवळांत राहात असे. शहाजी महाराज यांचा बाप राजे चतरसिंग झणून एक मनुष्य प्रगट झाला होता. त्याची चौकशी होऊन तो खोटा ठरला आणि त्यास इंग्रज सरकारानें पन्नास रुपये पेन्शन देऊन कैदेत ठेविलें होतें. चतरसिंग यानें १८०२ सालीं बाजीरावावर बंड केलें होतें. त्यानंतर परशुराम भाऊंनीं सातारा घेतला तेव्हां जो चतरसिंग पळून गेला, तोच मी झणून हा पुढें इंग्रजी झाल्यावर प्रगट झाला. परंतु त्याचे बायकोनें व पुत्रांनीं त्यास ओळखलें नाहीं सबब तो रद्द झाला. गोविंदराव घोरपडे यांचाही तोतया झाला होता परंतु तो असाच रद्द झाला. 'भागवतां'तही प्रतिवासुदेव झणून कृष्णाचा तोतया झाला होता, असा लेख आहे. त्याचप्रमाणें गुजराथेंत सोजित्रें येथें हरीकृष्ण महाराज झणून स्वामीनारायणाचा तोतया झाला होता. त्यानंतर हालीं धोळका येथील छोटमलाल मुन्सफ याचा मुलगा मयुरेश बुडाला, त्याचा एक बभूतगीर झणून तोतया झाला होता. परंतु तो अहमदाबादेंत आल्यावर त्याची आई, बायको, व सासरा यांनीं त्यास कबूल केलें. तरी बहुत लोकांस तो खोटा वाटला. ठाणें जिल्ह्यांतही थोडे दिवसांपूर्वी असाच एक मुलगा आपल्या आईबापांपासून १०।१२ वर्षेपर्यंत नाहींसा झाला होता. तो पुढें आईबापांकडे आला व त्यास आईबापांनीं २।४ महिने आपले जवळ ठेवून आपल्या तरुण सुनेचें गर्भाधानही केलें. परंतु २।४ महिन्यांनीं त्यांनीं त्यास खोटा झणून काढून दिलें. तेव्हां तो मनुष्य ठाण्यास येऊन लोकांच्या येथें वार लावून निर्वाह करीत राहिला होता. अशा अनेक प्रकारच्या भूली व लुबेगिच्या या जगांत चालू आहेत!

२५६. फांकडे नांवाची उत्पत्ति.

मराठे लोकांत शूर असेल त्यास 'फांकडा' झणावयाची चाल होती. मानाजी फांकडे झणून एक शिंद्याचे कुळांत होता. त्याचे अंगावर पन्नास जखमा होत्या असा तो वीर होता. परंतु तो नेहमी शिलेदारी करून असे, झणजे एक घोडें बाळगून होता. जे सरकारचे घोड्यावर बसत त्यांस 'बारगीर' म्हणत, व स्वतांचे घोड्यावर जे बसत त्यांस 'शिलेदार' झणत. राणोजी शिंदे याचे सर्व पुत्र मेले तेव्हां मानाजी यास त्या दौलतीवर नेमावें झणून राघोबादादांचा आग्रह होता. परंतु नाना फडणविसांस व सवाई माधवरावांस राज्यावर आणावयाचे कामांत व तळेगांवचे लढाईत वगैरे महादजी शिंदे फार उपयोगीं पडले होते, व राघोबादादाही कैद झाले, याजमुळें महादजी शिंदा जरी अस्सल वंश नव्हता तरी त्यांनीं त्यासच दौलतीचा अधिकार दिला. गुणांची योग्यता सर्वदां मोठी असते. गुण नसतील तर मात्र जातीची प्रतिष्ठा होते. असो. याप्रमाणें हाही एक फांकडा होता. दुसरा मेजर स्टुअर्ट झणून तळेगांवावर इंग्रजांची फौज आली होती त्यांत एक सरदार होता. त्यानें मराठी फौजेस फार दिवस रोखून धरलें होतें व त्याजमुळें त्यासही 'इडुर फांकडे' असें नांव पडलें होतें. पुढें 'इडुर फांकडे' हे त्याच लढाईत मेले.

२५७. पूर्वीची माहिती.

१ मलिकंबर निसबत निजामशाह नगरकर यांनीं जमिनीची पैमाश करून धारेबंदी केली ते शके १५४८ सालीं मेले.

२ शिवनेरी ऊर्फ जुन्नर या किल्ल्यांत शाहाजीचे पुत्र शिवाजी शके १५४९ सालीं जन्मले. तेथें शिवाई देवी आहे झणून तेंच नांव त्यास दिलें.

३ शिवाजीचे गुरु दादो कोंडदेव शके १५६७ सालीं मेले.

४ शके १५६९ सालीं शिवाजीनें पुण्याजवळ सिंहगड आहे घेतला.

५ शिवाजीस संभाजी नामक पुत्र पुरंदरावर मिती ज्येष्ठ शुद्ध १२ शके १५७९ सालीं झाला.

६ शके १६०२ त शिवाजी मेले.

७ माघ वद्य ९ शके १६०२ रोजीं शिवाजीचे गुरु रामदासस्वामी किला परळी येथें समाधिस्त झाले.

८ शके १६१० त संभाजी व त्याचा दिवाण कवजी यांस औरंगजेब यांनीं मारलें.

९ माघ वद्य ९ शके १६२१ रोजीं शिवाजीचा दुसरा पुत्र राजाराम सिंहगडावर मेला.

१० शके १६२९ सालीं संभाजीचा पुत्र शाहू छत्रपति हा औरंगजेबाचे कैदेंतून सुटून साताऱ्यास आला.

११ मिती मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १६७१ रोजीं शाहूराजा मरण पावला.

१२ शके १६८२ त पानपतची लढाई झाली.

१३ वैशाख वद्य १२ रोजीं थोरले बाजीराव मेले.

१४ बाळाजी बाजीराव पेशवे शके १६८३ ज्येष्ठ वद्य ६ रोजीं पर्वतीवर मेले.

१५ माधवराव बल्लाळ पेशवे थेऊरास शके १६९४ सालीं मेले. त्यावेळीं त्यांची स्त्री रमाबाई सोलापुरकर यांची कन्या इणें सहगमन केलें.

१६ नारायणराव पेशवे यांस भाद्रपद शुद्ध १३ सोमवार शके १६९५ रोजीं त्यांचे चुलते राघोबादादा यांनीं मारेकऱ्यांकडून मारविलें. त्यावेळीं चापाजी टिळेकर व नारोजी नाईक जासूद हेही मेले. टिळेकर यांस जेजूरीजवळ वेखतपूर इणून आहे तें इनाम दिलें. मारेकरी सुमेरसिंग गाडदी, महंमद इसफ, खरकसिंग व दुसरे यांचें पारिपत्य केलें.

१७ नारायणराव यांची स्त्री गंगाबाई, कृष्णाजी हरि साठे यांची मुलगी ही तेव्हां गरोदर होती. हिला मग पुरंदर येथें ठेविलें. ही पोटीं वैशाख शुद्ध ७ शके १६९६ रोजीं सवाई माधवराव जन्मले.

१८ सवाई माधवराव यांस स्त्रिया २, रमाबाई थत्ते यांची मुलगी

व यशोदाबाई यांची मुलगी; हे आश्विन शुद्ध १५ मंगळवार शके १७१७ त मरण पावले.

१९ नारायणरावाचे बंधु विश्वासराव यांची स्त्री लक्ष्मीबाई पटवर्धन दीक्षित यांची कन्या ही पानपतांत श्रीमंत पडले त्या गर्दीत नाहींशी झाली.

२० रघुनाथ बाजीराव मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १७०५ सालीं मेले.

२१ राघोबादादा मेले तेव्हां त्यांची स्त्री आनंदीबाई गरोदर होती. तीस कोपरगांव येथें चिमाजी आपा नामें मुलगा झाला.

२२ नानाफडणवीस शके १७२१ फाल्गुन वद्य २ रोजीं पुण्यांत मेले.

२३ शिंद्यांनी छापा घालून मल्हारराव होळकर यांस शके १७२४ त मारलें.

२४ बाजीराव रघुनाथ यांस ९ स्त्रिया झाल्या. पहिली भागीरथीबाई, भागवत यांची कन्या. दुसरी सत्यभामाबाई, मंडलीक यांची कन्या. तिसरी राधाबाई, फडके यांची कन्या. चवथी वाराणशीबाई, रास्ते वाईकर यांची कन्या. पांचवी कुसाबाई, हरिभाऊ देवधर यांची कन्या. सहावी सरस्वतीबाई, पेंडसे यांची कन्या. सातवी सत्यभामाबाई, अभ्यंकर यांची कन्या. आठवी लक्ष्मीबाई, मराठे यांची कन्या. नववी आठवले यांची कन्या.

२५ बाजीरावांची व इंग्रज सरकारची लढाई शके १७३६ सालीं आश्विन वद्य ११ पासून कार्तिक शुद्ध ८ पर्यंत पुण्यावर झाली. नंतर बाजीराव पळाले.

२६ त्याच सालीं माघ शुद्ध १५ स बापू गोखले पडले.

२७ शके १७४९ फाल्गुन शुद्ध ६ स शनवारचा वाडा जळाला.

मोगल बादशाहांच्या गोष्टी.

२५८. दिल्लीचे बादशाह.

औरंगजेब सन १७०७ सालीं अहमदनगरास मेल्यावर नऊ बादशाह झाले. यांत शेवटचा शाहअलम हा १७५९ सालीं बादशाह

झाला. हा पूर्वी म्हणजे बादशाह नसतांना बंगाल्यावर सुभेदार होता. तो व त्याचा वजीर सुजाउद्दौला हे दोघेही बक्सार येथें पराभव पावले. पुढें शाहअलम सानी म्हणजे दुसरा शाहअलम हा इ० स० १८०६ सालीं मेला. हा जिवंत असतां कधीं कधीं मराठ्यांचे, कधीं इंग्रजांचे व कधीं लखनौचे वजिराचे ताब्यांत असे व शेवटीं तो शिंद्याकडून निघून इंग्रजांचें पेन्शन घेऊन राहिला होता. यास आंधा बादशाह म्हणतात. हा मेला तेव्हां त्याचें वय ८३ वर्षांचें होतें. याचें राज्य एकंदर ४५ वर्षे गणितात. यास सव्वीस लाख रुपये नेमणूक पावत असून याचे नांवानें नाणें पडत असे. व हा पदव्या देत असे. लॉर्ड लेक कम्मांडर इन् चीफ यास यानें अमीर उल्उमरावची पदवी दिली होती. शाहअलमचा मुलगा अकबरशाह यासही तीच नेमणूक चालत होती, परंतु पदव्या देण्याची व शिक्क्यावर नांवें पाडण्याची बंदी केली. प्रथमतः अलमगीर तीस कोट रुपये वसूल घेत होता. तो तीस लाखांवर त्याचा वंश निर्वाह करूं लागला! हल्लीं त्या वंशाचे लोक पुष्कळ असून त्यांस शाहजादे म्हणतात. व त्यांस दरसाल अवघे दोन हजार रुपये पावतात!

२५९. शाहअलम बादशाह.

रोहिलखंडांतील साहारणपूरचा नबाब नजीबखान हा पानपतच्या लढाईत अब्दालीबरोबर होता, व तेव्हांही त्यानें मराठ्यांचा द्वेष केला. त्याचा मुलगा जाबतेखान व जाबतेखानाचा मुलगा गुलाम कादर हा मोठा कारभारी झाला असतां तो दिल्लीचा शाहअलम बादशाह ज्याचें पूर्वीचें नांव अली गौर होतें, त्याजजवळ सन १७८८ साली 'आपला सर्व पैसा कोठें आहे, तो काढून द्या' असें म्हणूं लागला. तेव्हां पारशाहानें आपले जनानखान्यांत जें काय होतें तें सर्व त्याला आणून दिलें; तरी त्याची तृप्ति होईना. पुढें त्यानें बादशाहास सिंहासनावरून खालीं उतरविलें आणि त्याची कटार हातांत घेऊन म्हणूं लागला कीं, 'तुला सर्व द्रव्य दिसत नसेल तर तुझे डोळेच फोडून टाकितों!' तेव्हां बादशाहानें उत्तर दिलें कीं, 'ज्या डोळ्यांनीं आपण शिवाजी महाराज हेही खतां आपला मुलगा संभाजी यास घेऊन पन्नास वर्षे कुराण वाचलें आहे ते तूं काढशील कीं काय?' परंतु

ऐकून त्या दुष्टानें त्या वृद्ध बादशाहास खालीं पाडलें आणि त्याचे छातीवर चढून दोन्ही डोळ्यांत कटारी मोंसकून त्याचे डोळे फोडून टाकिले! आणि त्यास तसाच रक्तबंबाळ झालेला उचलून दुसऱ्या ठिकाणीं नेऊन टाकला! असा अनर्थ झाला तेव्हां मोठा हलकल्होळ झाला. तैमुरच्या वंशाची ही दशा पाहून लोकांस अतिशय दुःख वाटलें. हें दुष्ट कृत्य पाहून बादशाहाचे मुलीनें आपल्या पोटांत कटार घालून जीव दिला! पुढें तें वर्तमान महादजी शिंद्यांस कळलें. तेव्हां त्यांनीं राणेखान व अब्बीबहादर यांस दिल्लीवर फौज देऊन पाठविलें. त्यांची फौज येते तों गुलाम कादर पळाला. नंतर तो साहारणपूर, फत्तरगड आणि मिरट या ठिकाणीं पळत असतां मिरट येथें गांठला गेला. परंतु तेथूनही तो जात असतां त्यास दुसरे लोकांनीं धरून आणिलें. अब्बीबहादर यानें त्यास सांगितलें कीं, 'बादशाहावर तूं एवढा जुलूम करून त्याची अमर्यादा केलीस; याचे पारिपत्याबद्दल तुझें नाक, कान व हातपाय तोडून टाकण्याचा ठराव झाला आहे. त्याप्रमाणें त्याचें अंगछेदन करून तसाच लोळा खाटल्यावर बांधला. इतक्यांत महादजी दिल्लीस येऊन पोहोंचले, त्यांजकडे तो रवाना केला. परंतु तो वाटेंतच मरण पावला. त्याचा सोबती नजीबखान यास हत्तीचे पायीं दिलें. मग शिंद्यांनीं बादशाहास सारंभानें गादीवर बसवून सर्व बंदोबस्त केला. याच सालीं त्यांनीं रोहिलखंड, हरिद्वार, कुरुक्षेत्र, रामपूर, संबळपूर, मुरादाबाद व अलीगड वगैरे ठिकाणें आपल्या ताब्यांत घेतलीं. त्याचप्रमाणें रोहिल्यांचा पार नाहींसा केला. या मोहिमेंत कोट्यावधि रुपयांची लूट सांपडली. बादशाहास दरसाल नऊ लाख रुपये नेमणूक ठरवून दिली. व त्याजजवळ मराठ्यांचे तर्फे शाह निजामउद्दीन यास ठेविलें. शाहअलम बादशाहाची कबर हल्लीं पुराणी दिल्लीत आहे.

२६०. दिल्लीचें महत्व.

पूर्वी दिल्लीस बादशाह असल्यामुळें तेथें सर्वांस जावें लागे. त्याप्रमाणें शिवाजी महाराज हेही स्वतां आपला मुलगा संभाजी यास घेऊन इ० स० १६६६ त दिल्लीस गेले होते. परंतु तेथें कांहीं दंगा

दिसल्यामुळें ते रातोरात मथुरेस पळून गेले. पुढें बाळाजी विश्वनाथ हेही गेले होते. जशी हल्ली विलायत तशीच त्या वेळेस दिल्ली होती. कोणतेंही गांव पाहिलें तरी त्यास उत्तरेकडील दरवाजास 'दिल्लीदरवाजा' असें नांव असतें. पुण्यास शनवारवाड्यास दिल्लीदरवाजा आहे. याप्रमाणें व सर्व गांवीं बहुतकरून दिल्लीदरवाजे आहेत.

२६१. मोंगलाई अमलांत झालेल्या मुलखाच्या पहाण्या.

तोडरमल यांनीं गुजरायेंत व मलकंबर यांनीं दक्षिणेंत पाहणी केली. मलकंबरीचे पहाणीस 'मलकंबरी धारा' म्हणतात. गांवचे हिशेबी, कमाल म्हणतात. ते त्यांनीं ठरविले, नंतर पुढें तनखा व त्यानंतर आकार ठरले.

२६२. जलूस शक.

दिल्लीचे बादशाह हे प्रत्येक जण आपले राज्याचें साल पहिलें धरून मरे तोंपर्यंत शके लिहीत, त्यास जलूस म्हणतात. प्रत्येक बादशाहाचा जलूस वेगळा आहे. बाबर बादशाह १४९६ इसवींत गादीवर बसला तो पहिला जलूस म्हणजे हिजरी सन ९००.

त्याचीं जलूसाचीं	वर्षे	२६.	जहानदरशाहाचीं	वर्षे	१.
हुमायुनाचीं	,,	२७.	फरुघसीराचीं	,,	
अकबराचीं	,,	५०.	महंमदशाहाचीं	,,	३०
जहानगीराचीं	,,	२४.	अहमदशाहाचीं	,,	
शाहजहानाचीं	,,	३०.	महंमद अलमगीराचीं	,,	
औरंगजेबाचीं	,,	५१.	शाहआलम सानीचीं	,,	४

पुढें १८०३ सालीं इंग्रजांनीं दिल्ली घेऊन बादशाहास पेन्शन दिले त्याचे पूर्वी तो दहा वर्षे महादजी शिंदे यांचे कबजांत होता.

२६३. सुगुणचंद.

हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे व पुण्यांत सवाई माधवराव हे मेल्यावर त्यांचे राज्यांत फार धांदल उडाली. तेव्हां इंग्रजांचे सरदार लॉर्ड लेक यांनीं होळकर व शिंदे यांचा सर्व मुलूख घेतला. दक्षिणेंत जसा

नरल वेल्स्ली साहेब प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत जनरल लेक साहेब प्रसिद्ध आहे. त्यानें दिल्ली, मथुरा, अजमीर, दुवाब व हरिद्वार हीं सर्व खालसा करून राजपुतान्यांतील राजांशीं तह केले, व मराठ्यांचा बळमोड केला. या लॉर्ड लेक साहेबानें त्या वेळीं प्रसिद्ध असलेले दिल्लीचे सावकार सुगुणचंद यांस त्यांच्या योग्य सहाय्याबद्दल जहागीर दिली. त्यांचे सनदेवरील फार्सी शिक्का खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेः—समसामुद्दौला, आपजाउलमुल्ख, खानदौरान, खान जनरल जीगर्ड लेक बहादूर, सीपाह सालर, फत्तेजंग, येके आज साहेबान् कौन्सल, वनीज लष्कर आफवाज बादशाह इंग्लिस्तान व कंपनी इंग्रेज बहादूर मुतालके किषवर हिंदुस्थान. फिदवी पाहआलम बादशाह गाजी. या सनदेवर तारीख १५ नोवेंबर सन १८०५ ही मिती आहे.

इतर मुसलमान बादशाहांच्या गोष्टी.

२६४. विजापूरचे बादशाह.

विजापुरास सुलतान यूसफ अदिलशाह यानें सन १४८९ पासून १५०० पर्यंत राज्य केलें. त्याचे मागून सुलतान इस्मायल अदिलशाह, त्यानंतर सुलतान मलु अदिलशाह, नंतर सुलतान इब्राम अदिलशाह बडे, नंतर सुलतान अली अदिलशाह, नंतर इब्राम अदिलशाह छोटे, मग महंमद अदिलशाह, त्यावर अली अदिलशाह छोटे आणि नंतर शिकंदर अदिलशाह झाला. याचे कारकीर्दीत सन १६८७ सालीं औरंगजेबानें विजापूर घेऊन त्याचें राज्यही खालसा केलें. याच बादशाहाचे कारकीर्दीत दक्षिणेंत मोजणी होऊन इदलशाही विधा चालू झाला व किरीटी रामराजा याचें राज्य खालसा झालें. याप्रमाणें नऊ बादशाह झाले. त्यांचें ऐश्वर्य कसें होतें हें त्यांची राजधानी पाहिली असतां समजेल.

२६५. चतुर साबाजी.

चतुर साबाजी हा शेणवी ब्राह्मण विजापूरचे बादशाहाजवळ होता. त्याचे शहाणपणाची तारीफ आहे.

ऐ० गो० १. १५.

२६६. विठ्ठलपंत जमीदार यांनीं रयतेच्या कल्याणाकरितां लक्ष्यांत ठेवण्यालायक केलेली कृति.

विजापूरचे कारकीर्दीत विठ्ठलपंत म्हणून जमीदार होता, त्याजकडे बादशाहानें पैमाश करण्याचें ठरवून तें काम सोंपविलें. तेव्हां त्यानें 'पांड किती वावांचा धरावा?' म्हणून बादशाहास विचारिलें. बादशाहानें, 'वीस वांवेचा पांड धरून पिच्यास रुपया धारा ठरवावा' म्हणून सांगितलें. तेव्हां विठ्ठलपंत म्हणाला कीं, 'वांवें कोणाचीं घ्यावीं?' बादशाहानें सांगितलें कीं, 'तुमचींच घ्यावीं.' तेव्हां विठ्ठलपंत म्हणाला कीं, 'हें आपलें वचन फिरलें नाहीं तर मी आपली वांव दाखवीन.' बादशाहानें त्याचें म्हणणें कबूल केलें, म्हणजे 'वचन फिरावयाचें नाहीं' असें सांगितलें. तेव्हां विठ्ठलपंत दूर जाऊन त्यानें आपलीं मनगटें व कोंपरें कापून लांब ओढून काढलीं आणि बादशाहाजवळ येऊन म्हणाला कीं, 'माझी वांव इतकी लांब झाली आहे, हीच घ्यावी कीं काय?' तेव्हां बादशाहानें सांगितलें कीं, 'लोकहिताकरितां तूं जर आपले हात दिलेस तर आम्ही आपलें वचनही फिरविणार नाहीं.' हल्लीं धारवाड जिल्ह्यांत हा मार 'विठ्ठलपंती मार' अशा नांवानें प्रसिद्ध आहे. तो दिडमाराचा एक मार (चाहूर) भरतो. हल्लीं सार्वजनिक सभा व तिचे पुरस्कर्ते गणेश वासुदेव जोशी, गोपाळ नरसिंह देशपांडे इंदापूरकर, वगैरे मंडळी रयतेकरितां ज्याप्रमाणें खपत आहे त्याप्रमाणेंच पूर्वीही जमीदार, रयतेचे कल्याणाकरितां झटत होते; पण मध्यंतरी दौलतराव शिंदे, बाजीराव पेशवे, वगैरे रत्नें उत्पन्न झालीं तेव्हां मात्र सर्व सद्गुण अस्तास गेले.

२६७. अहमदनगरचे बादशाह.

अहमदनगरास जे राजे झाले त्यांचीं नांवें:—मलिक अहमद निजाम मुलुक बहिरी १४८७; सुलतान बुऱ्हाण निजामशाह; सुलतान हुसेन निजामशाह; सुलतान मूर्तिजा निजामशाह; सुलतान मिरान हुसेन निजामशाह; सुलतान इस्माइल निजामशाह आणि नंतर सुलतान बुरान निजामशाह. हा बादशाह सन १५९४ सालीं मेला. हें राज्य जहानगीर बादशाहानें घेतलें.

२६८. निजाम सरकारचा वंश.

हल्लीं दक्षिणेत हैदराबाद येथील गादीवर जो वंश चालत आहे, त्याचे मूळपुरुष मीर कमरुद्दीन ऊर्फ चिनकिलिचखान हे होते. हे अलमगीर बादशाहाचे लष्करांत वाढत वाढत सरदार झाले. पुढे सन १७०७ या सालीं अलमगीर मरण पावल्यावर जो दंगा झाला त्यांत यास सन १७१३ या सालीं दक्षिणसुभा ही पदवी मिळाली, व निजामउल्मुल्क असफजहां हा किताबही प्राप्त झाला. मुसलमानी राज्यांत, हल्लींच्या गव्हर्नराप्रमाणें सुभा ही पदवी होती. दरएक सुभेदाराकडे मोठा प्रांत असे व त्याचे ताब्यांत पुष्कळ नबाब असत. गुजराथेचा सुभा, बंगाल्याचा सुभा, माळव्याचा सुभा, कर्नाटकाचा सुभा, पंजाबाचा सुभा, असें त्या काळीं विभाग होते.

निजामउल्मुल्क यास दक्षिणेचा सुभेदार नेमल्यावर, तो दक्षिणप्रांत आपले ताब्यांत घेण्यास फौजेसुद्धां फिरूं लागला. नादिरशाहाचे गर्दीत हा दिल्लीस गेला होता. पुढे कांहीं दिवस त्यास वजिराची पदवी दिली होती. नंतर यांजकडे माळव्याच्या सुभ्याचेंही काम झालें. परंतु थोरले बाजीराव पेशवे, मल्हारराव होळकर वगैरे सरदारांनीं दिल्लीचे सुभे जागोजाग गारद केले. त्याचप्रमाणें याजकडूनही माळवा प्रांत सोडविला. मग हा हैदराबादेस ठाणें देऊन राहिला. तेथून अहमदनगरपर्यंत याचा अमल होता. ते वेळीं मराठ्यांनीं चोहोंकडून धांदल चालविली होती; याकरितां पेशव्यास याच्याशीं बहुत लढाव्या कराव्या लागल्या. नंतर शाहूराजाचे मरणापूर्वी एक वर्ष सन १७४८ सालीं हा मरण पावला. तेव्हां यास सहा कन्या व सहा पुत्र होते. त्या पुत्रांचीं नांवें:—

१ गाजी उद्दीन	४ निजाम अल्ली.
२ नासरजंग नाशिरुद्दौला	५ महंमद सरीफ.
३ सलाबतजंग	६ मीर मोगलखान.

यांपैकी वडील गाजी उद्दीन यास अमीरउल्उमरावची पदवी दिल्ली येथे होती. तो फौज जमा करून सन १७५२ सालीं, सलाबतजंग यानें हैदराबादेचें राज्य घेतलें होतें तें घेण्याकरितां येत होता. तेव्हां

औरंगाबादेस आल्यावर नासरजंग याचे आईनें त्यास जेवावयास बोलावून विष घातलें. तेणेंकरून तो मरण पावला. नासरजंगही थोडे दिवसांत मेले. महंमद सरीफ व मीर मोगल हे विशेष प्रसिद्धीस आले नाहींत. सलाबतजंग यांजकडे विजापूर प्रांत होता. तो सदाशिव चिमणाजी पेशवे यांनीं सन १७५६ सालीं उदगीरची लढाई झाली, तेव्हां घेतला. आणि रायचूर अदोनी व गंटूर हे तीन महाल त्यांकडे जहागिरीदाखल राहिले. इतक्यांत इंग्लिशांनीं, दिल्लीचे बादशाहापासून गंटूर वगैरे पूर्वसमुद्रतीरचे चार महालांची सनद घेतली. मग त्यांनी ते आपले ताब्यांत घेण्याकरितां सलाबतजंगास तगादा लाविला. शेवटीं खंडणी देण्याचें कबूल करून ते महाल घेतले. टिपूसुलतान हा अदोनी वगैरे प्रांतावर स्वाऱ्या करी यामुळें सलाबतजंग याचा व त्याचा नेहमीं लढण्याचा प्रसंग पडे. शेवटीं १७८२ या सालीं तो मरण पावला. पुढें त्याच्या मुलानें कांहीं दिवस दंगा चालविला; परंतु इंग्रजांचे मदतीनें निजाम अल्ली यानें त्यांचा मोड केला. याप्रमाणें पुत्रांची वाट झाली.

आतां निजामउल्मुल्क याचे पुत्रांपैकीं चवथा मुलगा निजाम अल्ली यांनीं सन १७६२ पासून हैदराबादेचा कारभार चालविला. सलाबतजंग मेल्यावर त्यास निर्वैर होऊन गेलें. पुढें सन १७६६ सालीं त्यांनीं कंपनी सरकाराशीं तह करून इंग्रजी फौज चाकरीस ठेविली. मग बंदीगान अल्ली असा किताब चालू झाला. पूर्वसमुद्राकडील गंटूर वगैरे महाल, सात लाख रुपये इजारा ठरवून इंग्लिशांस दिले. सन १७६३ सालीं माधवराव पेशवे यांनीं राक्षसभुवनावर यांचा पराजय केला आणि नगर वगैरे बहुतेक मुलखांत आपला अंमल बसविला. पुढें मद्रास सरकारानें सलाबतजंग याजबराबर तहनामा केल्यामुळें निजाम अल्लीस राग आला. आणि त्यांनीं १७७९ या सालीं हैदर नाईक व मराठे यांस मिळून इंग्रजांशीं बेबनाव केला. तेव्हां कंपनी सरकारानें सलाबतजंगाबराबर केलेला तहनामा रद्द केला.

सन १७९२ त निजाम अल्ली, सवाईमाधवराव पेशवे व इंग्लिश या त्रिवर्गांनीं एकत्र होऊन टिपूस जिंकण्याची मसलत केली.

सन १७९६ त हैदराबादेस फरांशिस लोकांचा जमाव झाला होता. तो इंग्लिशांनीं मोडून काढिला.

सन १७९५ सालीं निजामाची व मराठ्यांची खर्डा येथें लढाई होऊन निजामाचा मोड झाला. पुढें १७९९ सालीं टिपूस मोडून श्रीरंगपट्टण घेतलें. त्या मुलखाबद्दल बीस लक्षांची धरणी निजामास आली; परंतु त्यांनीं तोच मुलूख, सन १८०० त इंग्लिश फौज चाकरीस ठेविली, त्याबद्दल लाऊन दिला. इंग्रजाकडील आठ हजार पायदळ, एक हजार स्वार व तोफा इतकें निजामाचे तैनातीस आहे. पुढें निजाम अल्ली १८०३ मध्यें १०० वर्षांचे होऊन मरण पावले. त्यास ८ मुलगे होते. पैकी शिकंदरजाह हे गादीवर बसले.

सन १८१७ सालीं पेशव्यांचें राज्य इंग्रजांनीं मोडलें, तेव्हां शिकंदरजाह यांनीं मदत केली. याकरितां त्यांस ६ लक्षांचा नवीन मुलूख मिळाला. नंतर सन १८२० सालीं यांचें राज्य एक कोट नव्वद हजारांचें होतें. खेरीज इंग्रजांची दहा हजार फौज यांचे तैनातीस आहेच. त्यांत मोठाले अंमलदार साहेब लोक पंधराशें आहेत. त्याजबद्दल दरसाल निजामास चाळीस लक्ष रुपये द्यावे लागतात. सन १८२१ सालीं यांचा व इंग्लिश सरकारचा तह होऊन सीगानदीची हद्द ठरली. सन १८२८ सालीं शिकंदरजाह मरण पावले. नंतर यांचे पुत्र नासिरउद्दौला हे गादीवर आले. त्यांचा किताब असाः— 'मुजफरउल्मुमालिक निजामउल्मुल्क नीरफर खंदे अल्लीखान बहादर नसिरजंग.' हीं नांवें फार लांब याकरितां हैदराबादेचे गादीवर जे बसतात त्यांस 'निजाम' असें म्हणण्याची चाल आहे. निजाम अल्लीचा दिवाण पूर्वी मशीरउल्मुल्क होता. त्यास खर्ड्याचे स्वारींत सरदारांनीं व नाना फडणिसांनीं कैद करून ओलीस ठेविलें होतें. यानंतर राजे चंदुलाल कायस्थ ब्राह्मण हे कारभारी होते. हा पुरुष मोठा धर्मात्मा असे.

सन १८५५ सालीं निजामाकडून रायचूर, वऱ्हाड वगैरे पन्नास लक्षांचे महाल कर्जाबद्दल घेतले. पुढें बंदांत उपयोगी पडल्यामुळें, रायचूर, नवदुर्ग, धारूर वगैरे महाल सोडून दिले. आतां फक्त व-

ऱ्हाड मात्र अमानतीस आहे. परंतु तेथील वहिवाटीचा खर्चव्यय भागून विशेष शिलक राहत नाहीं. नासिरउद्दौला हे सन १८५७ सालीं मरण पावले. त्यानंतर अफजलउद्दौला हे इंग्लिशांचे संमतीनें गादीवर बसले. सर सालरजंग हे त्यांचे दिवाण होते. या निजामास 'नाईट स्टार आफ इंडिया' ही पदवी महाराणी सरकारांतून मिळाली होती.

अफजल उद्दौला हे ४३ वर्षांच्या वयाचे होऊन सन १८६९च्या फेब्रुअरी महिन्याच्या २६व्या तारिखेस मरण पावले. नंतर त्यांचा पुत्र मीर मैबुब झास त्याचे गादीवर बसऊन मुख्य दिवाण सर सालरजंग व इंग्लिशांचा रेसिडेंट ह्यांनीं राज्यकारभार चालविला. हाच पुरुष सध्यां गादीवर आहे.

निजामानें इंग्लिशांचा आश्रय केल्यामुळें त्याचा परिणाम लागला. नाहीं तर मराठे व हैदर अली यांनीं त्यास कधींच नाहींसा केला असता. थोरले निजामउल्मुल्क मेल्यावर भावाभावांत बहुत तंटे लागले. शिवाय टिपू व मराठे त्यांस ग्रासण्यास पाहतच होते. आपसांतील तंट्यामुळें कधीं फ्रेंच व कधीं इंग्लिश यांची फौज ठेवून त्यांच्या आश्रयानें आपलें संरक्षण करीत. दिल्लीचा बादशाह हा तर अगदीं अशक्त होऊन पराधीन झाला होता. त्याचा अंमल कोणी मानीनासें होऊन, सुभेदार आपणास स्वतंत्र राजे ह्मणवूं लागले. अशा प्रसंगी निजामानें इंग्लिशांशीं सलोखी राखून निभाव करून घेतला. हली निजामाकडे खालीं लिहिल्याप्रमाणें प्रांत आहेत:—

१ प्रांत हैदराबाद अथवा भागानगर—तेलंगण.
२ प्रांत बेदर. भाषा मराठी.
३ प्रांत नांदेर. भाषा मराठी.
४ प्रांत औरंगाबाद, पैकीं कांहीं भागांत भाषा मराठी.
५ प्रांत विजापूर, पैकीं कांहींत भाषा कानडी.
६ प्रांत वऱ्हाड, कांहींत भाषा मराठी.

निजामाचे राज्याचे उत्तरेस तापी आणि वर्धा ह्या नद्या, दक्षिणेस कृष्णा आणि तुंगभद्रा नद्या, मध्यें गोदा आणि भीमा नद्या, अशा आहेत. या मुलखांत मुर्‍हकोट आणि पाहाडी असे पुष्कळ किले आहेत.

हैदराबाद, गोवळकोंडे, नादर, दौलताबाद, बेदर, इलिचपूर, सगर, कलबुर्ग इत्यादि मोठमोठीं शहरें आहेत.

हैदराबाद हें मोठें शहर असून तेथें बहुतेक मुसलमान लोकांची वस्ती आहे. राज्याची व्यवस्था चांगली नाहीं, याचें मुख्य कारण मुलूख मक्तानें देण्याची चाल सुरू आहे. दिवाणी व फौजदारी कामें चराचर चालत नाहींत. उनाड लोक वंडवाल्याप्रमाणें नेहमीं दंगे करीत असतात. या राज्यांत हिंदूस मोठी जागा देऊं नये, असा नियम नाहीं. चंदुलाल हे दिवाणगिरीचे कामावर होतेच, खेरीज सरदार व मोठमोठे कामदार हिंदु लोक पुष्कळ आहेत. मुसलमान लोकांचा श्रेष्ठपणा आहे. ही गोष्ट आश्चर्य करण्यासारखी नाहीं. शहरांत मोठमोठे सावकार व श्रीमान लोक अनेक आहेत. मुलूख सुपीक व सर्व पैसा तेथेंच मुरत असल्यामुळें लोक सधन आहेत. राज्याची व्यवस्था चांगली राहत असेल तर याहींपेक्षां लोक सुखी होतील.

२६९. विठ्ठल सुंदर.

विठ्ठल सुंदर हे संगमनेरचे ब्राह्मण असून पुढें ते निजाम अलीचे दिवाण झाले. पुढें दादासाहेबाचें व पटवर्धन व प्रतिनिधि यांचे वांकुडें पडलें. कारण कीं, यांचीं संस्थानें व पदव्या राघोबा दादांनीं हिरावून घेतल्या व त्या राजेबहादर यांस दिल्या. राजेबहादर यांनीं प्रतिनिधि हें पद सन १७६१ या सालीं घेऊन तें एक वर्ष राखिलें. त्याच वेळेस त्यांनीं मिरज घेतली; व तेव्हां तेथें गोपाळराव पटवर्धन यांचा एक चंदनाचा वाडा होता तो त्यांनीं जाळला. पुढें प्रतिनिधींचे मुतालिक यमाजीपंत ह्मणून कुडाळचे शिवदे यांचे घराण्यांतील होते व त्यांचा बाप गमाजी ह्मणून होता. त्या उभयतांच्या स्वभावावरून लोकांमध्यें अशी ह्मण पडली होती कीं, 'यमाजीला भिऊ नये पण गमाजीला भ्यावें.' त्यांचे व्याही विठ्ठल सुंदर हे होते. तेव्हां त्यांनीं प्रतिनिधीस सांगितलें कीं, 'आम्ही विठ्ठल सुंदरास सांगून निजामाकडे पटवर्धन, व प्रतिनिधि यांस सरदारी देववितों.' पुढें त्याप्रमाणें ते उभयतांही तिकडे गेले. पुढें त्यांनीं निजामास सांगून रास्तभुवनची लढाई उभी केली. त्यांत थोरले माधवराव यांनीं वि-

हल सुंदराचें डोकें कापून, ते राघोबास धरून नेत होते त्यासही परत आणिलें. आणि पुढें माधवरावांनीं आपले सरदार आपलेकडे घेऊन त्यांस पूर्ववत् जहागिरी व पदव्या देऊन प्रतिनिधि, पटवर्धन व मुतालीक यांस परत आणिलें.

२७०. दक्षिणचे सुभे.

दक्षिणेचे मुसलमानी राज्याची राजधानी विजापूर दारुल जफर येथें होती. नंतर खुजस्तेबुन्याद औरंगाबाद येथें मुख्य सुभा झाला. त्यानंतर फरखुन्होबुनियाद हैदराबाद येथें दक्षिणचे सुभे निजाम हे राहूं लागले.

२७१. दक्षिणचे सुभे.

दक्षिणचे साडेसहा सुभे होते ते असे—

१ बन्हाणपूर; नर्मदादक्षणतीरापर्यंत.
२ ईलिचपूर, बन्हाड, बंगाल; पूर्वसमुद्रापर्यंत.
३ विजापूर; पश्चिमसमुद्रापर्यंत.
४ सुभे बेदर व हैदराबाद; पूर्वसमुद्रापर्यंत.
५ सुभा अर्काट व कर्नाटक; दक्षिणसमुद्रापर्यंत.
६ सुभे अमदाबाद; तमाम गुजराथ.
॥ दौलताबाद; मध्यदेश.

२७२. सावनूरचे नवाबांचा वंश.

सावनूरचे नवाबांचा मूळ पुरुष अबदुल हुसेनखान यानें कांहीं दिवस अकबर बादशाहाची वजिरी केली. त्याचा मुलगा बहिलोलखान हा विजापूरचे बादशाहाचा सरदार होता. त्याचा मुलगा अबदुल रहिमखान यास सरकार नांदेर हें जहागीर मिळालें. पुढें त्याचा मुलगा अबदुल करीमखान बहादूर दलेलजंग यास सरकार धंकापूर व कर्नाटक सुभा हे मिळाले. त्याचा मुलगा दलेलखान यास बेळगांव ऊर्फ अजीमनगर व तोरगळ सरकार हे जहागीर दिले. त्याचा मुलगा फत्तेखान, त्याचा मुलगा अबदुल मजीदखान, त्याचा गफारखान, त्याचा सतारखान व त्याचा अबदुल हकीमखान, यांनी

जहागीर टिपूनें हिसकून घेऊन त्याची मुलगीही मागितली, म्हणून तो पेशव्यांचे आश्रयास आला व परशुराम भाऊंबरोबर श्रीरंगपट्टणचे स्वारीस गेला. तेव्हां त्यास पेशवे चार हजार रुपये महिना देत होते. पुढें टिपूनें आपली बहीण याचे मुलास दिली. त्याचें नांव दलेलखान. यास एल्फिन्स्टन् साहेबांनीही चार हजार रुपये नेमणूक करून दिली होती, व पुढें त्याचेबद्दल सापूर वगैरे ४० हजारांची जहागीर दिली.

२७३. मच्छलीबंदरचे नवाब.

मच्छलीबंदरचा नवाब अनवरुद्दीनखान हा निजामउल्मुल्क याचे पोटांत होता. परंतु त्याचे अमलांत धांदल होऊन ज्यानें त्यानें महाल बळकाविले. या धांदलीचा बंदोबस्त अनवरुद्दीन याचे पुढें रुस्तुमखान यानें केला. त्यांत त्यानें जमीनदार वगैरे फार मारले. त्याचे पुढें हुसेनखान हा नवाब झाला. तेव्हांच इ० स० १७६५ त इंग्रज कंपनीनें दिल्लीदरबारकडून राजमहेंद्री, वेळूर, कोंडापिली व गंटूर हे चार परगणे त्याजपासून देण्याची सनद आणिली तरी कांहीं दिवस त्यांची वहिवाट नवाबाकडेसच ठेविली होती. पुढें कंपनीनें इ० स० १७७९ मध्यें ते महाल आपल्या ताब्यांत घेतले व त्यास १॥ लाख रुपयांची नेमणूक करून दिली. पुढें हुसेनखान मेल्यावर चौकशी होऊन त्याचे वंशजांस पन्नास हजार रुपये देण्याचें ठरविलें व तींच नेमणूक हल्लीं चालू आहे. येणेंप्रमाणें त्या प्रांतांत इंग्रजी अम्मल सुरू झाला.

२७४. गुजराथचे राजे.

गुजराथेंत भील, कोळी, वाघेर व काठी इत्यादि जातीचे लोक अजमासें अडीच हजार वर्षांपूर्वी राहात होते. नंतर यदुवंशाचे यादव येऊन त्यांनी काठेवाड किंवा सौराष्ट्र प्रांत जिंकिला व ते जीर्णगड ऊर्फ जुनागड येथें किल्ला बांधून राहिले. त्यांचें राज्य कितीएक वर्षे निर्वेध चाललें. पुढें हा प्रांत दाम या नांवाच्या राजांचे हातीं लागला. त्यांचे शिक्के अद्यापि सांपडतात, त्यांजवर जयदाम, जीवदाम, रुद्रदाम, यशदाम अशीं नांवें लिहिलेलीं आढळतात. पुढें तो प्रांत

इसवी सन २५० चे सुमारास यवन लोकांचे हातीं गेला होता. त्यांतील राजे साह झणून झाले. त्यांचीं नांवें रुद्रसाह, श्रीसाह, विजयसाह, क्षेत्रसाह इत्यादि आहेत. पुढें गुप्त या नांवाचे राजे झाले. त्यानंतर ६५० सालीं शिलादित्य हा जैनधर्मी राजा झाला. त्याचें राज्य साळुंखी यांनीं घेतलें. व साळुंखी यांजपासून वनराज चावडा यानें घेतलें. तो राजा शैव असून त्यानें पट्टण राजधानी केली होती. पुढें योगराज, क्षेम, श्रीवीरसिंह, रत्नादित्य, असे अनुक्रमें इ० स० ९३५ पर्यंत राजे झाले. पुढें मूळराज झाला. त्यानेंच सितपूरची रुद्रमाळा व कीर्तिस्तंभ ही बांधिलीं. यानें अर्बु ऊर्फ अर्बुदाचलपर्वती प्रमार राजे राहात होते त्यांजपासून खंडणी घेतली व ब्राह्मणांस सिहोर व सितपूर हीं दान दिलीं. त्याचे पुढें चामुंड राजा झाला; त्याचे कारकीर्दींत मुसलमान हिंदुस्थानांत उतरून सोमनाथपर्यंत लूट झाली. ते गेल्यावर पुढें दुर्लभराज भीमदेव हा इ० स० १०२४ इसवींत राज्य करूं लागला. त्याचे वेळेस माहमूद गजनवी यानें येऊन मथुरा लुटली. या राजाची स्त्री उदयमती नांवाची होती तिनें बहुत देवळें बांधिलीं. त्यापुढें वीसलदेव राजा झाला, त्यानें वीसलनगर वसविलें. पुढें सन १०७२ सालीं कर्णराजा झाला; त्याणें कर्णसागर तलाव व मुंढेरा बांधला. मुंढेरा गांवच्या ब्राह्मणज्ञातीस मोढ झणतात. यानें असावळ गांवीं साबरमतीचे कांठीं कर्णावती शहर वसविलें. त्यासच हली अहमदाबाद झणतात. त्यापुढें इ० स० १०९४ सालीं सिद्धराज जयसिंग हा राजा झाला. त्यानें धोळक्यास व वीरमगांवीं तलाव केले, सितपुरास सरस्वतीचे तीरीं घांट बांधिला, गिरनारावर देवळें बांधिलीं, झिंझुवाडास इमारती बांधिल्या आणि कर्णावतीचें नांव श्रीनगर असें ठेविलें. हा राजा शैव होता. त्याचे पुढें कुमारपाल नांवाचा श्रावकधर्मी राजा इ० स० ११५० त झाला. त्याजवळ हेमाचार्य झणून मोठा पंडित होता. त्यापुढें अजयपाल राजा झाला. त्यानंतर दुसरा भीमदेव हा राजा झाला. त्याचेच वेळेस झणजे इ० स० ११९३ सालीं पृथ्वीराजाचा पराभव करून कुतुबुद्दीनही गुजरायेंत आला. त्यापुढें दुसरा वीसलदेव, अर्जुनदेव, सागरदेव, व कर्ण असे अनुक्रमें

झाले. सन १३०० इसवींत अलेफखान यानें खंबायत घेतलें आणि सितपूर व पट्टण हीं लुटून तेथील इमारती पाडल्या. याच वेळेस देवगिरीचे जाधवराजे यांची कन्या कालादेवी ही कर्णास द्यावयाची होती. परंतु ती खिजरखान यानें हरण केली. पुढें महंमद तघलख आला. नंतर तैमुरशाह दिल्लीस आला. पुढें सुलतान मुजफरशाह गुजरायेंत येऊन तो स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागला. त्याजपुढें अहमदशाह हा अहमदाबाद येथें आपल्यास गुजराथी बादशाह असें नांव घेऊन राहिला. त्यापुढें कुतुबशाह हा व नंतर महंमद बेगडा झाला. बेगडा यानें चांपानेर लुटिलें व जीर्णगड ऊर्फ जुनागड घेतला. व याजवरूनच त्याचें नांव बेगडा (दोन गडांचा विध्वंसक) असें पडलें. ही गोष्ट सन १५११ त झाली. पुढें बहादुरशाह, महंमदशाह व अहमद सानी (१५७२) हे झाले. त्यानंतर मुजफर व अहमद झाले. त्या वेळेस दिलीहून अकबरशाह येऊन त्यानें गुजराथ घेतली. पुढें, गुजराथचा अम्मल अभयसिंग रजपूत याजकडे व बाबीकडे होता तो कांहीं ठिकाणचा त्यांजपासून इ० स० १७०० त खंडोजी दाभाडे सेनापति यांनीं घेतला. पुढें गायकवाड, पेशवे, शिंदे, व होळकर या मराठे सरदारांनीं मिळून सन १७५३ सालीं अहमदाबाद घेतली. ती शेवटीं १८१७ मध्यें इंग्रजांनीं घेतली. फिरंगी यांनीं गुजरायेंत दीव झणून बंदर आहे तें १५११ त घेतलें. व इंग्रजांनीं गुजराथपैकीं सुरत येथें १६१२ सालीं प्रथम वखार घातली. याप्रमाणें त्या दोन लोकांचा मूळ पाया येथें स्थापन झाला.

२७५. अहमदाबादचा गुजराथी बादशाह महंमद बेगडा.

महंमद बेगडा हा अहमदाबादेस राज्य करीत असतां त्यानें दोन जांस ताकीद लिहिली की, 'तुझी मुसलमान व्हाल तर राहाल.' ते

१. 'बाबी' हा वंश गुजराथ व काठेवाड इकडे फार मोठा आहे. 'बाबी' याचा मूळ फार्शी भाषेंत 'दार' असा अर्थ असून पूर्वी बादशाहाचे या वंशाचे पूर्वज दारावरील मोठ्या अधिकाऱ्यांपैकीं असावे असें वाटतें.

राजे, एक जुनागडचे यादवराजे व दुसरे चांपानेरचे पटईरावळ हे होते. पैकीं जुनागडचे राजांनीं तें मुसलमान राजाचें ह्मणणें कबूल करून मुसलमान झाले. परंतु चांपानेरचे राजांनीं सांगितलें कीं, 'लढाईस यावें.' तेव्हां मुसलमानांचा हला होऊन त्यांत ते शहर अगदीं उजाड झालें. तें अद्यापि ओसाडच आहे. चांपानेर हें शहर फार मोठें होतें. तेथें गडावर राजा राहात असे; त्यानें आपलीं बायकापोरें टार मारून झांवरतलाव नांवाच्या तळ्यांत टाकलीं आणि जवाहिराचे दागिने होते ते जात्यांत घालून दळून टाकले. सारांश, ह्याप्रमाणें शत्रूच्या हातीं कांहीं लागूं नये ह्मणून असा सर्व प्रकारें आपल्या चीजवस्तूंचा व मनुष्यांचा नाश करून टाकला. मग पुरुष राहिले त्यांनीं केशरी पोषाख करून सतीचे वेष घेतले आणि 'लढाईतून पुन्हा परतून यावयाचें नाहीं' असा संकल्प करून गडाखालीं उतरले; ते लढून लढून शेवटीं सर्व मेले. क्षत्रियांमध्यें, अशा मारूं किंवा मरूं ह्या निर्वाणीच्या संकल्पास 'जोहार' ह्मणतात. या गडावर त्याचे माहाल, वाडे, राण्यांचे माहाल, तोरणें, दरवाजे हीं फारच चमत्कारिक आहेत. व खालीं शहर, मांडवी, व चंपेश्वर महादेव वगैरे स्थलें असून त्यांचे भोंवतीं पुष्कळ तलाव व विहिरी आहेत; आणि त्याजवरूनच ती मोठी राजधानी होती असें दिसतें. यांचें माहात्म्य 'पावकाचलमाहात्म्य' ह्मणून आहे त्यांत वर्णिलें आहे. या पावागडास पावकाचल ह्मणतात व त्याजवर कालिकेचें एक देऊळ असून तामसमार्गी लोकांच्या अनुष्ठानाची ही जागा आहे.

२७६. अहमदचतुष्टय.

अहमदशाह बादशाहाचे वेळेस अहमदाबादेस चार अहमद होते ते—१ अहमद बादशाह, २ शेख अहमद, ३ मलीक अहमद आणि ४ काजी अहमद.

२७७. अहमदाबादचे सुभे.

अहमदाबाद पेशव्यांनीं सुरुसन् सलास् खमसैन् मय्या तैन् व अलफ ह्मणजे इ० स० १७५३ सालीं घेतली व तेथें दामोदर महादेव हे सुभेदार नेमिले. पुढें श्रीपत बापूजी, भवानी शिवराम व आपाजी

गणेश हे सुभेदार झाले. नंतर गुजराथ सुभ्याचे कामदार हरी चिंतामण दीक्षित, फत्तेपूरचे कुलकर्णी, आबा शेलूकर, राघोबा काका परभु (इ० स० १८०२ पासून पुढें दहा वर्षें), विठ्ठलराव बाबाजी, रामचंद्रपंत गोद्रेवाले, रामचंद्रपंत मुल्हेरकर, नारायणराव ताकटे निसबत त्रिंबकजी डेंगळे, नंतर नगरकर यांचे वेळेस—नागोपंत आबा देवचके, कुशाबा मामा परभु आणि पुढें खेड्याहून आलेले बाबशा दामोदर असे सुभेदार येऊन नंतर इंडलाप साहेब व ऐरन साईड साहेब हे दाखल झाले. व तेव्हांपासून इंग्रजी अम्मल सुरू झाला.

२७८. मोहना राणी.

मोहना राणी ही अहमदाबादेपासून ४० कोसांवर गुजराथेंत आमदानगर ह्मणून संस्थान आहे तेथील राणी असून तिचें लावण्य फार असल्यामुळें तिला वश करण्याकरितां चेलबटाव या नांवाचा एक दिल्लीचा मनुष्य येऊन त्यानें प्रयत्न केला. ही गोष्ट गोंधळी लोक गात असतात. त्या राणीचे महाल अद्याप आमदानगरांत आहेत.

२७९. चंद्रावळ ब्राह्मणकन्या.

चंद्रावळ ह्मणून एक ब्राह्मणाची मुलगी लग्न झालेली असतां तिला सय्यद मुसलमानांनीं नेलें. परंतु तिनें न घाबरतां आपल्या सासऱ्यास असा निरोप पाठविला कीं, 'तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका.' पुढें तिला मुसलमानांनीं आपल्या घरीं नेल्यावर तिनें विहिरींत जीव दिला! हिचें गाणें हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे.

२८०. अंबाशंकर यांचा प्रामाणिकपणा.

अंबाशंकर क्षत्रिय हे भडोच येथें सदरअमीन होते. त्यांस हरिभक्ती यांचे दुकानची पंचाईत करण्यास बोलाविलें होतें व त्यांनीं त्यांचा न्याय केला. तें स्मरून हरिभक्ती हे त्यांस कांहीं द्रव्य देऊं लागले परंतु तें त्यांनीं घेतलें नाहीं. पुढें अंबाशंकर वारले. यांनीं केलेले पंचाइतीचे ठराव विलायत सरकाराकडेही मंजूर झाले! पुढें चार पांच वर्षांनीं अंबाशंकर यांचे चिरंजीव हरिलाल यांजकडे हरिभक्ती यांचा गुमास्ता सात हजार रुपये घेऊन आला, आणि ह्मणाला

कीं, 'आपले वडिलांनीं आमचें काम चांगल्या रीतीनें पार पाडलें तेव्हां त्यांस शेटजी कांहीं ऐवज देत होते, परंतु त्यांनीं त्या वेळेस तो घेतला नाहीं, म्हणून आतां आपणांकडे हा ऐवज घेऊन आलों आहें, तर तो घ्यावा.' तेव्हां हरिलाल यांनीं उत्तर दिलें कीं, 'आमचे वडिलांनीं कांहीं घेतलें नाहीं व ते आतां स्वर्गी आहेत. ते म्हणतील कीं, आह्मीं ऐवज घेतला नाहीं परंतु आमचे चिरंजीव यांनीं आमचा निश्चय तोडून ऐवज घेतला, असें म्हणून ते आमची निंदा करतील! यास्तव असें होणें रास्त नाहीं. तुह्मीं ऐवज परत न्यावा!'

२८१. अंबाशंकर.

अंबाशंकर हे ब्रह्मक्षत्रिय अहमदाबादेंत प्रिन्सिपाल सदर अमीन असतांना त्यांचे कोडतांत जेठाभाई नांवाचे मोठे सावकार, जो चाळीस लाख रुपयांची असामी होती असें म्हणत, त्यांच्या मुलानें त्यांजवर आपल्या हकाविषयीं फिर्याद केली. त्या कामीं अंबाशंकर यांस जेठाभाईनीं सांगितलें कीं, 'मी तुह्मांस एक लाख रुपये देतों, व तुह्मी मुलाचा दावा रद्द करावा.' तेव्हां अंबाशंकर म्हणाले कीं, 'आह्मी कोणापासून पैसा घेत नाहीं हें तुह्मांस ठाऊक असेलच.' त्यावर जेठाभाई म्हणाले कीं, 'तें खरें, पण लाख रुपये देणारा तरी तुह्मांस कधीं मिळाला नसेल!' तेव्हां अंबाशंकर यांणींही उत्तर दिलें कीं, 'लाख रुपये देणारा आह्मीं पाहिला नाहीं हें खरें आहे, परंतु लाख रुपयांस नाहीं म्हणणारा असाही मनुष्य तुह्मीं कधीं पाहिला नसेल, हें ध्यानांत ठेवावें!'

२८२. सुरजराम भाईचा धर्म.

नडियादेस सुरजराम भाई यांनीं धर्मशाळा व सदावर्ते ठेविलीं आहेत व स्वज्ञातीस भांडीं वगैरे मिळावीं अशी तजवीज करून ठेविली आहे. त्याचा तपास करितां असें समजलें कीं, हे सुरजराम बडोद्याचे रेसिडेंट औटरम यांजजवळ होते तेव्हां त्यांनीं लाखों रुपये मिळविले. पुढें त्यांस पेन्शन झालें. तेव्हां त्यांस वैराग्य प्राप्त झालें आणि पेन्शनावर चरितार्थ चालविण्याचा निश्चय करून आपली सर्व जिनगी धर्मादाय केली. त्यांस पुत्रसंतान नव्हतें, सबब त्यांनीं असा

विचार केला कीं, आपले मागें धर्म हाच आपला पुत्र आहे. आणि पुढें त्यांनीं घरदार वगैरे सर्व धर्म करून पैसा होता त्याची एक मोठी धर्मशाळा व सदावर्ते करून ठेविलें आहे. अशी ज्या कोणास सद्बुद्धि होते त्यांचा नांवलौकिक पुत्रापेक्षांही चिरकाल चालतो!

२८३. अहमदाबाद सर केली.

पुण्याहून बाजीराव पळून गेल्यानंतर अहमदाबाद घेण्याकरितां संवत् १८७४ सालीं खेड्याहून दंडलाप, हेरन, आणि डागली असे तीन साहेब आले; त्यांजबरोबर सामल खेमचंद टंकसाळी म्हणून एक मनुष्य असून त्याशिवाय आणखी दोन तीन गृहस्थ होते. त्यांत नालचंद म्हणून होता त्यास तिजोरीचें काम दिलें. पुंजासा यास शिरस्तेदारी दिली व मोती गोविंद यास दप्तरदारी दिली. खेड्यास प्रथम रॉबर्ट्सन् साहेब कलेक्टर झाले. व दाजी व्यास यांजकडे सायर (जकातीचा कारभार) दिली. प्रथम खेड्यास क्यांप होता, तो मोडून दिसा, पारसूल व कानपूर येथें छावण्या झाल्या. अस्तु. अहमदाबादेस पुढें लिहिल्याप्रमाणें अनुक्रमें कलेक्टर झाले:—प्रथम कलेक्टर दंडलाप, नंतर जाकसन्, नंतर काफर्ड, त्यावर अर्बथनॉट, व पुढें फॉसेट (१८४८ मध्यें), ब्यारी बारोडेल, वैट, हाडो साहेब (१८२४), एल्फिन्स्टन्, शेफर्ड, थोरले बारोडेल व शेवटीं त्यांचे पुत्र धाकटे बारोडेल.

२८४. त्रावणकोर.

श्रीअनंतपुरम् या गांवचें नांव इंग्रजांनीं 'त्रावेन्द्रम्' असें पाडलें. तेथील राजाचा किताब खालीं लिहिल्याप्रमाणें दोन हात लांब आहे.

'हिज् हायनेस् श्री पद्मनाभ दोसाबानजी बलरामवर्मा कुलशेखर कीर्तिपति मुनी सलतान महाराज राजाराम राजाबाहादूर सर समशेर जंग म्यांट ऑस स्टार आफ इंडिया महाराज त्रावणकोर.'

या किताबावरून या देशांत कसकशा कारकीर्दी झाल्या त्या सर्व लक्षांत येतात. म्हणजे प्रथम संस्कृत, नंतर प्राकृत, नंतर मुसलमानी आणि नंतर इंग्रजी. या चारींचीं स्वरूपें या अलंकारांत (पदवींत) आहेत.

२८५. इब्रामखान गारदी.

इब्रामखान गारदी या नांवाच्या सरदारास पाणिपतच्या लढाईत कैदेंत पकडून अहमदशाह अबदाली याजकडे नेल्यावर त्यास विचारिलें कीं, 'तूं मुसलमान असून मुसलमानांविरुद्ध काफरांस कां सामील झालास?' तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, 'काफर व मुसलमान हा भेद मी समजत नाहीं; परंतु ज्यानें माझें पालन केलें त्याचा मी निम्मकहराम होणार नाहीं. याजकरितां जर मी तुमचे हातून सुटलों, तर दक्षिणेंत जाऊन पुन्हा फौज घेऊन यावें व लढाईचा सूड उगवावा असा माझा इरादा आहे.' असें ऐकतांच अहमदशाहानें त्यास ठार मारण्याचा हुकुम केला. या इब्रामखानाचे वंशज आडेकर नवाब या नांवानें प्रसिद्ध आहेत.

रजपुतांच्या गोष्टी.

२८६. क्षत्रियराज्यें.

हिंदुस्थानचे वायव्य प्रांतावर मुसलमानांनीं हल्ले करून पंजाब, दिल्ली वगैरे घेऊन मोठीं मोठीं क्षत्रियांचीं राज्यें होतीं तीं नाबूद केलीं. पूर्वी दृष्टसूमीवर क्षत्रियांचें राज्य होतें. त्याचप्रमाणें काबूल, इराण व बुखारापर्यंत क्षत्रिय होते. ब्रह्मदेशांतही तेच होते. दक्षिणेकडे लंकेतही चव्हाण राजांचें राज्य होतें. तेथलीच पद्मिनी नांवाची प्रख्यात स्त्री चितोडगढचे राजानें आणिली होती व तिजकरितां जें मोठें युद्ध झालें, तें प्रसिद्धच आहे. मुसलमानाप्रमाणें कोंकण प्रांतीं फिरंगी लोकांनीं जहाजें व फौजा पाठवून मोठ्या लढाया दिल्या व तिकडील राजे हतवीर्य करून सर्व कोंकण हस्तगत केलें. कितीएक वेळ चौल लुटलें व दाभोळची लूट तर प्रसिद्धच आहे. ठाणें, वसई वगैरे घेऊन दर्याकांठीं जे मोठाले किल्ले बांधिले त्यांस चारशें वर्षें झालीं. जमिनीवरून मुसलमानांचा हल्ला व दर्यांतून युरोपियन लोकांचा हल्ला हे एकच समयीं झाले.

२८७. रजपूत लोकांचीं गोत्रें व आडनांवें.

रजपूत व क्षत्रिय लोकांमध्यें शाखा म्हणजे गोत्र किंवा आडनांव

बहुत आहेत. जसें–जेटवा, चूडासमा, साळुंखी, चावडा, झाला, प्रमार, गोहेल, जाडीज, राठोड, कच्छवाह आणि सिसोदे वगैरे बहुत शाखा आहेत. हिंदुस्थानांत ही जात मोठी आहे. पंजाब, हिंदुस्थान, सिंध, अजमीर आणि काठेवाड या प्रांतीं यांची वस्ती फार आहे. ती वस्ती फार वाढल्यामुळें त्यांचीं नांवें प्रांतांस पडलीं आहेत. जसें–झालावाड, गोहेलवाड वगैरे. जोधपूरचे राजे राठोडशाखेचे आहेत. जयपूरचे कच्छवाहशाखेचे आहेत. उदेपूरचे सिसोदे म्हणवितात. भावनगरचे गोहेल म्हणवितात. कच्छचे राव जाडीज म्हणवितात. क्षत्रियांपेक्षां रजपूत कमी आहेत. त्यांचें कारण त्यांचा आचारांत फरक आहे. दक्षिणेंत जसे मराठे व कुळंबी आहेत तसाच तो फरक आहे.

२८८. सवाई जयसिंग.

सवाई जयसिंग यानें ब्राह्मणांच्या सहा ज्ञाती एकत्र केल्या व क्षत्रियांचे घरीं त्यांस जेवावयास लाविलें. या ज्ञातींचीं नांवें:–दायमा ब्राह्मण, पारीख ब्राह्मण, गौड ब्राह्मण, सनाढ ब्राह्मण, गुजर गौडब्राह्मण, व सारस्वत ब्राह्मण. या सर्वांस आतां छजात ब्राह्मण म्हणतात. हे पुष्कर व जयपूर येथें आहेत.

२८९. उदेपूरची राजकन्या किशनकुंवर (कृष्णाकुमारी).

उदेपूरचा राणा भीमसिंग यास कृष्णाकुमारी म्हणून १६ वर्षांची मुलगी होती. तिचें लावण्य, स्वरूप व स्वभाव इतका चांगला होता कीं, पूर्वी जशा सीता, द्रौपदी, रुक्मिणी प्रसिद्ध होत्या त्याप्रमाणें हिची प्रसिद्धि झाली. तिला जोधपूरचे राजास देण्याचें ठरलें होतें. परंतु पुढें तो मेला. त्याचे जागेवर सन १८०४ सालीं मानसिंग बसला. त्यानें उदेपूरचे राजाकडे वकील पाठविले कीं, 'मुलगी आम्हास द्यावी.' इतक्यांत जयपूरचे जगतसिंग यांनींही ती मुलगी मागितली आणि उभयतांनीं आपसांत लढाई सुरू केली. अमीरखान गफूरखान म्हणून एक पेंढारी यांचा सरदार होळकरानें पाळगला होता, (त्यास हल्लीं टोंकचे नवाब म्हणतात,) तो व त्याचे शिपाई अत्यंत दुष्ट व लुटारू असत.

तो एकदां जोधपूरचे राजास मिळे व पुनः जयपूरचे राजास मिळे. असें करून सर्व मुलूख त्यानें खराब केला. असें कोणतेंही पाप या पृथ्वीवर नाहीं कीं, जें त्यानें केलें नाहीं! इतका तो पातकी असे. शेवटीं उदेपूरच्या राजाची सुटका होईना ह्मणून अमीरखानानें त्यास सांगितलें कीं, 'मानसिंगास मुलगी द्या, किंवा तिला मारून टाका, नाहीं तर तुमची दुर्दशा होईल.' शेवटीं दरबारांत अजितसिंग कारभारी याचे विद्यमानें असें ठरलें कीं, मुलीस मारून टाकावी ह्मणजे सर्व अनिष्ट जाईल. ही मसलत घरांत प्रसिद्ध होतांच राणीनें फार आकांत केला. तेव्हां असें ठरलें कीं, तरवारीनें न मारतां विष द्यावें! तें विष तिला घरांतील दासी हिनें तयार करून दिलें. एक वेळ तें पचलें नाहीं ह्मणून दुसऱ्यानें आणि तिसऱ्यानें कुसंबा ह्मणून अफूचा अर्क पाजला. नंतर ती स्वस्थ निजली ती उठली नाहीं! तिनें तें पितेवेळेस सांगितलें कीं, 'यांत माझे बापाचा कांहीं अपराध नाहीं. माझें प्रारब्ध होतें तसें झालें! मरण हें नेमलेंच आहे. आज काय, व उद्यां काय. याजकरितां मी कांहीं भीत नाहीं. राजाचें कल्याण होत असलें तर माझें मरण माझे लग्नासमान आहे!' पुढें जयपूरचा राजा संग्रामसिंग हा अजितसिंगास भेटला. तेव्हां तो त्याची निंदा करून म्हणाला, 'दुष्टा, तूं अमीरखान याचे सांगण्यावरून हें कर्म केलेंस! तुझ्यासारखा दुष्ट कोणीही नाहीं! पृथ्वींतील तीर्थें देखील तुझें पाप काढूं शकणार नाहींत. तुझा सत्यनाश होईल! सिसोद्याच्या वंशास तूं काळोखी लावलीस! बाप्पा रावळ याचें नांव बुडविलेंस! अशी गोष्ट कबूल करण्यापेक्षां तूं हातांत तरवार घेऊन कां लढला नाहींस? व मेला असतास तरी तुझें यांत नांव राहतें. तुझे वडील असे मेले आहेत कीं नाहींत?' या निंदेप्रमाणेंच या कारभाऱ्याची लौकरच स्थिति झाली. त्याचीं बायकापोरें मेलीं. व अखेरीस त्याला माळ घेऊन यात्रा करीत फिरण्याचा प्रसंग आला. वाईट कामाचा असाच परिणाम असतो.

२९०. ताजकुंवर इचें शौर्य.

ताजकुंवर ह्मणून ठाकूर जातीच्या क्षत्रियाची मुलगी कानपुराजवळ किसोरा गांवांत राहात असतां, तिला नेण्याकरितां पठाणांनीं हल्ला केला. तेव्हां तिचे बाजूस कोट व बुरूज होते त्यांजवर तिनें जाऊन तीरकमठ्यानें ८० पठाण मारले! परंतु शेवटीं तिचा कांहीं उपाय चालत नाहीं असें तिच्या भावानें पाहून तिचें शीर उडवून दिलें! या तिच्या शूरत्वाचें वर्णन हिंदुस्थानांत घरोघर करीत असतात.

२९१. धर्मयुद्ध.

क्षत्रियजातीचे लोकांचा असा नियम असतो कीं, मैदानांत मात्र ते शत्रूंशीं लढतात, परंतु एकीकडे कोणत्याही प्रकारचा दगा करीत नाहींत. ते विश्वासघाताचें महापातक समजतात. अद्यापही निजलेला वाघ असला तरी त्याजवर क्षत्रिय गोळी टाकीत नाहींत. गोळी टाकणें झालें तर त्यास जागृत करून मग टाकतात!

२९२. बुंदेलखंड व तेथील राजे.

ज्या प्रांतास हल्लीं बुंदेलखंड ह्मणतात त्यांत पूर्वी क्षत्रिय राजे होते त्यांचीं नांवें:—भीमनाग, स्कंदनाग, बृहस्पतिनाग, गणपतिनाग, व्याघ्रनाग, वसुनाग, देवनाग वगैरे. यांनीं इ० स० २०० वर्षेपर्यंत राज्य केलें. पुढें भोजराजाकडे हा प्रांत झाला. नंतर उदयादित्य, सूर्यसेन, कीर्तिवर्मा, जयवर्मा, मदनवर्मा, असे राजे झाले. त्यांनीं तारागड व ग्वाल्हेरचे किल्ले बांधिले. या प्रांतीं गौंड, चांडेल, बुंदेले व रजपूत हे लोक राहात असून त्यांत झांशी, चंदेरी, काल्पी हीं शहरें आहेत. या प्रांतावर शाहबुद्दीन मुसलमान यानें इसवी सन १२०० त स्वारी करून प्रथम इंद्रप्रस्थ घेतलें आणि नंतर कनोज, काल्पी, काशी, ग्वाल्हेर हीं घेतलीं. ह्याप्रमाणें सर्व बुंदेलखंड मुसलमानांचे ताब्यांत आलें. तें त्यांजकडे ५०० वर्षें राहिलें. पुढें इ० स० १७३४ सालीं, महंमदखान बंगष यानें छत्रसाल राजावर हल्ला केला ह्मणून त्यानें बाजीराव पेशवे यांचा आश्रय मागितला. तेव्हां बाजीरावानें त्यांस साह्य करून महंमदखानाचा पराभव केला. त्या वेळीं छत्रसाल राजानें कृतज्ञतापूर्वक जो एक तृतीयांश मुलूख मराठ्यांस दिला त्यांत झांशी,

जालवण, ललितपूर, सागर, कालपी, सिरोज वगैरे ३१ लाखांचा प्रांत पेशव्यांस मिळाला. हा प्रांत मिळाल्यावर मराठ्यांस हिंदुस्थान घेण्यास सुलभ पडलें. माळव्याचा सुभेदार राजा गिरधर हा धारेजवळ लढाईत मेला. म्हणून पुढें त्या जागीं राजे जयसिंग जयपूरवाले यांस सुभेदार नेमिलें. तेव्हां त्यांनीं सर्व माळवा मराठ्यांचे स्वाधीन केला तेव्हांपासून होळकर वगैरे बुंदेलखंडांत राहून, पुढें जेव्हां हिंदुस्थानांत स्वाऱ्या करूं लागले, त्या वेळीं चमेल (चंबळ) नदी ही पेशव्यांच्या राज्याची मर्यादा झाली होती; व मल्हारराव होळकर, पिलाजी जाधव हे वीर दिल्लीपर्यंत चौथाई व सरदेशमुखी घेत गेले होते. पुढें बादशाहानें दिल्लीहून निजामउल्मुल्ख यास माळव्याचे बंदोबस्तास पाठविलें. परंतु मराठ्यांनीं भोपाळजवळ त्याचा पराभव केला. त्या वेळेस त्या उभयतांमध्यें तहनामा होऊन त्यांत चंबळ नदी पर्यंत मराठ्यांची हद्द आहे असें लिहून घेतलें. पुढें बाजीराव मेले तेव्हां बाळाजी पंडित यांचे तर्फे नारो शंकर राजेबहादर हे इ० स० १७४२ सालीं बुंदेलखंडांत आले आणि उर्चीच्या राजापासून आणखी मुलूख घेऊन झांशीचा किल्ला दुरुस्त केला व शहर वसविलें. तसाच यांनीं पन्हा येथील हिऱ्याच्या खाणींत निम्मे हिसा घेतला. पुढें नारो शंकर परत आले आणि महादाजी गोविंद हे तेथें गेले. त्यानंतर बाबूराव यांस नेमिले होतें. तेही परत येऊन पुनः नारो शंकर १७६१ सालीं गेले. याच सालीं जालवणचे सुभेदार गोविंदपंत बुंदेले हे पानपतांत मारले गेले. आणि समशेरबहादूर यास बुंदेलखंडांत पुण्याहून पाठविलें. पुढें त्यांचे मागून विश्वासराव लक्ष्मण व नंतर १७७० सालीं रघुनाथराव हरी त्यांनीं २४ वर्षे पर्यंत स्वतंत्रपणें कारभार केला. याचे दरम्यान रघुनाथराव यांचें प्रकरण झालें तें सालप्याचा तहनामा होऊन संपलें. नंतर १७९० पासून १८०२ पर्यंत समशेर बहादुराचा मुलगा अलीबहादर हा बुंदेलखंडांत होता. त्याचे वेळेस राजा हिम्मत बहादर म्हणून एक गोसावी असून त्याजवळ लखनौच्या वजिराचे तर्फे फौज होती. त्यानें अलीबहादर यास आपलेकडे मिळवून चाळीस हजार फौजेनिशीं ते उभयतां बुंदेलखंडांत शिरले. तेव्हां